Taner Timur

Türk Devrimi ve Sonrası

İMGE kitabevi

7. BASKI

Taner Timur'un başlıca yapıtları:

- Osmanlı Toplumsal Düzeni, A.Ü. SBF Yayınları, 1979
- Osmanlı Kimliği, Hil Yayın, 1986
- Osmanlı Çalışmaları, Verso, 1989
- Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yayınları, 1991
- Osmanlı - Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik, Afa Yayınları, 1991

TANER TİMUR

TÜRK DEVRİMİ VE SONRASI

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları: 61
Mart 1993

©Taner Timur / İmge Kitabevi Yayınları

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sokak No. 3 Kızılay/ANKARA
Telefon: 417 01 37 - 418 19 42 - 425 52 02
Faks: 425 65 32

Baskı: Özkan Matbaacılık Ltd. Şti.
ISBN 975-533-047-X

İÇİNDEKİLER

1. **MİLLİ KURTULUŞ SAVAŞI** 9
Milli Kurtuluş Savaşı ve Sınıflar 15
Dış İlişkiler 19
İdeoloji 22
Batıyla Uzlaşma Çabaları 32
Lozan ve İzmir İktisat Kongresi 37
Sömürgecilik ve Emperyalizm 40
Siyasi Rejim: C.H.F. Kuruluyor 48
Lozan: Yeni Türkiye 50

2. **TÜRK DEVRİMİ** 53
İktidar Savaşında Sınıflar 57
İktidar Savaşının Aşamaları 63
İktisat Politikası: 1923-1929. Tarımda Gelişmeler 71
Tarım, Bazı Vergiler ve Eğitim 75
Tarımda Kapitalizmi Teşvik 80
Sanayi ve Tekeller 82
Küçük Burjuva İktidarı ve Kapitalizm 86
Yabancı Sermaye 92

3. **DEVRİM İDEOLOJİSİ** 95
Pozitivizm Nedir? 99
Pozitivizm ve Türkiye 100
Atatürk ve Pozitivizm 104
Laiklik 110

4. **BUHRAN YILLARI** 119
Devlet Müdaheleciliği 123
Devlet Kapitalizmi 126

Millileştirmeler 129
İktidar, Sınıflar ve Kapitalizm 130
Sanayileşme Programı ve Sınıflar 137

5. SİYASİ REJİM VE İDEOLOJİDE GELİŞMELER 147
İdeoloji 151
Serbest Fırka Denemesi ve Kadro Hareketi 159
Serbest Fırka Denemesi 159
Kadro Hareketi 162

6. SAVAŞ YILLARI 1939-1945 169
Milli Korunma Kanunu 174
Varlık Vergisi ve Toprak Mahsülleri Vergisi 184
Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 189
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 194
Küçük Burjuva İktidarı, İktisat Politikası ve Sınıflar 206

7. SONUÇ: BİR DEĞERLENDİRME 213

8. TÜRK DEVRİMİ: 1993
YENİDEN DEĞERLENDİRME 225
Ulus Olmak: Küçük Kaynarca'dan «Kanlı Topraklar»a 230
Türk Devrimi: Dün, Bugün 239
Türk Devrimi ve İttihatçılar 243
Türk Devriminin Örgütlenme ve Program İlkeleri 248
Uluslararası İlişkiler Bağlamında Türk Devrimi 250
Türk Devrimi ve Halkçılık 256
Türk Devrimi ve Milliyetçilik 261
Türk Devrimi ve Laiklik 265
Laiklik: Toplumsal ve Siyasal Yönleri 270
Devrim, Radikalizm ve İdeoloji 275
Devrim, Karşı Devrim ve Şiddet 281
Türk Devriminin Sınırları 285
Kemalizm ve Atatürk Kültü 288
Evrensel Planda Türk Devrimi ve Etkileri 295

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Türk Devrimi ile ilgili bu incelemem ilk defa 1971 yılında yayımlanmıştı. Kemalist rejimin toplumsal çözümlemesini yapmaya çalıştığım bu kitap o zaman bir hayli ilgi görmüş ve bazı yayınevleri tarafından yeniden basılmak istenmişti. Uzun yıllar yurt dışında bulunmam ve çalışma alanımın daha önceki dönemlere kayması, kitabımda istediğim düzeltme ve tamamlamaları yapmama engel oldu. Zaman geçti, «Türk Devrimi ve Sonrası» daha da yıllandı.

1992 sonlarında Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki öğretim görevime tekrar dönünce, ders kitabından çok bir özgül araştırma olarak kaleme aldığım bu kitabı 'ne yapabilirim' düşüncesi ile yeniden okudum ve bu vesileyle çalışmamda geliştirdiğim temel tezlerle ilgili düşüncelerimin hiç de değişmemiş olduğunu gördüm. Elbette, ikincil noktalarda bugün benimsemediğim veya en azından farklı ifade edeceğim görüşler vardı. Bunları çıkardım, ya da değiştirdim. Fakat asıl önemli sorun, bu alandaki yirmi yıllık yayın birikiminden nasıl yararlanabileceğim konusundaydı. Ne var ki bu yayınların çoğunun özgün bir araştırma ihtiyacından çok belli merasimlerin, belli yıldönümlerinin çağrısına yanıt teşkil ettiğini bildiğim için cesaretim kırılmadı. Ayrıca çalışmam belgesel bir nitelikte olmadığı, bir çözümleme amacı taşıdığı için sınırlı, fakat güvenilir kaynaklar benim için yeterliydi. Herşeye rağmen, başka tasarılarım olmasa, bu kitabı

yeni baştan yazmayı yeğlerdim. Fakat buna zamanım olmadığı için şöyle bir yöntem kullandım. Kitabımda bugün katılmadığım veya iyi ifade edemediğim fikirleri metinden çıkardım veya değiştirdim. Bunların çok az bir hacimde olduklarını söyleyebilirim. Buna karşılık yeniden taradığım kaynaklardan önemli gördüğüm gözlem ve bulguları notlar halinde metine ilave ettim. Böylece okuyucularıma kitabımın ilk baskısından sonra yayınlanan birçok önemli araştırmadan sözetme olanağı buldum. Bununla yetinmedim, 1992 perspektifinden Türk Devrimi'nin yeni ve hayli uzun bir değerlendirmesini yaptım. Yalnız bu yeni değerlendirmeyi tamamen özgür bir biçimde geliştirmedim. Daha çok ilk metinde izlemediğim ya da –o zamanki bilgilerimin daha kısıtlı oluşu dolayısıyla– yeterince tartışmadığım konuları vurgulamaya ve zenginleştirmeye çalıştım. Ayrıca şunu da eklemeliyim ki, 1992'de içinde yaşadığımız fikir iklimi, kemalizm konusunda 1970'lerdekinden çok farklıydı. Bunun da kaçınılmaz bir şekilde yeni değerlendirmemin tonuna ve vurgularına yansıdığı kanısındayım. Aslında her kitap içinde yazıldığı kültürel atmosferin izlerini taşır. Bunları aştığı ve uzun soluklu tezlere dayandığı ölçüde bilimsellik iddiasına hak kazanır ve kalıcı olur. Bu mütevazi çalışmam için büyük iddialarda bulunacak değilim. Fakat Atatürk'e hayranlığıma rağmen, «Atatürk Kültü»ne ödün vermemek için içten bir çaba sarfettiğim gibi, gerçek bir devrimi donmuş ve tutucu bir ideolojiye indirgemek isteyenlere de –polemik yapmadan– yanıt vermeye çalıştım. Bu çabalarımda başarılı olup olmadığımın takdiri artık okuyucularıma aittir.

Ankara, Ocak 1993

MİLLİ KURTULUŞ SAVAŞI

Modern Türk Devletinin temelleri Millî Kurtuluş Savaşında atılmıştır. Bu bakımdan Cumhuriyet tarihimize eğilirken, Millî Kurtuluş Savaşımız üzerinde, bu konuda yerleşmiş ve alışılmış görüşleri yer yer dikkatli bir eleştiriden geçirerek, yeniden durmamız gerekir[1].

Batı burjuva devrimlerinin sonucu olarak Osmanlı Devleti Batı kapitalizminin açık pazarı haline gelince, Osmanlı Devleti'nde de kapitalist üretim ilişkileri gelişmeye başlamıştı. Ancak, büyük bir Rum nüfusun bulunduğu İzmir ve çevresi ile Çukurova, Zonguldak gibi bazı bölgeler dışında, bu gelişim Anadolu'yu fazla etkilememişti. Batı kapitalizmi daha çok Balkanlar'ı, Mısır'ı vb. etkilemiş, Anadolu bu yönde büyük bir etkinin dışında kalmıştı.

Batı kapitalizminin gelişme sürecinde devrimci burjuva sınıfları, feodal senyörleri önce borçlandırma suretiyle kendilerine bağlamışlar, daha sonra da devrim ya da evrim yoluyla siyasî iktidara tamamen hakim olmuşlardır. Batı burjuvazisi aynı süreci devlet aracılığı ile Osmanlı ülkesinde de başarılı bir şekilde uygulamıştır. Timar sisteminin çöküşü ve âyânın bir nevi feodal

1 Çağdaş Türk Devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerine kurulmuştur. Millî kurtuluş ortamını hazırlayan tarihi süreç hakkında son derece zengin ve farklı tezleri içeren bir literatür vardır. Bu konuda kişisel görüşlerimizi Osmanlı Çalışmaları (V Yayınları, 1989) başlıklı kitabımızda ortaya koymaya çalıştık.

sın.. haline gelişi, Osmanlı merkezî devlet sistemini zaafa uğratıp, vergi sistemini sarsınca, Devlet ricaline, artan saray ve kamu masraflarını karşılamak üzere Batı ülkelerinden borç almak cazip bir yol olarak görünmüştü. Bu süreç Osmanlı Devleti'ni Batı ülkelerine bağlamanın en kısa ve en emin yolu olmuştur. Öyle ki, bir yabancı yazarın belirttiği gibi, Batılılar Osmanlı Devleti'ni yer yer borçlanmaya zorlamışlardır[2].

Tanzimattan itibaren girişilen «Batılılaşma» hareketlerinin amacının, merkezî devleti kuvvetlendirme olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Batı'yla olan ilişkileri, Osmanlı Devleti'ni içerde kuvvetli olduğu ölçüde dışarda zayıf kılacak nitelikteydi. Bu yüzden, Batılılar, Devleti «kuvvetlendirmeye» çalışan Osmanlı idarecilerine yardımcı olmuşlardır. Ancak bu çabaların başarısızlığı sonucunda, Batılı ülkeler Düyun-u Umumiye idaresini kurarak bir takım Osmanlı vergilerini bizzat toplamaya koyulmuşlardı. Atatürk'ün belirttiği gibi, bu dönem de, «Osmanlı Devleti Batı sermayesini koruyan bir jandarma»[3]dan başka bir şey değildi.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile kurduğu bu genel ilişkiler çerçevesinde Anadolu'nun yeri ne idi?

Osmanlı Devleti, tarihe karışmak üzere emperyalistler arası dünya savaşına girerken bugünkü sınırlarımız içinde 11, 12 milyon kişi yaşıyordu. Bu dönemde Anadolu'da feodal ve ataerkil üretim ilişkilerinin yaygın bir şekilde yer aldığı geri bir tarım ekonomisinin hakim olduğunu görüyoruz. Daha çok İstanbul ve İzmir'de kümelenmiş büyük ticaret burjuvazisi, sanayi burjuvazisine dönüşerek Anadolu'da kapitalizmi geliştirecek devrimci bir niteliğe sahip değildi.

1915 sanayi sayımına göre, bugünkü Türkiye'de 50 ve daha

2 D.C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire**, New York, 1929, s. 38-39.

3 Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ni açış söylevinden. Cümle aynen şöyledir: «Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti. Devlet ve hükûmet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır.» Bk. **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir**, Derleyen: A. Gündüz Ökçün, SBFY, Ankara, 1968, s. 253.

fazla sayıda işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı 284'dür. Bu 284 işyerinden 148'i İstanbul'da, 62'si İzmir'de olup, geriye kalan 74 tanesi de daha çok Batı Anadolu'ya dağılmış vaziyettedir. Toplam olarak 14.179 işçinin çalıştığı bu 284 işyeri sermaye bakımından ise % 85 gayri müslimlerin ve özellikle yabancıların kontrolü altındadır. Görüldüğü gibi, memlekette bir sanayi burjuvazisi, hem yok denebilecek derecede cılızdır hem de «gayri millî»dir[4]. Atatürk devrinin sözcülerinden olan bir yazar, 1922'de, «Burjuvalar? Acaba bu Türk sınıf nerede? diye sormaktadır. Cuma günleri Türk bayrağını yalnız daire direklerinde görüyoruz. Yontma taştan, yahut betondan bütün bankalar, ticarethaneler, atölyeler binbir çeşit bayraklarını pazar günleri çekiyor ve içlerinde hiçbir Türk Bayrağı yoktur»[5]. Bu durumun tarımdaki görüntüsü doğal ekonominin yaygınlığıdır. Prof. H. R. Tankut'un verdiği rakamlara göre, 31.626 köy, 500'den az nüfuslu olup, birbirlerinden ve yol kavşaklarından uzak birimler halinde yaşamaktadırlar[6]. 1914 toprak sayımı Anadolu'da, bugün de olduğu gibi, küçük işletmelerin yaygın olduğunu gösteriyor. Feodal üretim ilişkilerinin en yoğun olduğu Bitlis, Muş, Bingöl illerinde bile ortalama işletme büyüklüğü 85 dönümdür[7]. Ataerkil ve küçük üretimin karakteristiğini teşkil eden bu veriler dışında, Türk ekonomisinde yarı feodal olarak niteleyebileceğimiz üretim ilişkilerinin de epeyce yaygın olduğunu tahmin edebiliriz. Bilindiği gibi, feodal ilişkiyi belirleyen husus, doğrudan üreticinin yarattığı fazla değerin Marks'ın dediği gibi «iktisat dışı cebir»

4 Burada «gayri milli» sıfatını Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı karşlıklı düşmanlıklar bağlamında kullanıyoruz. Yoksa söz konusu olanlar Osmanlı vatandaşı idiler. 1914-1917 yılları arasında, bugünkü sınırlarımız içinde yaşayan nüfusumuzun değişimi ve bu nüfusun etnik-dini kompozisyonu hakkında bk. Daniel Panzec; **L'Enjeu du Nombre: La Population de la Turquie de 1914 à 1927. (Turquie: La Croisée des Chemins,** Kollektif eser, Paris, 1989)

5 F.R. Atay, Eski Saat,İstanbul, 1933, s. 95. (Aktardığımız cümle Hakimiyeti Milliye gazetesinde 1922 Mayısında çıkan bir makaledendir). Bu yüzyılın başlarında Türkiye'deki anonim şirketlerin dökümü için bk. E. Pech, **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie,** Paris, 1902.

6 Prof. H. R. Tankut, **Köylerimiz,** 1939, (Kenan Basımevi), s. 15.

7 Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla «...Vaziyet ve Manzarai Umumiye»,** İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971, s. 24.

mekanizması ile ağaya geçmesidir[8]. Bu ilişkilerin ve «ilkel rant şekilleri ile kapitalist rant arasındaki bir geçiş şekli»[9] olan yarıcılık sisteminin genişliğini tayin etmemize yardım edecek somut verilere sahip değiliz. Ancak genel plandaki birçok bilgiler, bu dönemde Anadolu'da kapitalist üretim ilişkilerinin henüz fazla gelişmemiş olduğunu ortaya koymaktadır. Millî Kurtuluş Savaşı Türkiye'sinde, iç pazarın oluşmasında çok önemli bir etken olan ulaştırma şebekesi son derece cılızdır. 1923 yılında yeni Türkiye Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devir aldığı demiryollarının uzunluğu 4232 Km'dir[10]. Bunun da 2365 Km'si yabancı şirketlerin kontrolü altındadır. Karayollarının durumu ise daha parlak değildir.Vilâyetler içindeki 3 m'lik ilkel yollar da dahil olmak üzere toplam karayolları 9711 Km'dir. Bunun 3747 Km'si islaha muhtaç, 3283 Km'si süratli bakım isteyen yollar olup, 3026 Km'sinin ise yeniden yapımı gerekmektedir[11].

Anadolu'da 1919'da 100 kadar motorlu araç bulunmakta ve taşıt görevini genellikle develer yerine getirmektedir[12]. Bu durumun tarımsal ürünlerin pazarlanması açısından doğurabileceği zorluklar ortadadır. Nitekim İzmir İktisat Kongresi'nde «Anadolu'da buğdaylar çürürken İstanbul'un ecnebi memleketlerden un ithal etmesi»[13] acı şikâyetlerin konusu olmuştur. Geniş ölçüde para ekonomisinin dışında bulunan doğal ekonomi, kasaba ve şehir seviyesinde tüccar ve tefeci sermayenin egemenliği altındadır. Aslında feodal ağa-doğrudan üretici ilişkisi bir siyasî otorite ilişkisidir. «(Feodal ağanın) iktidarı, kesesinin zenginliğinden çok, toprakları üzerine yerleşmiş kendisine tâbi köylülerin çokluğuna bağlıdır»[14]. Bununla beraber, farklı üretim şekillerinin girift bir şekilde birleştiği Anadolu'da yer yer ağanın, aynı zamanda tefeci sermayedar niteliği taşıdığı da söylenebilir. Banka

8 K. Marx, **Oeuvres,** (Capital, III), M. Rubel-II, s. 1400.
9 İbid., s. 1412.
10 **Demiryolları Mecmuası,** Mart 1929, sayı: 49.
11 T. Çavdar, a.g.e., s. 82.
12 İbid., s. 22.
13 A.G. Ökçün, a.g.e., s. 22.
14 Marx, **Oeuvres,** I, (Capital I), s. 1172.

kredisinin gelişmediği bir ortamda, tefecilik yüksek faizli borçlar şeklinde ortaya çıkar. Bu yüksek faizler «artı-değerin bir diğer adından başka birşey değildir»[15]. 1920'de Ziraat Bankası'nın dağıttığı kredi 3.5 milyon liradır. Ancak, kredi mekanizmasının yaygın olmayışı ve Devletin sınıfsal dayanaklarının niteliği sonucu olarak, tarımsal krediler dahi yer yer tefeciliği besleme durumundadırlar.

1920'lerin Anadolu'sunun üretim güçlerinin gelişmesi ile ilgili bu önemli konuya ilerki sayfalarda tekrar döneceğim. Şimdilik kısaca diyebilirim ki, Millî Mücadele esnasında Anadolu prekapitalist bir üretim düzeyinde olup, kapitalizmi geliştirecek devrimci bir burjuvazi mevcut değildir. Egemen sınıflar, işçileri, orta ve yoksul köylüleri çeşitli mekanizmalarla sömüren feodal ağalar, tüccarlar, tefeciler ve cılız bir sanayiciler koalisyonudur. Bunun dışında doğu ve güney doğu Anadolu'da aşiret ilişkileri de mevcuttur. Ayrıca tabloyu tamamlamak üzere, bu üretim ilişkileri içinde Devlet aygıtının ne anlam taşıdığını ve bu sınıfların ideolojilerinin hangi somut biçimlerde yansıdığını belirtmek gerekir. Millî Mücadele'nin ve daha sonraki gelişmelerin anlaşılması, geniş ölçüde bu hususun aydınlatılmasına bağlıdır.

Millî Kurtuluş Savaşı ve Sınıflar

30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesi imzalandıktan sonra Batılı müttefikler daha önceki Türkiye'yi paylaşma anlaşmalarına uyarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgale başladılar. 15 Mayıs 1919'da ise emperyalizmin jandarma kuvveti durumunda bulunan Yunan ordusu İzmir'i işgal etti. O dönemde başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'da önemli bir Rum nüfusu bulunuyordu. Ayrıca Rumlar, çoğu kez tüccar, tefeci ve toprak ağası olarak egemen sınıfları teşkil ediyorlardı. Celâl Bayar anılarında «öz vatanımızda sömürge ekonomisi içinde idik.» derken

15 İbid, II. (Capital II), s. 369.

Yunan milliyetçiliğiyle çatışma halinde olan İttihatçı Türkçülüğü dile getirmektedir[16]. Bu durum Yunan kuvvetlerinin İç Anadolu'ya doğru kolayca ilerlemesinde önemli bir etken olmuştur. Egemen sınıfların müslüman olduğu Güney Doğu Anadolu'daki etkin mücadeleleri, başlangıçda Batı Anadolu'da görmüyoruz. Bununla beraber, Yunan ordularının Batı Anadolu'da ilerlemesi, yer yer direnmesiz teslim olan kasaba ve şehirlerin varlığına rağmen, yurt çapında yaygın bir direnme ortamı yaratmıştır.

Millî Kurtuluş hareketleri ister istemez askeri bir boyut taşırlar. Askerî bir hareket ise ya gerilla çeteleri ile ya da düzenli bir ordu ile yapılır. Bizim Millî Mücadelemiz gerilla savaşı halinde başlamış, düzenli bir ordu sayesinde başarıya ulaşmıştır. Birinci aşamadan, ikinci aşamaya geçmek kolay olmamıştır.

İttihat ve Terakki idaresinde Enver Paşa harbiye nazırı olunca, Balkan Harbini yapan orduda geniş bir temizlik yapmış ve genç subayları kilit mevkilere getirerek yeni bir komuta heyeti kurmuştu. Ancak İttihatçı idarenin sorumsuz ve maceracı davranışı yüzünden Birinci Dünya Savaşı memleketimiz için felâketle sonuçlanınca, bütün İttihatçılar itibarlarını kaybetmişlerdi. Özellikle harbin sorumlusu olarak görülen subaylar halk nezdinde çok antipatik bir duruma düşmüşlerdi. S. Selek'in yazdığı gibi «bir ordunun halkına bu derece sevimsiz göründüğü pek nadirdir»[17]. Bu durumu bizzat Millî Mücadele içinde İnönü de dile getirmiştir. Hatıralarında belirttiği gibi, İnönü Savaşları sırasında Bursa'dan geriye dönen bir kafileyi durdurarak, subayları bir tarafa çeker ve onlara şöyle der: «İçinde bulduğunuz vaziyeti bilesiniz. Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Bana bakın, kimse işitmesin, millet düşmanınızdır.»[18] Oysa, İstanbul'da kendilerine «nigehban» adını veren küçük bir

16 Celâl Bayar, **Ben de Yazdım, Cilt: V, İstanbul, 1967** (Baha Matbaası), s. 1553.
17 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli, C. I.** İstanbul, 1963, s. 96.
18 **Ulus**, 17 Mayıs 1968.

işbirlikçi subay gurubu hariç, Türk subayları büyük çoğunluğuyla Millî Mücadeleye katılmışlar ve başarıya ulaşmasında ön planda rol oynamışlardır[19]. Bununla beraber Millî Kurtuluş Savaşı, başlangıçta Kuvayı Milliye müfrezelerin yürüttüğü bir gerilla savaşıdır. Esasen, bu dönemde düzenli bir ordunun kurulması, yukarda belirttiğim psikolojik faktör dışında, teçhizat ve ikmal olanakları açısından da imkânsız denecek kadar zordu.

Kuvayı Milliye müfrezelerini daha ziyade subaylar ve eşraf örgütlemişlerdir. Daha az sayıda olmakla beraber sivil memuriyetten gelme Kuvayı Milliye kumandanlarına da rastlıyoruz[20]. Ancak eşrafın üretim ilişkileri içinde sömürücü sınıf durumunda bulunuşu, yer yer Kuvayı Milliye hareketlerini de etkilemiştir. Bazı Kuvayı Milliyeciler «... bölgelerinde şahsi nüfuz ve itibarlarını arttırmak için Kuvayı Milliye'yi alet olarak kullanmaktan geri kalmamışlardır»[21]. Bunların halka kötü muameleleri ve çoğu kez sorumsuzca vergi toplamaları halkı yıldırmış, askerden kaçma olaylarını arttırmıştır. Bu durumu İnönü şöyle anlatıyor: «O zaman memleketin manzarası şöyleydi: Her mıntıkada ayrı ayrı vergi tahsil ediliyor, kararlar veriliyor, askerler toplanıyordu. Yani Kuvayı Milliye'den her kısma veya askeri birliğe bir bölge ayrılmış, sen buradan vergi al, asker topla, işlerini yürüt deniliyordu. Bu hal korkunç suistimallere sebep oluyordu... Ordudan bir kısmının ayrılıp düşmana geçmesinin bir bahanesi de budur»[22]. Bunun dışında bir kısım eşraf da, özellikle Batı Anadolu'da doğrudan doğruya düşmanla işbirliği etmiştir. İngiliz belgelerine göre Orta Anadolu'da 27 köyün eşrafı Kuvayı Milli-

19 Atatürk, Nutuk'ta «Askeri Nigehban Cemiyeti» hakkında çok ağır bir lisan kullanır. Esasen bunların çoğu hırsızlık, ahlâksızlık vb. gibi suçlarla ordudan kovulmuş kimselerdi. Bk. **Nutuk**, Cilt I, 1919-1920, Maarif Basımevi, İstanbul, 1960, s. 235. Daha genel planda bk. İlhami Soysal, **Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler**, İstanbul, Gür Yayınları, 1985.

20 Bunlar arasında, Şükrü Saracoğlu, Mahmut Esat Bozkurt gibi, daha sonraki dönemde bakanlık ve başbakanlığa kadar yükselenler çıktı. Bk.S. Selek, a.g.e., s. 101.

21 İbid., s. 104.

22 **Muhalefette İsmet İnönü, 1950-1956.** Derleyen: Sabahat Erdemir. (10 Ocak 1953 konuşması), İstanbul, 1956, s. 165.

ye'yi İngiliz Komiserine şikâyet etmiştir[23]. Bir takım Kuvayı Milliye müfrezelerinin kötü davranışlarının memleket çapında yarattığı antipati, bazı kongrelerde de dile getirilmiştir. Alaşehir Kongresi'nde «Hareketi Milliye ... şekavete müncer çeteciliği nefretle reddeder.» şeklinde bir karar alınmıştır[24].

Bütün bu iç çelişkilerine rağmen Millî Mücadelemizi küçük burjuvazi ve yarı feodal ağalar öncülüğünde bir savaş olarak tanımlayabiliriz. Bu konuda değerli bir eser veren Sabahattin Selek'in «mücadele halka rağmen, halkın yararına yapılmıştır»[25] şeklindeki yargısına katılmak güçtür. Çünkü Millî Mücadeleye karşı çıkanlar, ya isyan istemişler ya da düşmana katılmışlardır. Bu yüzden savaşçı kuvvetler de bir taraftan işgal kuvvetleri ile savaşırken, diğer taraftan da yerli işbirlikçileri ile çarpışmak zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan Millî Kurtuluş davamız, hem emperyalizme karşı bir savaş, hem de yer yer bir iç savaş niteliği taşımaktadır. Öncü küçük burjuvaziye gelince, bunlar da bir kısımı itibariyle işbirlikçi Osmanlı Devleti'ne başkaldırmış asker-sivil aydınlardan, diğer kısmıyla da Anadolu tüccarından teşekkül etmektedir. Millî Mücadelenin askerî kadrosu incelenirse, başta Mustafa Kemal olmak üzere liderlerin çok büyük çoğunluğunun orta halli veya fakir ailelerden geldikleri görülür. Bunlar, objektif koşulların belli bir zorlaması olmadığı için, Millî Mücadelenin başından itibaren egemen sınıflarla bir ittifak aramışlardır. «Ağaların ve eşrafın sosyal yapıdaki yerini iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden sonra, özel mektuplar yazarak kendilerini bulundukları yerde millî teşkilâtın kurulmasına ve zararlı telkinlerin önlenmesinde yardıma çağırmıştır»[26]. Bunun dışında Mustafa Kemal Paşa aşiret reislerinden dahi yararlanma yolunu tutmuştur. Kendi umduğu kadar olmasa bile, Güney Doğu Anadolu'da bazı aşiretler Fransızlarla savaşmışlardır[27].

23 Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1967, s. 216.
24 S. Selek, a.g.e., s. 105.
25 İbid., s. 54.
26 İbid, s. 53.
27 Hatta bunlardan Mutki aşiret reisi Hacı Musa Bey Heyeti Temsiliye'ye üye

Millî Mücadelenin sınıfsal niteliği, ideolojik gelişimini ve askerî ve diplomatik seyrini de tayin etmiştir. Ancak bu son iki yönden ele almak için, Millî Kurtuluş Savaşı'mızı uluslararası ilişkiler içinde yerine oturtmak gerekir.

Dış İlişkiler

Rusya'da 1917 Ekiminde sosyalist devrim başarıya ulaşınca, Batı emperyalizminin temel hedefi kendiliğinden ortaya çıkmıştır: Sovyetler Birliği. Rusya'da uluslararası kapitalizme ciddi bir tehdit teşkil eden yeni rejiminin yıkılması, veya hiç değilse kuşatılarak tecrit edilmesi gerekmektedir. Buna, özellikle Doğu Akdeniz'i kontrol eden İngiltere'nin ihtiyacı vardır. Batı devletleri Türkiye sorununu ise şöyle halletmişlerdir: Emperyalizmin jandarma kuvveti olan Yunan ordusu Anadolu'daki asi kuvvetleri bastıracak ve Türkiye daha önce yapılmış gizli anlaşmalara göre paylaşılacaktır[28]. Ancak bu arada Anadolu ve Bolşevik devletleri sınırlarını kapamak gerekmektedir. Bu görevi de Birinci Dünya Savaşı sonunda, başta İngiltere olmak üzere Batı'lı müttefiklerin kurdukları tampon devletler (Ermenistan, Gürcistan, Azerbeycan) göreceklerdir. Böylece Kafkasya yolu kapanınca da Anadolu İhtilâli kolayca bastırılacaktır.

Emperyalizmin bu planı, Millî Mücadelemizin stratejik ve taktik olanaklarını da açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu olanakları Mustafa Kemal Paşa, 5 Şubat 1920'de Millî Mücadele liderlerine gönderdiği bir mesajda olağanüstü bir açık görüşlülükle ortaya koyuyor. Şimdi bu çok önemli belgeye dayanarak millî mücadelemizin temel stratejisini teşkil eden Atatürk'ün

seçilmiştir. Ancak yönetime fiilen katılmamıştır. Atatürk, kendisi için, «Azadan Mutki aşiret reisinin, Mutki dağlarında çıkmaktan korktuğunu bizzat bilirdim» demektedir. Bk.**Nutuk Cilt I**, s. 82.

28 Bu konudaki gizli anlaşmalar için bk. Harry N. Howard: **The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923**, New York, Howard Fertig, 1966. E.G. Mears, **Modern Turkey**, New York, 1924. Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991, Cilt I, s. 59-61.

görüşlerini inceleyelim. Atatürk'e göre, «Bolşeviklerle temas eden millet ya sosyal veya politik bir hareket birliğine veya onun seline silâhla muhalefete mecbur olmuştur. Bizim de iki şıktan birini seçmemiz gerekmektedir ki, Müttefik Devletlerin bizim Bolşeviklere karşı silâhlı mukavemetimizi ümit edebilmeleri için bir çok fedakârlıklarda bulunmaları ve en azından bir yıldan beri geçici işgal altında bulundurdukları Arap olmayan bölgeleri bize geri vermeleri gerekir. İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan için esaslı fedakârlıklar gerektiren böyle bir sonuca ancak kesin bir zorunluluk altında karar verebileceklerdir. Ve bugün İtilâf Devletlerinin kendilerini böyle bir zorunluluğa mahkûm görmedikleri apaçıktır»[29]. Tam aksine, Batı'lı müttefikler «bizi kahretmeye ve bu yüzden herşeyden önce bütün mukavemet nedenlerimizi kırmaya» karar vermişlerdir. Bunun kesin tedbiri Türkiye'yi her taraftan kuşatmaktır. Oysa Türkiye esasen her taraftan kuşatılmıştır. Tek açık kapı, Bolşeviklerle sınırımızı teşkil eden Kafkasya yoludur. «Bu durum karşısında İtilâf Devletleri Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kesmek planını bulmuşlardır. Azerbeycan, Ermenistan, Gürcistan belki de Şimali Kafkasya hükümetlerinin istiklâllerini tasdik ederek onları celbettiler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarını bir oldu bitti haline sokmak için onları her yoldan kışkırtmakta ve pekleştirmektedirler. Bundan başka, bizzat kuvvet yollamaya da başlamışlardır ki, bu kuvvet etkisi ile hem Bolşeviklerle çarpışmayı süratlendirmek ve hem de Kafkas milletlerinin Türklerle Bolşeviklerin herhangi bir temaslarını önlemek ve kontrol etmek fikrindedirler»[30]. Bu plan başarıya ulaşırsa, «Anadolu Türkleri İtilâf Devletleri subayları kumandası altında sömürge askeri olarak ordular teşkil edecek, hem Kafkasya milletlerinin İtilâf Devletleri itaatinde tutulması ve hem Bolşevik istilasının durdurulmasını sağlamak için kan dökeceklerdir»[31]. Atatürk emperyalistlerin planını böylece açık-

29 Metnin bütünü için bk. R. N.İleri, **Atatürk ve Komünizm**, May Yayınları, İstanbul 1970, s. 36.
30 İbid., s. 37.
31 İbid., s. 38.

ladıktan sonra, şunları ilâve etmektedir. «Bu planın açıklanması bize düşen tedbirleri ve görevleri göstermektedir. Bu tedbirler aşağıdadır: Doğu cephesinde resmî ve resmî olmayan seferberlik yaparak Kafkas seddini arkadan yıkacak sığınağa başlamak, yerli Kafkas hükûmetleriyle ve özellikle Azerbeycan ve Dağıstan islâm hükûmetleri ile acele olarak ilişki kurarak İtilâf planına karşı kararlarını ve durumlarını anlamak, Kafkas milletleri bize set olmaya karar verdikleri halde taarruz hareketimizi birleştirmek için Bolşeviklerle anlaşmak ve içeride millî teşkilâtı son derece genişletmek ve güçlendirmek ve silâh, cephane ve malzememizi vermemek için silâh kullanmaktır. En önemli görev ise İtilaf Devletlerinin zaman kazanmasına meydan vermemek ve onların maskesini atıp memleketin bütün mukavemet unsurlarını birleştirecek elverişli fırsat vermesine zorlamaktır.»[32]

Bütün bu fikirleri şöyle özetleyebiliriz: Atatürk stratejisini ilk aşamada İngiliz emperyalizmi ile Sovyet Rusya sosyalizmi arasındaki temel çatışmadan yararlanma fikri üzerine kurmuştur. Kendisi için asıl amaç Anadolu'da bağımsız bir Türk Devleti kurmaktır[33]. Ancak bunun için Batılıların gerekli fedakârlığı yapmaları fazla muhtemel olmadığına göre, Kafkas cephesini yarmak ve Bolşeviklerden yardım almak gerekir. İşte Millî Mücadelemizi Sovyet Rusya ile doğal ittifak durumuna sokan koşullar bunlardır. Ancak Atatürk, ilerde daha ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz gibi, Sovyet rejiminin «sosyal veya politik bir hareket birliğine» zorlayıcı yönünü daima hesaba katmış ve bu konuda temkinli davranmıştır.

Yukarda açıklanan planın uygulanmasının ilk adımı Doğu Anadolu'da Ermenistan harekâtı olmuştur. Türkiye'deki bağım-

32 İbid., s. 39.

33 Atatürk Nutuk'ta, Milli Kurtuluş Savaşı arifesinde ileri sürülen üç kurtuluş kararını (İngiltere himayesi, Amerika mandası, mahalli kurtuluş çareleri) belirttikten sonra, «Ben, bu kararların hiçbirinde isabet görmedim» der ve daha sonra şunları ilâve eder: «Bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da milli hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti tesis etmek!», **Nutuk, Cilt I**, s. 12.

sızlık savaşını destekleyen Sovyet Rusya bu konuda gereken anlayışı göstermiştir. Daha önce Ermenistan için Van ve Bitlis'ten toprak verilmesini istediği halde, Lenin kendisiyle görüşen Türk delegesine «Hata ettik, düzeltmeye çalışırız. Biz düzeltmezsek siz yaparsınız»![34] demiştir. Bu suretle Ermeniler yenilmiş, Gürcüler toprak taleplerinden vazgeçirilmiş ve Doğu cephesi temizlenerek bütün askerî kuvvetlerin Batı cephesine yöneltilmesi olanağı sağlanmıştır. Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasının temeli burdadır[35].

İdeoloji

Millî Mücadele işgal kuvvetlerine karşı kendiliğinden bir hareket olarak başlamıştır[36]. Ancak büyük çoğunluğu Osmanlı subaylarından meydana gelen bir öncü kadro, daha ilk günlerden itibaren hareketi örgütleme görevini yüklenmiştir. Bu ve daha önceki çabaların ürünleri yerel kongreler, millî kongreler, Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin teşkili ve Ankara'da toplanan T.B.M.M.'nin kuruluşu olmuştur. Bu suretle Türkiye'yi uluslararası planda temsil eden devlet ikili bir karakter kazanmıştır: işbirlikçi Osmanlı Hükûmeti ve devrimci Ankara Hükûmeti. Bir takım Osmanlı subay, memur ve aydınının Kurtu-

34 S. Selek, Anadolu İhtilâli, Cilt: II, İstanbu, 1965, s. 11.

35 Millî Kurtuluş Savaşı boyunca ve Lozan'da, sadece Sosyalizm-Emperyalizm çelişkisinden değil, emperyalistler arasındaki çelişkilerden de yararlanılmıştır. Bu konuya ilerde değineceğiz.

36 Bu bağlamda yerel ve yöresel kongreler önemli bir yer tutarlar ve bunlarla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Son olarak Bülent Tanör'ün Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920) (AFA Yayınları, 1992) başlıklı incelemesi bu konuda yararlı bir katkıdır. Tanör, Kurtuluş Savaşı'mızda «liderlik öncesinde ya da önderlik etkisi dışında oluşan toplumsal canlılığın büyük çapta gözardı edildiğini» (s. 11) ve «tek yanlı», «Nutuk şerhi» nitelikli resmî tarih çerçevesine düşüldüğünü ileri sürüyor. Ne var ki bizzat kendi verdiği kaynakça bu hareketlerin, yani «Kurtuluş Savaşı'nın sivil ve toplumsal yönünün» (s. 14) son yıllarda epeyce gün ışığına çıkarıldığını ortaya koyuyor. Yazar yerel hareketlerin ana özelliklerinin, bunları «Osmanlı devlet tezinden uzaklaştıran ve ulusal (Kemalist) devlet tezine yaklaştıran ve hatta ona hammadde sağlayan özellikler» (s. 44) olduğu yargısına varıyor.

luş Savaşı'na öncülük yapmak üzere Anadolu'ya geçmeleri kolay olmamıştır. Her birinin ayrı bir buhranı, ayrı bir dramı vardır[37]. Bunlar arasında başlangıçta Amerikan mandasını savunanlar olduğu gibi, işbirlikçi Osmanlı Hükûmetine körükörüne sadık kalmayı düşünenler de çıkmıştır. Bu konuda, yer yer kişisel duyguların körüklediği geniş bir edebiyat vardır. Hatta bizzat Atatürk bile, daha ihtiyatlı terimlerle olmakla beraber, bu zehirli edebiyatın konusu olmaktan kurtulamamıştır. Ancak öznel niyetlerle, nesnel veriler arasındaki tercihimizi ikinciler lehine yaparak gerçeklere eğilirsek önemli noktayı şurada görüyoruz: Gerek işbirlikçi Osmanlı Hükûmeti, gerekse devrimci Ankara Hükûmeti, bir bakıma, benzer sınıfsal yapıya sahiptirler. Her iki hükûmet de, hakim oldukları bölgelerde, egemen sınıfların temsilcisidir. Şu farkla ki, İstanbul Hükûmeti Anadolu'yu da sömürme durumunda bulunan ve emperyalizmle işbirliği halinde gayri millî bir ticaret burjuvazisinin çıkarlarını yansıtırken, Ankara Hükûmeti Anadolu'nun millî bir karakter taşıyan sınıflarının temsilcisidir. Fakat Osmanlı padişahı aynı zamanda halife olduğundan, islâm, Batı emperyalizmi ve İstanbul burjuvazisi lehinde Anadolu'da karşı devrimci bir araç olarak kullanılmaktadır.

Anadolu'da bu dönemde ideolojik gerçek nedir? Bu dönemde Anadolu'da etkili bir rol oynayan üç ideoloji görüyoruz: milliyetçilik, islâm ve sosyalizm. Dikkat edilecek olursa, her üç ideoloji de Osmanlı Devleti'nin «Batılılaşma» süreci içinde ortaya çıkan ve özellikle İkinci Meşrutiyetin doğurduğu fikir akımları içinde belirginleşen düşünce akımlarıdır. Bunlardan geleneksel Osmanlı ideolojisi olan islam bile «Hürriyetin İlânı» ile yeni bir canlılığa kavuşmuş ve pratik sorunlarımıza bir cevap aramaya

37 Millî Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık safhasında Anadolu'daki sivil yöneticilerin, özellikle –çoğu Damat Ferit hükûmeti tarafından atanan– valilerin de çok zor durumda bulunduklarını, çelişkiler içinde bocaladıklarını ve bir kısmının ihanet ettiğini burada belirtelim. Bu konuda ayrıntılı bir inceleme için bk. Kamil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler;** İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975.

yönelmiştir[38]. Ayrıca Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerimiz sosyalist akıma da büyük bir etkenlik sağlamıştır. Buna karşılık, Osmanlı Devletinin son döneminde gelişmiş diğer etkili bir ideolojinin Kurtuluş Savaşı'nda rol oynamadığını görüyoruz. Bunu, içeriğine girmeyi ileriye bırakarak, şimdilik Batıcı ideoloji olarak tanımlayabiliriz[39]. Bu nokta son derece önemlidir; çünkü, ihtilâlci kadronun asker-sivil kesimi daha çok Batıcı ideolojinin etkisi altındadır. Buna rağmen, bir taraftan islamın işbirlikçi Osmanlı Hükûmeti tarafından karşı-devrimci bir şekilde kullanılışı, diğer taraftan da Batı emperyalizmine karşı sıcak savaş koşulları içinde bulunuşumuz, bu ideolojinin bir süre hasır altı edilmesinde rol oynamıştır. Bizzat Atatürk, Nutuk'ta Millî Mücadele sürecince devrimci fikirlerini bir «millî sır» olarak içinde sakladığını yazar[40].

Millî Mücadele boyunca Anadolu'da en yaygın ideoloji islamdır. İslam, Osmanlı Devletinin feodal niteliğini yansıtan resmî ideolojidir. Batıcı pozitivizm, milliyetçilik ve sosyalizm gibi ideolojiler, ancak Batı kapitalizminin etkisi ile Osmanlı toplumunda pazar ekonomisinin bir miktar gelişmesi sayesinde ortaya çıkmışlardır. Milliyetçilik, tarihi olarak, Batı burjuva devrimlerinin eseridir ve yükselen burjuvaziler milliyetçiliği bir yandan iç gümrükleri tasfiye etmek, diğer yandan da dış gümrükleri yükseltmek ve iç pazarı oluşturmak amacıyla bir araç olarak kullanmışlardır. Aynı zamanda milliyetçilik, aristokratik imtiyazlara karşı burjuva demokrasilerinin gelişiminde de önemli bir silâh olmuştur. Bizde ise devrimci bir burjuvazi olmadığı için, özellikle İttihat ve Terakki'den itibaren kapitalizmin gelişmesinde Devlete büyük bir rol düşmüş ve milliyetçilik asker-sivil aydın kadrolarda geniş bir temel bulmuştur[41]. Os-

38 Bk. Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlânı**, İstanbul, 1959, s. 73.

39 Umutsuzluk ve çöküntü içinde Amerikan mandasını talep eden fikir akımı bunun dışındadır.

40 Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt. 1, s.16.

41 Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve değişik koşullardaki yörelerden (İstanbul, Selanik, Kazan, Kırım vb.) kaynaklanışı toplumbilimcilerimizin ve Türkologların dikkatle inceledikleri bir konudur. Henüz sentezci bir çalışmanın yapıldığı kanısında değilim. Burada milliyetçiliğin hangi toplumsal temel-

manlı Devleti'nin son döneminde milliyetçiliğin daha çok askersivil aydınlarda gelişmesinin ikinci ve belki de daha önemli bir nedeni daha vardır. O da bu devrede Batı'da milliyetçiliğin aldığı şekildir. Batı burjuvazileri devrimci niteliklerini kaybettikten sonra Batı'da milliyetçilik çoğu kez şoven ve ırkçı bir görünüm kazanmış ve sömürge rejimlerini meşrû kılar yönde kullanılmıştır. Bu anlayışa göre dünyada üstün yetenekli ırklar (milletler) ve düşük yetenekli ırklar (milletler) vardır. Bunlardan birinciler, ikincileri sömürgeleştirmek ve «medenileştirmek» gibi tarihi bir göreve sahiptirler. Bu görüş bir çok Batılı devlet adamının ve sömürge orduları komutanlarının ağzından çok açık bir şekilde ifade edilmiştir[42]. Elbetteki bu tarz bir milliyetçiliğin sömürge ve yarı sömürge durumundaki ülkelerin küçük burjuvazisinde ters yönde etkileri olmuştur. Millî Kurtuluş Savaşı koşullarında bulunan bu gibi ülkelerde, burjuva sınıfları işbirlikçi bir potansiyel taşıdığı için, milliyetçilik antiemperyalist bir ideoloji olarak küçük burjuva kesimlerinde gelişmektedir. Irkçılığı ve şovenizmi reddeden bu gibi milliyetçilikler, aslında

lerde egemen ve etken hale geldiğine işaret etmekle yetiniyorum. Ayrıca belirteyim ki Kurtuluş Savaşı sırasındaki bazı işçi eylemlerinde öne sürülen ve gayri müslimlerin işten atılmasını isteyen toplu istekler bu ideolojinin işçi sınıfına dahi nüfuz ettiğini ortaya koyuyor. Bk. Oya Sencer (Baydar); **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı,** İstanbul, Habora Yayınları, 1969, s. 260, 264.

Türk Milliyetçili.. için bk. Uriel He· !, **Türk Ulusculuğunun Temelleri;** Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 19/9. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu** (1876-1908), Kervan Yayınları, İstanbul, 1979. François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935),** Ankara, 1987. Baskın Oran; **Milliyetçilik Atatürk Milliyetçiliği,**Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.

42 Örneğin İngiliz devlet adamlarından Chamberlain «İngilizler sömürecilik için özel bir yeteneğe sahipler, diyordu. Sömürgelere barış, refah ve **medeniyet** götürüyorlar.» Aynı devrin sömürgeci ordusunun başkomutanı Wosseley de «İngiliz imparatorluğunun genişlemesinin, barışın, hıristiyanlığın, **medeniyetin** ve insanlığın mutluluğunun yararına» olduğunu ileri sürüyordu. Alman ırkçılığının gelişmesinde çok büyük bir rol oynayan ve Alman dış politikasını Osmanlı Devleti'ne karşı güdülen emperyalist politika alanında çok etkileyen Pancermen Birliği'nin başkanlarından Ernest Hasse ise «yüksek medeniyetten olan milletlerin, kültürsüz milletleri sömürgeleştirme hakları» üzerine bir teori geliştirir. Bk. Pierre Renouvin, **Le Sentiment National et le Nationalisme en Europe Occidental,** Paris, 1963, s. 133-134, 89-94.

Batı şovenizmine bir tepkidir. Millî Mücadele Anadolu'sunda durum böyledir. Ancak gerek Anadolu'daki üretim ilişkileri, gerekse bunun sonucu olarak Osmanlı Devlet yapısı, daha önce de söylediğimiz gibi, islâmı çok etkili bir ideoloji haline getirmektedir. Ne var ki bu dönemde dinî duygular, millî duygularla karışmakta ve zaman zaman birbirinden ayrılmaz hale gelmektedirler.

İslâm, resmî Osmanlı ideolojisi olmakla beraber, imparatorluğun son döneminde gitgide azalan rol oynamaktaydı. Balkan memleketlerinin milliyetçi hareketlerine karşı bir zaaf teşkil ettiği gibi, Osmanlı Devletinin müslüman halklarını bile bir arada tutabilecek bir ideolojik güç olmaktan çıkmıştı. Bunda özellikle arap milliyetçiliğini körükleyen İngiliz emperyalizminin de önemli rolü olmuştur. Oysa, aynı İngiltere, Millî Mücadeleyi bastırmak için işbirlikçi Halife Sultanı karşı devrimci bir ideolojik araç olarak kullanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı Devleti bütün müslümanları etkileyebilmek ümidiyle tantanalı bir şekilde Mukaddes Cihat ilân etmişti. Ancak bundan beklenen sonuç alınamamıştır. İngilizlerin sadece bizim cephelerde savaşa soktuğu Hintli askerlerin sayısı 750.000 dir. Bunların bir kısmı müslümandır[43]. Fransızların güneyde kullandıkları orduların büyük çoğunluğu da Cezayirli askerlerdir[44]. Sömürge komutanları müslüman askerlerin disiplinini sık sık övmüşlerdir. Ancak, arap ülkelerinde pek etkili olamayan Osmanlı Sultanı, Anadolu'da çok etkili idi. Bu bakımdan Millî Mücadele liderleri bu konuda çok dikkatli davranmak zorunda kalmışlardır. Özellikle Mustafa Kemal'i islâmı devrimci bir yönde kullanan büyük bir taktisyen olarak görüyoruz. Daha Millî Mücadelenin başından itibaren Mustafa Kemal, savaşın bir amacını da hilafet ve saltanatın kurtarılması şeklinde göstermiştir. Buna rağmen hareketin gelişmesi ve milli yönü emperyalistleri ve işbirlikçi padişahı pek rahatsız ediyordu. İstanbul Anadolu mücadelesinin dinî cephesi en kritik safhaya Büyük

43 S. Selek, **Milli Mücadele**,s. 33.
44 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt. II, s. 14.

Millet Meclisi'nin açılışı sırasında girmiştir. Bu döneme ait bazı bilgiler vererek dinin kullanılış şeklini açıklamaya çalışalım. İstanbul'un işgali üzerine Heyeti Temsiliye'nin Mustafa Kemal imzasıyla islâm alemine yönelttiği bildiride, «bu tecavüz, Saltanatı Osmaniyeden ziyade, makamı Hilafette hürriyet ve istiklâllerinin yegâne istinadgâhını gören bütün alemi islâma tacidir.»[45] deniyordu. Kısa bir zaman sonra toplanan Büyük Millet Meclisi de yine bütün islâm alemine hitap eden bir beyanname de aynı şeyleri söylemektedir. Erzurum, Ankara ve Konya gibi büyük merkezlerde Müdafai Hukuk Cemiyetlerinin başında din adamları vardı. Birinci Büyük Millet Meclisinin 60 azası din adamıdır. Meclisin açılışı cuma gününe rastlatılmış ve büyük bir dinî merasim yapılmıştır[46]. 1920 yazında, Atatürk islâm tarihini incelemek için çok zaman ayırmıştı. Çünkü, H. E. Adıvar'ın belirttiği gibi, «taktiklerinden biri, din tarihi bilgisiyle, din adamlarını şaşırtmak ve etkilemekti.»[47] Gerçekten bu dönemde, Atatürk, konuşmalarının çoğunda islâm tarihinden bol bol örnekler verir. Aslında halk hakimiyeti ilkesine dayanan 1921 Anayasası münasebetiyle yaptığı konuşmada da «bir prensip olarak makamı Hilafet ve Saltanatı kabul ediyoruz»[48] demektedir. 1921 Şubat'ında ise bir panislamik kongreyi Sivas'da toplantıya çağırmıştı[49]. Örnekleri daha fazla uzatmadan şu yargımızı tekrarlayabiliriz: Nasıl emperyalizm ve işbirlikçi İstanbul Hükûmeti islâmı karşı-devrimci bir araç olarak kullanıyorsa, Mustafa Kemal de Millî Mücadelede aynı silâhı devrimci bir biçimde kullanarak mukabele etmektedir. 1920 Nisan'ında Saltanat ve Hilafet Makamı, kurtuluş savaşçılarının «gerekirse kitle halinde öldürülmelerini meşrû ve farz» ilân eden «Fetvâyı Şerifeyi» ya-

45 **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri** (İstanbul'un işgali üzerine İslâm Alemine Beyanname, 7-3, 1920) Ankara, 1964, s. 258.
46 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, I, s. 65.
47 H. E. Adıvar, **The Turkish Ordeal**, New York, 1928, s. 168.
48 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt. I, (1919-1938), T.B.M.M.'de ve C.H.P. Kurultaylarında, İstanbul, 1945, s. 152.
49 Dankwart A. Rustow, **Politics and İslam in Turkey, 1920-1955**, (İslam and the West isimli kollektif eserden, The Hague, 1957, Richard H. Frye) s. 73.

yınlayınca, Anadolu Savaşçıları Ankara Müftüsünün ağzından «düşman devletinin zorlamaları ve kandırmaları ile olaylara ve gerçeklere aykırı olarak çıkarılmış bulunan fetvalar(ın) islâm halkı için şeriatça muteber» olmadıklarını ilân etmişlerdir[50]. İstanbul Hükûmetinin tahrikleri etkisiz mi kalmıştır? Elbetteki hayır. Konya, Yozgat, Düzce, Bolu, Adapazarı isyanları bu tahriklerle yakından ilgilidir. Bu yüzden, daha önce de söylediğim gibi, bir anti-emperyalist mücadele olan Millî Mücadele yer yer bir iç savaş niteliği de kazanmıştır.

Marks, dini yabancılaşma «hem gerçek bir ıstırabın yansımasını, hem de bu ıstıraba karşı protestoyu» ifade eder demişti[51]. Millî Mücadelemiz bu görüşün doğruluğunu somut bir şekilde gözler önüne sermiyor mu? İşbirlikçi İstanbul Hükûmetinin tutumu bir «ıstırabın yansıması» yani izahı ve çaresizlik içinde meşrû kılınmasıdır. Kurtuluş Savaşçılarının tutumu ise bu ıstıraba karşı protestodur, isyandır. Eğer bu dönemde Anadolu'da devrimci bir burjuvazi olsaydı, bu isyan dini bir ifade şekline bürünmezdi ve Halife-Sultanın tahrikleri etkisiz kalırdı. Ne var ki öncü kadroda bir yandan feodal ağalar, öte yandan da prekapitalist tefeci tüccarlar önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bakımdan Millî Mücadelenin ideolojisinde islamın önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak islâm anti-emperyalist mücadele içinde aynı zamanda milliyetçilik rolünü oynamaktadır. Bir yazar «o zamanın dini duyguları bile nasyonalistti» derken bir gerçeği ifade ediyor[52].

Aynı şeyi islâm-sosyalizm ilişkilerinde de görüyoruz. Rusya'daki sosyalist devrimin etkisi ile Millî Mücadele Türkiye'sinde birçok sosyalist fikir ileri sürülmüş ve gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu fikirlerin en önemlilerinden biri «halkçılık» fikridir. Aslında «halkçılık» fikrinin Türkiye'ye girişi

50 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, I, s. 65-68.
51 Karl Marx, F. Engels; **Sur la Religion**, Çev: G. Badia, P. Bange ve E. Bottigelli, Editions Sociales, Paris, 1968, s. 42. (Critique de la Philoophie du Droit de Hegel başlıklı incelemeden).
52 Peyami Safa, **Türk Inkılâbına Bakışlar**, Kanaat Kitabevi, s. 83.

daha eskidir ve Rus Narodnik hareketinin yankıları ile ilgilidir. İkinci Meşrutiyet'te ortaya çıkan bu fikir, bazı tarihçilerimize göre, Rusya'dan gelen bir takım Türkler ve aynı fikir hareketinin etkisi alında bulunan Bulgar aydınları ve Ermeni Hınçak hareketi yoluyla Türkiye'ye girmiştir[53]. Millî Mücadele esnasında, özellikle 1921 Anayasasının görüşmeleri sırasında «halkçılık» fikrinin yeni bir boyut kazandığını görüyoruz. Bu görüşmelerde «halkçılık» fikri, memur otokrasisine karşı bir silâh olarak kullanılmıştır. Millî Mücadelenin öncü kadrosunda subayların ve memurların büyük bir ağırlığı olması, Anadolu eşrafında ve bir kısım liberal aydında İttihat ve Terakki tipi yeni bir otokrasinin canlanması korkusunu yaratmıştı. Bununla şiddetle savaşmışlardır. Lenin sosyalist devrim mücadelesini yürütürken, en büyük savaşı çarlık otokrasisine karşı vermişti. Lenin «Çarlık otokrasisi, memur otokrasisidir»[54] derken sık sık Osmanlı Devletini, Çarlık Rusya ile bir arada zikrediyordu. Aslında Çarlık otokrasisi ile, İttihat ve Terakki'nin sınıfsal kökenleri farklıydı. Çarlık otokrasisi feodal aristokrasiyi temsil etmekteyken, İttihatçılar daha ziyade küçük-burjuva kökenli idiler. Buna rağmen mücadele silâhı aynıydı: Memurların seçimle gelmeleri ve yine seçmenler tarafından azledilebilmeleri. Birinci Büyük Millet Meclisinde bu fikir açıkça savunulmuştur. Hatta Anayasa görüşmelerinde ortaya atılan «mesleki temsil» fikri bile memur otokrasisine karşı bir silâh olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan «meslekî temsil» fikrinin aslında faşizan bir fikir olması bizi yanıltmamalıdır[55]. B.M.M.'nde ortaya çıkan bu müca-

53 Niyazi Berkes; **Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler,** Yön Yayınları, Ankara, 1965, s. 94-96. II. Meşrutiyet sosyalizminde Rumeli önemli bir rol oynamıştı. Oya Sencer (Baydar) «Rumeli'de 1908'den sonra, özellikle Bulgarca pek çok sosyalist yayın organı görülür» diye kaydeder (a.g.e. s. 230). Ayrıca Makedonya'da Bulgar popülizminin (Narodia Volya) gelişim çizgisi için bk. P. Risal, **La Ville Convoitée: Salonique,** Paris, 1914, s. 292-296.

54 V. Lenin, **L'Alliance de la Classe Ouvrière et de la Paysannerie,** s. 118 (Aux Paysans Pauvres, Mart, 1903).

55 Bu konuda Mete Tunçay'ın aydınlatıcı bir girişle yayına hazırladığı «**Mesai**»(SBF Yayınları, 1972) de öğretici bilgiler bulunuyor. Yazara göre Ankara'daki İttihatçıların eseri olması muhtemel olan (s.8) **Mesai**'de de

dele, gerçekte Anadolu'da egemen sınıfların Devlet aygıtını ele geçirme savaşlarıdır. Bu savaşı Anadolu'da güçlü bir burjuvazi olmadığı için eşraf kaybetmiştir ve kuvvetli bir bürokrasinin temelleri atılmıştır. Bu nokta son derece önemlidir ve daha sonraki dönemde gerek üretim güçlerinin, gerekse «halkçılık» fikrinin gelişimi bakımından büyük etkileri olmuştur.

Elbetteki Millî Mücadelede sol akımlar halkçılık fikrinden ibaret değildir. Bu dönemde Anadolu'da çeşitli partilerin kurulduğunu ve Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Kuvayı Seyyare ile işbirliği halinde harekete geçtiğini görüyoruz. Bu sol partiler Türkiye Sosyalist Partisi, resmî ve gayri resmî komünist partileri ve diğer bazı radikal örgütlerdir. Bu durumda şöyle bir soru sorabiliriz: 1920'lerde Anadolu'da bir komünist partisi nasıl kurulabilmektedir? Leninist parti teorisine göre komünist partisi saf bir proleterya partisidir ve işçi-köylü ittifakı durumunda bile demokratik köylü hareketlerini **dışardan** destekler. Oysa bu sıralarda Anadolu'da işçiler ve köylüler Kurtuluş Savaşı'na egemen sınıfların öncülüğünde katılmaktadırlar. Sağlam bir ideoloji ve örgüt birliği içinde bu öncülüğü ele geçirmeleri olanağı yok muydu? Mevcut veriler olmadığını gösteriyor. Temel neden Anadolu'da güçlü bir sanayi proletaryasının bulunmayışıdır[56]. Bu durum

«meslekî temsil» esasları yer almıştır. O sırada hazırlanan bir çok programın (Ali İhsan Bey'in programı; Mesai; Halk Şuralar Fırkası Programı vb.) ortak yönlerinden biri, Tunçay'a göre «Bürokrasi düşmanlığı»dır (s. 28, 50 nolu dipnotu). Bu düşmanlık, özü itibariyle, yakın geçmişteki İttihatçı otoriter bürokrasiye yöneldiğine göre, bir kısım İttihatçının dünya görüşü ve kimlik değiştirme çabası söz konusudur. Aynı paralelde, Kurtuluş Savaşı'ndaki yerel kongrelerde «İttihatçılık şiddetle yerilmekte ve reddolunmakta» ise de «yerel örgütlerin çok büyük bir bölümü eski İttihatçılardan ya da sempatizanlarından» oluşmaktaydı (B. Tanör, a.g.e., s. 54). Burada da opportünizm ya da riyakârlıktan çok bir «kimlik değiştirme»nin söz konusu olduğu kanısındayız.

56 Bu konuda Lütfi Erişçi'nin **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi** (İstanbul, 1951) ve Oya Sencer'in daha önce değindiğimiz eserinden başka 3. Enternasyonal'in organı **L'Internationale Communiste**'in 1925 (Aralık) tarihli sayısında P. Kitaigorodsky imzasıyla yayınlanan makale **(Le Mouvement Ouvrier en Turquie)** aydınlatıcı olabilir. Yazar Türkiye'de komünist etkinliklerin tasfiye edildiği bir sırada resmî rakamlara ve **Economiste d'Orient**'dan derlediği bilgilere dayanarak 200.000 kadar «şehirli işçi»nin varlığından söz ediyor, bunların işkollarına göre dökümünü yapıyor ve «bütünü itibariyle Türk işçi sınıfı

Türk solcularını orta ve yoksul köylülere doğru itmiş, köylü temeli üzerinde bir sol hareket olanakları araştırılmıştır. Böyle bir gelişim ideolojik düzeyde komünizmi islâmla bağdaştırma çabaları şeklinde yansımıştır. Bu çaba özellikle bu hareketlerin en etkilisi olan Yeşil Ordu hareketinde görülüyor. Kızıl Ordudan mülhem bu hareket, isminden de anlaşılacağı üzere, İslâmla komünist ideoloji arasında bocalamaktadır[57]. İdeolojik organı «İslâm Bolşevik Gazetesi»dir.

Anadolu'nun sınıf yapısı bolşevik fikirlerin dahi islamî bir renk altında ifadesi yönünde etki yapmıştır. Atatürk bile Türk-Sovyet dostluğu ortamında bolşevizmden bahsederken, «İslâmiyetin en âli kaide ve kanunlarını ihtiva eden bolşevizm»[58] demiştir. Bunun tek istisnasını kapitalist üretim ilişkileri içinde bulunan ve bir proletaryanın mevcut olduğu İstanbul'da görüyoruz. Gerçekten İstanbul'da Aydınlık çevresi, sosyalizmi en bilimsel bir şekilde savunan ve işçiler üzerinde de etkili olan bir guruptur. Millî Mücadeleye grevler ve İstanbul'da silâh ve teçhizat kaçırma şeklinde iştirak eden bu gurup, üretim ilişkilerinin ve sınıf yapısının ideolojik düzeyde nasıl yansıdığını göstermesi bakımından da aydınlatıcı bir örnektir.

Özetlersek, Millî Mücadelede milliyetçilik, islâm ve sosyalizm garip bir şekilde birbirine karışmaktadır. Ancak bunların hepsi, işbirlikçi İstanbul Hükûmetine ve emperyalizme karşı bir ideolojik araç olarak kullanılmaktadır. İslâmın zaman zaman ağır basması, hem Anadolu'nun prekapitalist ekonomik yapısından hem de devrimcilerin aynı silâhı işbirlikçi İstanbul Hükûmetinin elinde etkisiz kılma amacıyla islamcı sloganlara başvurmasından ileri gelmektedir. Bu ideolojik karışıklık Kurtuluş Savaşının öncü kadrosundaki bölünmelerde de açık bir şekilde görünmektedir. Örneğin, Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki bö-

henüz korporatist ve küçük burjuva zihniyetlidir»sonucuna varıyor.

57 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar** 1908-1925, SBFY, Ankara, 1967, s. 74-83. Yeşil Ordu'nun Rusya'dan gelen «efsanevî» dayanakları ile ilgili bir inceleme için bk. Stephane Yerasimos, **Sur les Origines du Mouvement de l'Armée Verte en Anatolie; Etudes Balkaniques,** 1977, No: 1, s. 98-108.

58 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** Cilt I, s. 92.

lünmeye bakalım. Birinci gurupta hem Mustafa Kemal Atatürk, hem de kendisinin daha sonra saltanatçı ve hilafetçi fikirler taşıdıkları iddiasıyla tasfiye ettiği Millî Mücadele liderleri yer almaktadır. İkinci gurupta ise bir yanda komünist milletvekilleri, diğer yanda da Hoca Raif efendinin Erzurum'da kurduğu dinci bir teşekkül olan «Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti» üyeleri bulunmaktadır[59].

İttihat ve Terakki Fırkasının fikir babası Ziya Gökalp, «Türk Milletindenim, islâm ümmetindenim, Batı medeniyetindenim»[60] demişti. Sıcak harp koşulları içinde Batıcı ideolojinin yerini, sınırlı ve ihtiyatlı bir sosyalist ideolojinin aldığını görüyoruz. Ancak Millî Mücadelenin öncü kadrosu, gelişme yönlerini daha çok Batı ile uzlaşmada görmektedirler. Nitekim, takip eden dönemde Batıcı ideolojinin yeniden canlandığını ve islâm ve sosyalizmin yerini aldığını görüyoruz. Bu gelişimin sosyal, siyasî ve askerî yönleri nelerdir?

Batıyla Uzlaşma Çabaları

Kurtuluş Savaşı'nın öncü kadrolarının toplumsal dayanakları hareketi Batı'yla işbirliğine itmekteydi. Buna rağmen, Batı'nın Türkiye'yi yoketme planları, böyle bir gelişimi bir süre engellemiştir. Nitekim Anadolu'da sol hareketlerin en yoğun bir şekilde ortaya çıktığı dönem Sevr anlaşmasının imzalanışını takib eden aylardır. Hatta bu dönemde Atatürk bir resmî Komünist Fırkası kurulmasını sağlayarak, hareketi kontrol altına almak amacını gütmüştür[61]. Buna karşılık askerî hareketin Birinci İnönü zaferi-

59 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt II, s. 227.

60 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, 2. Baskı,İstanbul, 1955, s. 45.

61 Nitekim Atatürk bu konuda Ali Fuat Paşa'ya çektiği telgrafta şunları söylemektedir, «...dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarda bu cereyanın (komünizmin) memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükûnunu muhil ahvalin hudusu da daireyi imkânda görülmüştür. En makul tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan hükûmetin malumatı tahtında bir

nin kazanılması ile lehimize dönüşü, Batı'yla olan ilişkilerimizi yeni bir safhaya sokmuştur. Birinci İnönü savaşının kazanılması üzerine, Batı'lı müttefikler Türkiye'yi Sevr anlaşmasını yeniden gözden geçirmek üzere Londra Konferansı'na çağırdılar. Bu davet, müzakerelerin başarısızlıkla sona ermesine rağmen, iki bakımdan bir dönüm noktası teşkil eder. Birinci olarak, Batılılar, ilk defa bu görüşmelerde Anadolu Hükûmetini fiilen tanımışlardır. İkincisi de, Anadolu Hükûmeti, hangi şartlarda Batı'yla uzlaşabileceğini ifade etmiştir. Bu nasıl olmuştur?

Millî Mücadele'nin stratejisini anlatırken, Atatürk'ün Batılıların Türk nüfusunun bulunduğu topraklardan çekilme gibi fedakârlıkları karşılığı Bolşeviklerle bir çatışmanın da göze alınabileceğini hesapladığını belirtmiştim. Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey bu yönde pazarlıklara girişmiştir.

Londra Konferansı 1921 Şubat'ında toplandı. Konferanstan önce Anadolu'daki bütün sol hareketler tenkil edilmiştir. Çerkes Ethem kuvvetleri dağıtıldıktan sonra Yeşil Ordu Cemiyeti kapatılmıştı. Bunun dışında Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası da kapatılmış ve Bakû'dan Anadolu'da komünist teşkilât kurmak umuduyla gelen Mustafa Suphi gurubu Sürmene açıklarında boğulmuştur[62]. Bu şekilde Batılı müttefiklere Anadolu'da kurulacak rejim hakkında güven mi verilmek istenmiştir? Böyle bir ortamda Hariciye Bakanı Bekir Sami Bey liderliğinde Londra'ya giden heyetimiz, Sovyetler Birliği aleyhine pazarlığa girmiştir[63]. Ancak bütün bunlara rağmen, İngiliz emperyalistleri Sevr anlaşmasında pek küçük değişikliklerden ibaret bir teklifte bulunmuşlardı. Kaldı ki teklif daha Ankara'ya ulaşmadan, Türk delegasyonu yolda iken, Yunanlılar yeniden hücuma geçmişlerdir.

Millî Mücadeledeki Türk-Sovyet dostluğu gözönünde bulundu-

Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü.Bu takdirde memlekette bu fikre müteallik bütün cereyanları bir muhassalaya irca etmek mümkün olabilir.» **Tamim, Telgraf...**,s. 360; diğer nedenler için bk. Mete Tunçay, a.g.e., s. 93-94.

62 M. Tunçay, a.g.e., s. 123-124.

63 R. N. İleri, a.g.e., s. 231.

rularak, Ankara Hükûmetinin gerek sol hareketi tenkilde, gerek Londra'daki müzakerelerde nasıl bu kadar rahat davranabildiği düşünülebilir. Sanırım bunun cevabını 3. Enternasyonalin kongrelerinde takınılan tavırda aramak gerekmektedir.

Üçüncü Komünist Enternasyonalin ikinci kongresi 1920 Temmuz ayında Moskova'da toplandı. Millî Kurtuluş Hareketleri ile ilgili görüşmelerde başlıca iki tez vardı. Bunlardan birincisi Lenin'in görüşü idi. Lenin'e göre milletlerarası komünizm, burjuva demokratik nitelikteki millî kurtuluş savaşlarını da desteklemeliydi. Diğer görüşü temsil eden Hintli delege M. N. Roy'a göre ise, komünistler ancak proleterya öncülüğündeki millî kurtuluş savaşlarını desteklemeliydiler. Tartışmalar sonunda Lenin «burjuva-demokratik» terimini «devrimci» terimiyle değiştirdi; buna karşılık Roy da «millî burjuvazi» ile anlaşma yapılabileceğini kabul etti. Kongrede her iki tezin de kabul edilmesine rağmen uygulamada başvurulan daha çok Lenin'in tezi oldu[64]. Lenin'in tezi 1920 Eylül'ünde Bakû'da toplanan Doğu Milletleri Kongresi'nde de dile getirildi. Kongre başkanı Zinoviev, Mustafa Kemal'i samimi bir padişahçı ve hilafetçi sanmasına rağmen, desteklemek gereğini savunuyordu. Çünkü, diyordu, «İngiltere Hükûmetine karşı her ihtilalcı savaşı desteklemeye hazırız.»[65] Bu tezin, emperyalizmin abluka altına aldığı Sovyetler Birliği'nin dış politika gerekleri ile ilgisi vardı. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki müslüman toplulukların gelişimi de Sovyet yöneticilerini etkilemiş olabilir. Bu topluluklarda 1905 burjuva devriminden sonra milliyetçi ve reformcu hareketler başlamıştı. Bir sanayi proleteryasının bulunmayışı, Ekim İhtilâlinden sonra bu memleketlerin sosyalist gelişmesine milliyetçi bir damga vurmuştu. Müslüman topluluklar arasında bir teorisyen olarak temayüz eden Sultan Galiev'e göre bu topluluklar bütünü ile «pro-

64 Tezlerin metni için bk. **Manifestes, Thèses et Résolutions des Quatre Premiers Congrès Mondiaux de l'Internationale Communiste: 1919-1923,** François Maspero, Paris, 1969, s. 57-60. Ayrıca bk. Hélène C. D'Encausse, S. Shramm, **Le Marxisme et l'Asie,** Armand Colin, Paris, 1965, s. 40-47.

65 Bk. **Le Premier Congrès des Peuples de l'Orient, Bakou 1920;** Petrograd, 1921, s. 41.

leterya» sayılabilirlerdi. Bu bakımdan bunlar Üçüncü Enternasyonal'den ayrı bir «Sömürgeler Komünist Enternasyonalini» örgütlemeliydiler. Bu örgütlenmelerin ilk aşaması da büyük bir milli Türk Devleti (Turan) olmalıydı[66]. Bu görüşler Bakû Kongre'sinde benimsenmediler. Aksine, millî kurtuluş hareketlerini, burjuva toplumlarındaki proleterya mücadelesinin yardımcı bir gücü olarak niteleyen görüş kabul edildi. Gerçekten bu topluluklar sınıfsal yapıları itibariyle devrimci bir durumdan uzaktılar. Özellikle, Rusya'daki Türk-müslüman topluluklarda gelişmiş bir işçi sınıfının olmayışı, komünist partilerin Rus teknisyen ve memurlarının eline geçmesine yol açmıştı. Bunlar ise, sömürgeci zihniyetleriyle müslüman halk arasında büyük bir kızgınlık yaratmışlardı. Lenin'in bu meseleleri incelemek üzere Orta Asya'ya gönderdiği Safarof'un gözlemleri de bu durumu doğruluyordu. Safarof, «Türkistan'da Rus devriminin sömürgeci olması kaçınılmaz bir şeydi, diyordu. Sayıca önemsiz olan Türkistan işçi sınıfı, lidersiz, programsız ve partisizdi. Devrimci geleneğe de sahip değildi. Bu bakımdan sömürgeci istismara karşı çıkmaları mümkün değildi. Çarlık sömürgeciliğinde, sanayi işçisi olmak Ruslara ait bir imtiyazdı. Bu bakımdan, burada proleter diktatörlüğü tam bir sömürgeci kisveye büründü»[67].

Bütün bu gelişmeler Sovyet liderlerinin millî kurtuluş savaşları karşısındaki tutumunu etkilemiştir. Üçüncü Entesnasyonal'da, Lenin'in tezi, daha önce de söylediğimiz gibi, burjuva demokratik yönde olsa bile millî kurtuluş savaşlarının desteklenmesi idi. Bu tez Anadolu'ya dört aylık bir gecikme ile (Kasım 1920)

66 D'Encausse, Shramm; a.g.e., s. 55. Hakkındaki bir biyografiden öğrendiğimize göre Sultan Galiev 1880'de Kazan'da doğdu. Hayatı Kazan ve Moskova arasında geçti. XIX. yüzyıl sonlarında Kazan toplumsal gelişmeye paralel bir kültürel uyanış içindeydi. 1897'de Kazan tatarları arasındaki okuryazarlık oranı (% 20.4), Ruslar arasındakinden (% 18,3) daha fazlaydı. Müslümanlar arasında ilk marksist guruplar Rus müslümanları arasından çıktı (1904'de kurulan Bakû gurubu). Sultan Galiev 1923'e kadar Sovyet Rusya Komünist Partisi'yle iyi geçindi. Ayrıntı için bk. Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay; **Sultan Galiev, Le Perè de la Révolution Tiers-Mondiste,** Paris, Fayard, 1986.

67 D'Encausse, Shramm; a.g.e., s. 55.

intikâl etti ve tesirini göstermekte gecikmedi. Kısa bir müddet sonra Birinci İnönü Zaferi kazanılıp, Batılılarla Londra'da görüşmelere davet edilince Anadolu'da sol hareketler tasfiye edilmişti. Atatürk bunun Sovyet desteğine engel olmayacağını biliyordu. Nitekim, daha zaferden önce, 3 Ocak 1921'de Atatürk Büyük Millet Meclisi'nde Bolşevizmden bahsederken şunları söylüyordu. «Milletimize zarar getirebilecek tarzda gelmesine karşı kesin tedbirler almak zorundayız ve bu tedbirleri almamızda onlar elbette bize muhalif olamaz.»[68]

Londra Konferansının başarısızlığına rağmen kurtuluş savaşçılarına artık tek çıkış yolu görünmüştü: Yunan kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratmak suretiyle Batılılara tam bağımsız bir Türkiye'yi kabul ettirmek. Millî Mücadelenin takibeden kısmında bu strateji başarıyla uygulanmıştır. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa 1922 Mart'ında, düşmana kesin darbeyi vurmadan tekrar Batılılarla görüşmede fayda ummuştur. Hariciye Bakanı Avrupa'ya giderek Londra'da ve Paris'de temaslarda bulunmuştur. Ancak bu görüşmelerin de bir semere vermemesi sonundadır ki Türk Orduları Büyük Taarruz'a geçmiş ve Yunan kuvvetleri artık kesin olarak mağlup edilerek, İzmir 9 Eylülde geri alınmıştır. Bu dönemde Atatürk'ün Anadolu'da sol hareketlere karşı tutumu da ilgi çekicidir. Londra Konferansı'ndan sonra yeniden canlanan sol hareketler, «30 Ağustos zaferinden Lozan Konferansı'na kadar geçen iki ay içinde, ... kesinlikle sona erdirilmiştir»[69].

Millî Mücadelemiz, gerek egemen sınıfların çıkarları, gerekse asker-sivil öncü kadronun savaş içinde ifade edilemeyen ideolojik eğilimi açısından Batı'yla uzlaşma yönünde bir savaştı. Atatürk ve silâh arkadaşları bu uzlaşmanın mümkün olduğu kadar az kan dökülerek yapılması için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlarsa

68 R.N. İleri, a.g.e., s. 216.

69 M. Tunçay, a.g.e., s. 139. Zaferden önce dışişleri bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in görüşleri ve Lord Curzon'un Sevr anlaşmasından ileri, fakat Misak-ı Millî'den çok geri önerileri için bk. Hikmet Bayur; **T.B.M.M. Hükûmeti Umurı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar**, Belleten, Ekim, 1976, No: 160, s. 617-667.

da başarıya ulaşamamışlardır. Nihayet dökülen kan Türk ve Yunan kanıydı; İngiliz kanı değildi! Ancak Türk orduları kesin sonucu alıp, bütün Anadolu'ya hakim olunca, görüşmelere, Batılılara rejim bakımından teminat vermek üzere sol hareketleri tamamen tasfiye ederek oturmayı uygun görmüşlerdir. Bu durumun Sovyetler Birliği'nce fazla yadırganmayacağı düşünülmüş, nitekim gerçek de böyle olmuştur. Daha önce belirttiğim gibi, Üçüncü Enternasyonalin ikinci kongresinde Lenin'in tezi burjuva-demokratik nitelikteki kurtuluş savaşlarının desteklenmesi idi. Bu tutumdan haberdar olan Mustafa Kemal 30 Ağustos zaferinden sonra Anadolu sol hareketlerine kesin olarak son vermiştir. Lozan Konferansı başladığı zaman, Moskova'da da Dördüncü Komintern Kongresi başlamıştı. Bu Kongre'de, «Tük delegelerinin ısrarı üzerine, sola karşı girişilen hareket hakkında Türkiye'nin Komünistlerine ve Çalışan Halkına hitaben, milliyetçi burjuva hükûmetini takbih eden bir açık mektup yazılması kararlaştırılmıştır.»[70] Bununla beraber Sovyet tezinde temelde bir değişiklik olmamıştır. Bu kongrede Türk Delegelerinin reisinin ağır tenkitlerine, Radek, «Türk yoldaşlarımıza diyoruz ki, içinde bulunduğunuz zaman, sizi yakın geleceği karşı kör etmesin. Kendinizi, size baskı yapanlara karşı koruyun... Fakat unutmayın ki, kesin savaşa başlayacağınız tarihi an gelmemiştir; daha çok yolunuz var.»[71] şeklinde karşılık vermiştir.

Lozan ve İzmir İktisat Kongresi

Lozan görüşmelerine böyle koşullar içinde girdik. Buna rağmen, askerî zaferimizi diplomatik bir zaferle tamamlamak kolay olmuş mudur?

Lozan görüşmeleri 21 Kasım 1922'de başlamıştır. Başlangıçta gerek Türkler, gerekse Batılılar konferansın birkaç hafta içinde biteceği kanısında idiler. Buna rağmen görüşmeler 8 ay sürmüştür.

70 Mete Tunçay, a.g.e., s. 141.
71 İbid., s. 142.

Emperyalist kamp, Osmanlı Devleti'ni Batı'ya bağımlı kılan sömürge bağlarını koparmamak için elinden geleni yapmıştır. Hatta başlangıçta işbirlikçi Osmanlı Hükûmeti'nden bile medet umarak, onu da Konferansa davet etmişlerdir[72]. Bunun üzerine Büyük Millet Meclisi süratle harekete geçerek saltanatı ilga etmiştir.

Lozan Antlaşması'nın ayrıntılarına girmeyeceğim. Ancak belirtmek istediğim ve görüşmelerin uzamasına sebep teşkil eden husus, Osmanlı Devleti ile Batı arasındaki sömürge bağlarının tasfiyesidir. Batı'lılar bu bağları tekrar kurmak için çok çaba sarfettiler ve bu yüzden görüşmeler 4 Şubat 1923'den başlamak üzere iki buçuk aya yakın bir süre kesildi.

Bu sömürge bağları nelerdir? Bunlar bir taraftan Osmanlı Borçları (Düyunu Umumiye) diğer taraftan da iktisadî ve adlî kapitülasyonlardır[73].

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı zaman İzmir'de bir İktisat Kongresi toplanmıştır. Son derece önemli saydığımız bu Kongre üzerinde çeşitli bakımlardan duracağız. Ancak, burada belirtmemiz gereken nokta şudur: Kongre emperyalistlere görüşümüzü ve barış şartlarımızı belirtmek için de bir vesile olmuştur.

İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 tarihinde bütün illerden gelen ve çeşitli sınıf ve zümreleri temsil eden binden fazla üye ile toplantıya açılmıştır. Kış aylarında bu kadar delegeyi toplamak kolay olmamış, türlü şikâyetlere yol açmıştır. Ancak batılı müttefiklere bir an önce toplu bir şekilde görüşlerimizi bildirmemiz lâzımdı. Bu bakımdan Kongre'yi, o zaman bir gazetecinin yazdığı gibi, «bir hüsnü tesadüf addetmek»[74] mümkün değildir. Bunun dışında Kongre'nin toplanmasında İstanbul tüccarının rolünü de belirtebiliriz. Avrupa'lılar ile Rum ve Ermeni'lerin yeri-

72 K. Atatürk, **Nutuk**, Cilt II, . 682-683.

73 Bu konuda bk. Prof. Dr. Mehmet Gönlübol, Dr. Cem Sar. **1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası, «Olaylarla Türk Dış Politikası»** isimli eserden, SBFY, Ankara, 1969, s. 58.

74 G. Ökçün, a.g.e., s. 42 (A.E. Yalman'ın **Vakit** gazetesinde 15 Şubat 1923 tarihli yazısından)

ni almak isteyen İstanbul tüccarları henüz İstanbul işgal altındayken bir kongre toplamak için harekete geçmişlerdi. Ankara Hükûmeti bu ihtiyacı da karşılamak üzere kongreyi topladı.

Atatürk'ün Kongre'yi açış nutku, Kongre'nin en önemli belgelerinden biridir. Atatürk bu konuşmasında hem emperyalistlere karşı tutumumuzu, hem de rejimin gelişme yönünü ortaya koymuştur. Bu bakımdan bu konuşma üzerinde ısrarla durmak gerekiyor.

Atatürk açış konuşmasında uzun uzun milletlerin iktisadî gücünün tarihi gelişmelerindeki rolünü anlatmıştır. Atatürk'e göre «Tarih, milletimizin itilâ ve inhitatı esbabını ararken bir çok siyasî, askerî, içtimaî sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok bütün bu sebepler hadisatı içtimaîyede müessirdirler».

«Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alâkadar olan o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin teksif ettiği bu hakikat bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde tamamen mütecellidir. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa itila, inhitat esbabının iktisadî meseleden başka birşey olmadığı derhal anlaşılır.»[75] Milletlerin bağımsızlıkları açısından bu görüşün mantıkî sonucunu Atatürk şöyle çıkarıyor: «İstiklâl-i tam için şu düstür var: Hakimiyeti milliye, hakimiyeti iktisadiye ile tarsin edilmelidir... Siyasî ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadî zaferle tetviç edilemezse semere, netice payidâr olamaz.»[76] Bu yüzden Atatürk İzmir İktisat Kongresi'ni Erzurum Kongresi'ne benzetmiştir.

Osmanlı Devleti iktisadî bağımsızlığını koruyamadığı için siyasî bağımsızlığını da kaybetmiştir. «Milletin duçar olduğu bu hazin hal ve sefaletin esbabını arayacak olursak doğrudan doğruya Devlet mefhumunda buluruz»[77]. Görüldüğü gibi Atatürk, bir devrimci olarak, Devletin muhtevasına eğilmiştir. Gerçekten her devrimin özü siyasî iktidarın, devletin sınıfsal niteliğidir. Osmanlı Devleti Batı sömürgeciliğinin bir aracı haline gelmiştir.

75 G. Ökçün, a.g.e., s. 244.
76 İbid., s. 251.
77 İbid., s. 247.

«Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti. Devlet ve hükûmet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka birşey yapmamıştır»[78]. Atatürk Osmanlı Devleti'nin bir sömürge haline geldiğini açıkça ifade etmektedir. «Osmanlı ülkesi ecnebilerin müstemlekesinden başka birşey değildi»[79]. Somut olarak sömürgeleşmiş bir Devlet nedir? Atatürk bunu şöyle tanımlıyor: **«Bir Devlet ki tebasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; bir Delvet ki gümrükleri için rüsum muamelesi ve saire tanzimi hakından menedilir; bir Devlet ki ecnebiler üzerinde kaza hakkını tatbikten mahrumdur. O Devlete müstakil denemez»**[80]. Bu sözler son derece önemlidir ve Kurtuluş Savaşı'mızın temel hedefini ortaya koymaktadır : Sömürge Devleti yerine tam bağımsız bir Devlet kurmak. «Bugün cihan bilsin ki bu millet tam istiklâlinin temin edildiğini görmedikçe yürümeye başladığı yoldan bir an tevakkuf etmeyecektir»[81].

Burada meselenin özüne geliyoruz. Sormamız gereken soru şudur: Sömürgeciliğe karşı olan Millî Kurtuluş Savaşı'mız, iktisadî sistem olarak emperyalizme de karşı mıdır? Bu soru garip görünebilir. Çünkü başta Atatürk olmak üzere Millî Mücadele öncüleri sık sık emperyalizme karşı olduklarını belirtmişlerdir. Ancak bu dönemde Anadolu'da «sömürgecilik» ve «emperyalizm» kelimeleri tamamen eş anlamlı kelimeler olarak kullanılmaktadır. Karışıklık kısmen buradan ileri gelmektedir.

Sömürgecilik ve Emperyalizm

Sömürgecilik rekabetçi kapitalizm döneminde de vardı ve esas itibariyle siyasî ve askerî bir ilişkidir. Bir kapitalist ülkenin, burjuva devrimi geçirmemiş başka bir ülkenin siyasî bağımsızlığına kaba kuvvetle son vererek onu kendi ekonomisine

78 İbid., s. 253.
79 İbid., s. 248.
80 İbid., s. 248.
81 İbid., s. 254.

bağımlı kılması; yani ham madde kaynağı ve mamul madde pazarı haline getirmesidir. Emperyalizm ise kapitalizmin son aşaması olan tekelci kapitalizmdir. Bu aşamada tekelci kapitalizm, sömürüsünü banka ve sanayi sermayesinin birleşimi olan finans-kapital ihracı ile sürdürür. Bu sömürü uluslararası kapitalizmin (dünya pazarının) konumundan kaynaklanır. Emperyalizm, elbette ihraç ettiği sermayenin garantisini sağlamak için siyasî (sömürgeci) tavizler koparmaya çalışır ve çoğ kez buna muvaffak da olur. Ancak belli koşullarda bir takım hukukî garantilerle yetinerek sömürüsünü sürdürebilir[82]. Bu sömürüyü de, ideolojik planda, yabancı sermayenin «kalkınma» açısından yararlarını «ispat eden»burjuva iktisadı ile meşrû göstermeye çalışır.

Millî Mücadele yılları, kapitalizmin, tekelci kapitalizm (emperyalizm) aşamasına ulaştığının yeni farkedildiği yıllardı. Yukarda sözünü ettiğimiz karışıklık kısmen buradan ileri gelmektedir. Daha da önemlisi, emperyalizme karşı çıkmanın sınıfsal bir anlamı vardır. Emperyalizm finans-kapital ihracı ile, son tahlilde, doğrudan üreticileri, yani işçileri ve yoksul köylüleri sömürür. Yabancı sermayenin kendi ülkesinde sağlayamadığı aşırı kârlar, doğrudan üreticinin yarattığı artı-değerden başka birşey değildir. Yabancı sermaye bu artı-değeri ya doğrudan doğruya, ya da işbirlikçi bir burjuvazi ile paylaşarak memleketine aktarır. Bu bakımdan ilişki kurduğu bir ülkede, işbirlikçi bir burjuvazi yaratmak, emperyalizm için sosyal bir garanti teşkil eder. Buna karşılık, emperyalizme karşı savaş da ancak sömürülen sınıfların öncülüğünde başarıya ulaşabilir. Bu sömürülen

82 Bu yüzyılın başlarında sömürgecilik ve emperyalizm o kadar içiçeydiler ki, böyle bir ayrım pratikte fazla bir anlam ifade etmiyordu. Bununla beraber,Lenin, emperyalizm teorisinde Arjantin ve Portekiz örneklerini vererek, biçimsel bağımsızlık hallerinde emperyalizmin nasıl sömürdüğünü göstermektedir. İngiltere'nin 1909'da bağımsız bir ülke olan Arjantin'de 8.750 milyar frank yatırımı vardı ve Arjantin halkını yerli burjuvazi ile işbirliği halinde sömürüyordu.Aynı şekilde bir sömürge imparatorluğu olan Portekiz'i de İngiltere, oradaki yatırımları nedeniyle Fransa ve İspanya'ya karşı koruyordu. Bk. V. Lenin, **İmpérialisme, Stade Suprême du Capitalisme,** Moskova, 1967 baskısı, s. 110.

sınıflar doğrudan üreticiler, başka bir deyişle işçiler ve yoksul köylülerdir. Oysa, daha önceki sayfalarda anlatmaya çalıştığım gibi, Millî Mücadele bir yandan Anadolu eşrafı, diğer yandan da küçük burjuva kökenli asker-sivil aydınlar öncülüğünde başarıya ulaşmıştır. Bunların sınıfsal çıkarları emperyalizme karşı değildir. Kaldı ki, büyük zaferin kazanılmasından hemen sonra, İstanbul Türk ticaret burjuvazisi de harekete geçmiş, Rum ve Ermenilerin yerini almaya adaylığını koymuştur. İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasında bunların da rolü olmuştur. Aslında emperyalizmle çıkarları en çok bağdaşan sınıf, bu «millî» Türk ticaret burjuvazisidir.

Bütün bu açıklamaları bir cümlede özetlemek gerekirse, derim ki emperyalizme karşı olmak, siyasal iktidarın kontrol ve kanalize edemediği yabancı sermayeye karşı olmak demektir[83]. Bu ise ancak sömürülen sınıfların öncülüğü sayesinde mümkündür. Bununla beraber sömürgeciliğe karşı savaş da, elbette ki emperyalizmi zayıflattığı için, anti-emperyalist bir yön taşır.

Somut veriler açısından Millî Mücadeleye eğilirsek ne görüyoruz? Meseleyi hem pratik, hem de ideolojik yönden inceleyelim.

Batı emperyalizmi ile uzlaşma olanaklarının daha Birinci İnönü Zaferi ertesinde, Londra Konferansı'nda ortaya çıktığın-dan söz etmiştim. Bu konferansa tekrar dönelim. Anadolu devrimcileri, bu görüşmelere Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet ile katılmışlardır. Bekir Sami Bey kısa bir süre önce Moskova'da Ruslarla görüşen bir heyetin de başkanıydı. Londra'-

83 Harry Magdoff 1970'lerin sonuna doğru yayınlanan bir kitabında Lenin'in teorisi için «yayınlanmasından sonra geçen 60 senedeki birçok değişikliğe rağmen, dogmatik bir şekilde uygulanmamak koşuluyla, emperyalizmin gelişimini anlamak için en yararlı çerçeve olarak yerini koruyor» diyor. Bk. **L'Impérialisme de l'Epoque Coloniale à Nos Jours**, Paris, F. Maspero, 1979. Son yirmi yıl içinde hızla kapitalistleşen bazı az gelişmiş ülkeleri emperyalizmin değişen stratejisi (örneğin çevre kirliliği yaratan ya da yoğun emek isteyen sanayi dallarını nüfuz bölgelerindeki ülkelere transfer etmek gibi) bağlamında değerlendirmek gerekir. Bununla beraber belirtelim ki günümüzde uluslararası sermaye transferlerinde kapitalist dünyadan «kalkınmakta olan» ülkelere akan fonlar, bu sonuncuların emperyalist ülkelere yolladıklarından daha azdır. Emperyalizm fakir ülkelerin, korkunç sınıf farklarından doğan tasarruflarını da kısmen kontrol etmekte, kullanmaktadır.

da Batılılarla anlaşmak için büyük bir çaba sarfetmiştir. Bunda Moskova'dan bir milyon Rus altını, silâh ve teçhizat gibi maddi yardımlar sağlanmakla beraber[84], kesin bir anlaşmaya varılamamasının ve Bekir Sami Bey'in Moskova'dan anti-sovyetik duygularla dönmüş olmasının da rolü vardır. Bilindiği gibi, Londra Konferansı da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla beraber Bekir Sami Bey, kendi yetkilerini de aşarak, Fransa ve İtalya ile bazı anlaşmalar imzalamıştır. Fransız Başkanı Briand ile Bekir Sami Bey arasında 11 Mart 1921 de imzalanan andlaşmaya göre, «güney cephesinde çatışmaya son verilecek ve bu bölgedeki Türk kuvvetleri silâhtan tecrit edilecekti. Buna karşılık, güney bölgesinde Fransızlara bazı idarî yetkiler tanınacak, Diyarbakır ve Sivas vilâyetlerinin iktisadî kalkınması için Fransız sermayesinden faydalanılacak ve Fransızlara bu bölgede iktisadî imtiyazlar verilecekti»[85]. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza ile 12 Mart 1921 tarihinde imzalanan andlaşma gereğince ise, «İtalya, İzmir ve Trakya'nın Türkiye'ye iadesini Konferansta savunacak, buna mukabil bu devlete İzmir hariç, batı ve güney Anadolu'nun birçok vilâyetlerinde iktisadî imtiyazlar verilecekti»[86]. Ankara ile istişare edilmeden imzalanan ve yarı sömürgeci bir nitelik taşıyan bu andlaşmalar gerek Mustafa Kemal, gerekse T.B.M.M. tarafından şiddetle tenkit edilmiş ve imzalanmamıştır. Bununla beraber, «Bekir Sami Bey'in Müttefiklerle her ne pahasına olursa olsun barış yapma fikri, T.B.M.M.'de de bazı kimseler tarafından savunulmuştur. T.B.M.M.'nin bazı üyeleri arasında beliren bu cereyan bir ay kadar devam eden çetin, yorucu ve üzücü bir mücadeleden sonra, İkinci İnönü Zaferi'nin tesiriyle bastırılmıştır»[87].

84 S.Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt. I,s. 112.

85 M. Gönlübol, C. Sar; a.g.e., s. 36.

86 İbid., s. 36. Bunların dışında, Bekir Sami Bey İngilizlerle de esirlerin iadesine dair bir andlaşma imzalamıştı. Bu andlaşmaya göre Türklerin elinde bulunan bütün İngiliz esirleri geri verilecek, buna karşılık İngilizler, yalnız, «Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm ve kötü muamele» etmemiş bulunan Türk esirlerini iade edeceklerdi. Görüldüğü gibi, andlaşma Kurtuluş Savaşı'mızın amacı olan ulusların eşitliği ilkesine aykırı idi.

87 İbid., s. 37. Bu konuda Atatürk Nutuk'da ayrıntılı bilgi vermiştir. bk. Cilt II, s. 587-593. Aslında Ankara Hükûmeti toplantıya doğrudan doğruya çağrılma-

Görüldüğü gibi, Kurtuluş Savaşı'mızın Dışişleri Bakanı, Batılılarla yarı-sömürgeci nitelik taşıyan bir andlaşma imzalayabilmekte ve Meclis'te de buna taraftarlar bulabilmektedir.

Başka bir örnek daha verelim: Meclis ikinci başkanı ve Adalet Bakanı Celâleddin Arif Bey, Millî Mücadele esnasında ve henüz Antalya bölgesi İtalyan işgali altında iken, Ereğli bölgesinde sahip olduğu önemli bir maden imtiyazını İtalyan Terni Şirketi'ne satmıştır[88]. Bu satış mukavelesinin tarihi 14 Ağustos 1920'dir. Yani Türk ordusu İnönü Savaşı'nı kazanmış ve zafere doğru ilk adımı atmıştır. Bununla beraber emperyalistlerle alışverişimiz de devam etmektedir. Daha da fenası, bu konu ile ilgili olarak T.B.M.M.'de yapılan görüşmelerde Celâleddin Arif Bey'e yöneltilen tenkitlere rağmen «Meclisin bütün olarak tepkisi, Celâleddin Arif Bey'in korunması şeklinde olmuştur.»[89]

Üçüncü bir örnek verelim: Chester projesi. Aslında Chester projesinin karışık ve uzun bir hikâyesi vardır. Yirminci yüzyılın başlarında, Colby M. Chester başkanlığında bir Amerikalı işadamı gurubu Anadolu'ya gelirler. Amaçları demiryolu inşaatı ve madencilik sahasında imtiyaz elde etmektir. Amerikan Hükûmetinin de desteği ile 2000 km.'lik bir program yaparlar. Ancak şiddetli bir Alman muhalefeti ile karşılaşırlar ve Amerikan Hükûmeti 1914'de projeyi desteklemekten vazgeçer[90]. 1920'de proje tekrar canlandırılır ve görüşmeler yeniden başlar. Uzun pa-

mıştı. Kont Sforza'nın önerisiyle, Sadrazam Tevfik Paşa'nın başkanlığındaki İstanbul Delegasyonu içinde eritilmek istenmişti. Bekir Sami Bey Ankara'ya döndükten sonra istifaya zorlanmıştır. Bir «propaganda heyeti» halinde gittiği Londra'da imzaladığı anlaşmaları reddetmekle beraber, «Mustafa Kemal çokince bir taktikle Bekir Sami'nin cezalandırılmasını önlemiştir.» Çünkü bazı Avrupa ülkeleriyle anlaşmak konusundaki yumuşak tutum, Sevr *koalisyonunun parçalanmasında bir adım olmuştu.* Bu olay Mustafa Kemal'in, diplomatik girişimlerde, özde hiç ödün vermeden taktik planda devamlı yumuşak davranabildiğini gösteren çeşitli örneklerden biridir. Bu konuda bk. Yuluğ Tekin Kurat, **Mustafa Kemal's Instructions to Bekir Sami in London, Belleten;** 1984, Ocak-Nisan, No: 189-192, s. 55-93.

88 Yahya S. Tezel, **Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Yabancı Sermaye Sorunu: Bir Örnek Olay,** SBF Dergisi, Cilt XXV, No. 1, Mayıs 1970, s. 242.

89 İbid., s. 250.

90 Abdülkerim Osman, **The Peace Treaty of Lausanne of 1923 and Its impact Upon Republican Turkey** (çoğaltılmış M A.), 1967, s. 22.

zarlıklardan sonra Osmanlı Amerikan Kalkınma Şirketi ile Türk Hükûmeti arasında bir mukavele imzalanır ve Büyük Millet Meclisi 9 Nisan 1923 tarih ve 327 sayılı kanunla mukaveleyi kabul eder[91].

Bu mukaveleye göre Amerikalı şirkete üç demiryolu hattı için 99 senelik bir imtiyaz verilmektedir. Önemli maden bölgelerinden geçen (Diyarbakır, Ergani, Sivas, Musul, Kerkük) bu demiryollarının her iki yanında 20'şer km'lik saha da maden imtiyazı olarak şirkete devredilecektir. Ayrıca Devlet, demiryollarının geçeceği arazi devlet arazisi ise bunu şirkete bedava verecektir. Hatta demiryolu tek hat olduğu halde, Devlet çift hat imiş gibi arazi devredecektir. Özel mülkiyet konusu araziler ise Devletçe istimlâk edilerek şirkete verilecektir. Şirket istimlâk bedelini ödeyecektir. Demiryolu güzergâhındaki kum ve taş ocakları için de ayni yönde hükümler vardır[92].

Görüldüğü gibi, çok ilgi çekici bir mukavele ile karşı karşıyayız ve bu bize biraz önce söylediklerimizi daha da aydınlatmakta yardımcı olacaktır. Önce mukavelenin T.B.M.M.'nce kabul edildiği tarihe dikkati çekelim: 9 Nisan 1923. Bu tarihte Lozan görüşmelerinin son safhası başlamak üzeredir. Ankara Hükûmeti açıkça emperyalistler arası çelişkilerden yararlanmak ve Avrupalılara karşı Amerika desteğini sağlamak amacını gütmektedir. Fakat acaba neden Sovyet desteği reddedilmek suretiyle Millî Mücadelenin başında olduğu gibi, sosyalist-kapitalist çelişkilerden yararlanılmamıştır da, emperyalistler arasında taraftar aranmıştır. Bunun nedeni açıktır: Artık Millî Kurtuluş

91 Kanunun metni için bk. **Düstur**, 3. tertip, Cilt 4, s. 27-70.

92 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için, bk. Selim İlkin; **1922-1923 Yılları Türkiye'sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi.** (Türkiye İşbankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu, T.İ.B. Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 739-783). Yazar «18 Aralık 1923'de hükûmet bu anlaşmayı feshetti ve böylece 1908'de başlayan bu girişim sona ermiş oluyordu» diyor (s. 770). Bununla beraber 1925'te Milletler Cemiyeti aracılığıyla Musul sorunu görüşülürken Amiral Chester **Türk-Amerikan Dostluk Derneği** aracılığıyla tekrar sahneye çıkmış ve eski ayrıcalıkları –Türkiye çıkarlarıyla birlikte– savunmuştur. Bilindiği gibi çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bk.M. N. Roy, **La Question de Musul**, La Correspondance Internationale, 7 Ekim 1925.

Savaşı bitmiştir; Türkiye'nin iktisadî ve sosyal sistemi itibariyle belli bir blokta yer alması gerekmektedir ve bu blok Kurtuluş Savaşı'mızın sınıfsal ve ideolojik niteliği açısından batı bloğudur.

Lozan öncesi dönemde emperyalizmle ilişkilerimize ait son bir örnek vererek konuyu kapatalım:

9 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girişinden on gün sonra, 19 Eylül'de, **Türkiye Millî İthalât ve İhracat Anonim Şirketi** isimli bir şirket kurulur. Kurucuları arasında 54 milletvekili, 37 tüccar ve bir takım yüksek rütbeli memur ve askerler bulunmaktadır. Şirket bir reklâm kampanyası ile amacını şöyle açıklar: «Millî gayenin elde edilmesi uğrunda dökülen kanların heder olmaması için iktisadî sahada da kati bir muzafferiyet elde edilmesi lâzımdır.»[93]

«Millî» gayeler güden bu şirket 15 Haziran 1923'de **Lozan**'da «Corporation for the Economic Development of Turkey» adlı İngiliz Şirketi'yle imtiyaz kokan bir andlaşma imzalar. İngiliz Şirketi'nin başında Anadolu'daki madenlerle yakından ilgilenen bir maden mühendisi bulunmaktadır. Andlaşmadan önce Morning Post gazetesi şunları yazmıştır. «İngiliz sermayesi, Türkiye'nin –Avrupa ve Asya– iktisaden gelişmesine yardımda bulunabilmek için, Lozan Konferansı'nın başarı ile neticelenmesini beklemektedir.»[94]

Lozan'da Lozan Andlaşması'ndan bir buçuk ay önce imzalanan bu mukavelenin anlamı nedir? Herhalde emperyalizme, yabancı sermayeye karşı olmadığımızı göstermek ve aralarındaki çelişkilerden yararlanmaktır. Nitekim Chester projesiyle Türk madenlerine ilgi gösteren Amerika, imtiyaz kokan bu andlaşmaya karşı çıkmış ve İktisat Bakanlığımız bir açıklama yaparak, şirketin alelâde bir şirket olduğunu ve hiçbir tekele sahip olmadığını belirtmiştir.

93 Bu bilgileri Selim İlkin'in **«Türkiye Milli İthalât ve İhracat Anonim Şirketi»** başlıklı incelemesinden aldık. ODTÜ, **Gelişme Dergisi**, 1971, No: 2, s. 199-252. (Hakimiyeti Milliye, 9 Kasım 1922 de çıkmış bir reklam'dan).

94 Aynı incelemeden (Morning Post, 6 Ocak 1923).

Bu örnek de gösteriyor ki, gerek İstanbul ticaret burjuvazisi, gerekse Kurtuluş Savaşı'na öncülük yapan asker ve sivil aydınlarda emperyalizmle uzlaşma eğilimleri açıktır.

Burada Amerika üzerinde biraz duralım. Bütün Kurtuluş Savaşı boyunca Anadolu'da Amerika'ya Avrupa'dan farklı bir gözle bakılmıştır. Bu sadece Amerika'nın savaş dışı olmasıyla ilgili değildir. Bunda Amerika'nın «sömürgeciliğe» karşı ve uzak bir Devlet oluşunun da rolü olmuştur. Vilson prensipleri Anadolu'da büyük yankılar uyandırmıştır ve bu sırada Amerikan Mandası, Kurtuluş Savaşçıları arasında bir hayli taraftar bulmuştur.[95]

Daha önceki satırlarda, Kurtuluş Savaşçılarının sömürgeciliğin bağımsızlığı kısıtlayan ilişkileriyle savaşırken, emperyalizmin sermaye ihracına hayır demediklerini belirtmiştim. Amerika örneği bu bakımdan aydınlatıcıdır.

Şimdi tekrar İzmir İktisat Kongresi'ne dönelim. İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı sermaye konusu da görüşülmüştür. Lozan görüşmeleri kesintiye uğrayınca Batılılar ve Yunanlılar Anadolu'da yeni kurulan rejimin yabancı sermayeye karşı olacağı konusunda kampanyaya başlamışlardı. İktisat Vekilimiz Mahmut Esat Bey, Hakimiyeti Milliye gazetesine bir beyanat vererek şunları söylemiştir. «Bazı ecnebi ve ezcümle Yunan gazeteleri ve ajansları Kongre aleyhine propaganda yapıyor ve bizim ecnebi sermayesine düşman olduğumuzu iddia ediyorlar. Bunlar külliyen yalan ve iftiradır. Chester projesiyle memlekete 400 milyon liralık bir ecnebi sermayesi girecektir»[96]. Aynı Kongreyi açış konuşmasında Atatürk de şunları söylemiştir: «İktisat sahasında düşünür ve konuşurken sanılmasın ki ecnebi sermayesine karşıyız; hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim emeğimize katılsın ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin»[97].

95 Bk. Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969, s. 87-97.
96 G. Ökçün, a.g.e., s. 11.
97 İbid., s. 253.

Burada şu noktayı belirtmek isterim: Yabancı sermayeye evet denirken, elbetteki başta Atatürk olmak üzere Kurtuluş Savaşı öncülerinden bir gurup bunun tehlikelerini bilmiyor değillerdi. Kapitülasyonlar rejiminin acı anısı henüz bellerden silinmemişti. Ancak sömürgeciliği ve emperyalizmi kesin olarak yenmek sadece işçi ve köylü (halk) iktidarına dayanan bir savaşla mümkündü. Bu bakımdan mevcut koşullar içinde yapılabileceğin azamisi yapılmış sayılabilir. Kaldı ki Atatürk daima Türk «kanunlarına riayetkâr» bir yabancı sermayeden bahsederek, bunun asla yeni sömürgeci bağlar kurmasına müsaade etmeyeceğini belirtmiştir. Kısmen de bu nedenledir ki Kemalist dönemde Türkiye'ye kayda değer bir yabancı sermaye girmemiştir.

Lozan görüşmelerinde batılılarla, sömürge bağlarını koparıp atmak şartıyla uzlaşma yolları aranırken, memleket içinde de rejim konusunda yeni bir gelişime tanık oluyoruz. Aslında rejim sorunumuz, uluslararası ilişkilerimizle yakından ilgilidir. Şimdi meselenin bu yönüne eğilelim.

Siyasi Rejim: C.H.F. Kuruluyor

Atatürk 6 Aralık 1922'de basına bir demeç vererek Halk Fırkası ismi altında yeni bir parti kurmayı tasarladığını söyler. 14 Ocak 1923'de de Ankara'dan ayrılarak Batı Anadolu'da geziye çıkar. Amacı halkla temaslar yaparak kuracağı Fırka hakkındaki tasarısını geliştirmek ve halkı aydınlatmaktır. Bu gelişme basında geniş yankılar uyandırır ve hararetli tartışmalara yol açar. Özellikle büyük ticaret burjuvazisinin görüşlerini yansıtan İstanbul basını çok tedirgin olmuştur. «Halk» ne demektir? Yoksa Atatürk sınıf esasına dayanan bir fırka kurarak Anadolu'da Bolşevik bir rejim mi kurmak istemektedir?[98] Kurtuluş Savaşı'nı halkın sırtından kazanan işbirlikçi İstanbul burjuvazisi artık «halk» kelimesinden fazla hoşlanmamaktadır.

98 İsmail Arar, Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, İstanbul, 1969, s. 17.

Aslında Atatürk yeni kurulacak Fırkayı belli bir sınıfa değil, bütün sınıflara dayandırma amacındadır. Çünkü, Atatürk'e göre «Bizim halkımız menfaatleri yekdiğerinden ayrılır sınıflar halinde değil; bilâkis mevcudiyetleri ve mesailerinin toplamı yekdiğerine lâzım olan sınıflardan ibarettir»[99]. Atatürk bu görüşü çeşitli konuşmalarında ayrıntılı bir şekilde işler[100]. Görüldüğü gibi, Kurtuluş Savaşı'nda bir ara otoriter bürokrasiye karşı bir silâh olarak kullanılan halkçılık fikri, artık sınıf mücadelesini önlemek amacına yöneltilmiştir. Aynı fikrin diğer yönü saltanata karşı bir «halk hükümeti» tezinin dayanağını teşkil etmesidir. Kurtuluş Savaşı sırasında Atatürk bu görüşü çeşitli vesilelerle açıklamıştı. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, Halife Sultanın kitleler nezdindeki prestiji dolayısıyla bir takım tutarsızlıklar olmuştu. Gerek T.B.M.M. gerekse 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu halk hakimiyeti fikrine dayanmaktadır. Bununla beraber, fiili durum bu olduğu halde, gerçek açıkça söylenmemektedir[101]. Hatta Millî Hakimiyet esasına dayanan 1921 Anayasası dolayısıyla yaptığı konuşmada Atatürk, «bir prensip olarak hilafet ve saltanat makamını kabul ediyoruz» demektedir[102]. Ancak Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanınca artık bu konuda da tam bir açıklığa kavuşmanın zamanı gelmiştir.

Bütün bu gelişmelerin anlamı şudur: Lozan'da Batılılarla anlaşılırken, rejimimiz de burjuva devrimi yönünde atılımlar içindedir. Feodal bir nitelik taşıyan Osmanlı Devlet yapısının tasfiyesi ve burjuva devriminin tamamlanması aslında gerçekten ilerici ve devrimci bir aşamadır. Ancak tekelci kapitalizm

99 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt. II, s. 12.

100 Özellikle Balıkesir'de Halk Fırkasını izah için yaptığı konuşmaya bk. **Söylev ve Demeçler**, Cilt. II, s. 97.

101 Atatürk bu zorunluluğu Nutuk'ta şöyle açıklıyor: «Millet ve Ordu, padişah ve halifenin hıyanetinden haberdar olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunanlara karşı asırların kökleştirdiği dini ve ananevi rabıtlarla muti ve sadık. Millet ve ordu çarei halas düşünürken bu mevrus itiyadın sevkiyle kendinden evvel makamı muallâyı hilafet ve saltanatın halâs ve masuniyetini düşünüyor. Halife ve padişahsız halâsın manasını anlamak istidadında değil... Bu akideye muhalif, rey ve içtihat izhar edeceklerin vay haline! Derhal dinsiz, vatansız, hain, merdut olur...» **Nutuk**, Cilt I, s. 10-11.

102 **Söylev ve Demeçler**, Cilt I, s. 152.

çağında, burjuvazi ve küçük burjuvazi öncülüğünde bir burjuva devrimi mümkün müdür? Meselenin özü şudur. Emperyalist devletler, Lozan'da bu gelişimlere karşı çıkmışlar, hatta işbirlikçi Osmanlı Hükûmetini de Lozan'a davet etmişlerdir. Sömürgeci bağları haysiyetsiz bir şekilde kabul eden Osmanlı Hükûmeti, batı çıkarları için çok elverişli bir araçtır. Atatürk de Lozan görüşmelerinden söz ederken «adlî kapitülasyonları lağvettirmek hususunda hâlâ müşkülât çekiyoruz. Orada sizin yapacağınız kanunlar yine fıkıhtan, Kurandan hükümlere dayanacak diyorlar»[103] diyerek şikâyet etmektedir. Bu bakımdan burjuva devriminin ideolojisini de süratle getirmek gerekmektedir. Bir ideolojiyi ilerde göreceğimiz gibi, bir taraftan batı hukuku, diğer taraftan da halkçılık fikri ve pozitivizm teşkil edecektir. Oysa, Türkiye'de devrimci bir burjuvazi yoktur. Bu yüzdendir ki daha sonraki aşamada devlet kapitalizmi elverişli bir gelişme ortamı bulmuştur. Ayrıca Kurtuluş Savaşına öncülük yapmış asker-sivil kadrolarda burjuvalaşma eğilimleri de, güçlü bir burjuvazinin yokluğundan kaynak almıştır. Bu konulara tekrar döneceğiz. Şimdi, ana hatları ile verdiğimiz bu koşullar içinde Lozan görüşmelerinin nasıl sonuçlandığını görelim.

Lozan: Yeni Türkiye

Atatürk, İzmir İktisat Kongresi'nde Lozan görüşmelerinden söz ederken, «Konferanstaki muhataplarımız bizimle üç dört senelik değil, üçyüz ve dörtyüz senelik hesapları görüşüyorlar -diyordu- ve hâlâ muhataplarımız Osmanlı Devleti'nin tarihe karıştığını ve bugün yeni Türkiye'nin mevcudiyetini, bunu kuran milletin çok azimkâr, imanlı ve celâdetli olduğunu, tam istiklâl ve millî hakimiyetinden zerre kadar fedakârlık yapamayacağını hâlâ anlamamışlardır»[104]. Lozan Andlaşması 24 Temmuz 1923'de imzalandığı vakit, emperyalist blok bunu artık anlamış bulunuyordu.

103 İ. Arar, a.g.e., s. 54.
104 G. Ökçün, a.g.e., s. 253.

Lozan Andlaşması nedir? En kısa ifadesi ile Lozan Antlaşması sömürge durumuna düşmüş Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ve (az farkla) Misakı Millî hudutları içinde bağımsız bir Türk Devleti'nin kuruluşudur. Bununla beraber, batılılar iktisadî alanda Lozan'da bile bazı ödünler koparmayı başarmışlardır. Bu ödünler asıl sulh anlaşmasına ek olarak imzalanan bir Ticaret Konvansiyonu ile İkamet ve Kaza Selâhiyeti Konvansiyonunda yer almaktadır. Ticaret Konvansiyonuna göre gümrük tarifelerimiz 1916 tarifeleri üzerinden donduruluyordu. Andlaşma 5 yıllıktır ve yenilenmemiştir. İkamet ve kaza selâhiyeti ile ilgili andlaşma ise, Türkiye'deki bütün yabancı şirketlerin bütün haklarını garantiliyordu. Bu andlaşma da yedi senelikti ve yenilenmemiştir[105].

Görüldüğü gibi sömürge bağlarını kesin bir şekilde koparıp atmamız Lozan'da bile **kademeli** bir şekilde halledilmiştir. Bu andlaşmalara işaret eden yabancı bir iktisatçı, Z. Y. Hershlag, «Türkiye esaslı tavizler verdi ve bu tavizler özellikle 1920'lerde memleketin gelişmesini ters yönde çok etkilediler»[106] demektedir. Ancak kendisinin de belirttiği gibi, Türk Hükûmeti yarı-sömürgeci bir nitelik taşıyan bu anlaşmalara tam olarak uymamış ve derece derece ilga etmiştir[107].

Lozan andlaşmaları Türkiye'nin uluslararası planda da yerini tayin etmiştir. Kurtuluş Savaşı'mız emperyalist bloğa karşı Sovyetler Birliği dostluğu ve yardımı ile yürütülmüştü. Sovyetler Birliği Lozan'da taraf değildi. Ancak Türkiye'nin de ısrarı ile, Sovyetler Birliği Boğazların statüsü ile ilgili görüşmelere katılmıştır. Sovyet temsilcisi Çiçerin, bu görüşmelerde Boğazların Karadeniz'de sahili olmayan Devletlerin gemilerine kapalı olmasını ve tamamen Türk kontrolüne tâbi tutulmasını savunmuştur. Buna karşılık Türk temsilcileri, Boğazlar konusundaki İngiliz tezine yaklaşmışlar ve bu geçitlerin bütün devlet gemilerine açılmasını kabul etmişlerdir.

105 Bk. Düstur, 3. tertip, Cilt. 5, s. 163-204.
106 Z.Y. Hershlag; Turkey. The Challenge of Growth, Leiden, 1968, s. 16.
107 İbid., s. 18.

Lozan'da Sovyet desteğine dirsek çevrilmesi Türk-Sovyet ilişkilerini soğutmuştur. Fakat Atatürk'ün amacı başkadır. Lozan görüşmeleri sırasında Türkiye'de burjuva devrimi yönünde atılımların başladığını belirtmiştim. Bu gelişim siyasî ve iktisadî sistem olarak Türkiye'yi Batılılara yaklaştırmıştır. Ancak emperyalizm ile savaştan yeni çıkan Türk devrimcileri bunun ekonomik ve diplomatik bir teslimiyet olmaması konusunda çok titizdirler. Atatürk Lozan görüşmeleri sırasında İzmit'de çok önemli bir basın toplantısı yapar. Ancak 6 yıl sonra, 1929'da tam metin halinde kamu oyuna açıklanan bu basın toplantısında dış politika ile ilgili olarak şunları söyler: «Ne şarka, ne de garba ehemmiyet vermeksizin yalnız kendi mevcudiyetimize istinat olunabilir mi, suali de hatıra geliyor. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu dakikada emniyete şayan olan siyaset yalnız kendi mevcudiyetimize istinad etmektir»[108]. Görüldüğü gibi, Atatürk İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birçok uygulaması görülen nötralist bir diplomasiyi ilk olarak düşünen ve uygulamaya çalışan devlet adamıdır. Ancak diplomatik ilişkiler, bir memleketin ekonomik ilişkilerinden tecrit edilemeyeceği için, yeni Türk Devletinin gelişimini adım adım izlemeye çalışalım.

108 İ. Arar, a.g.e., s. 61.

TÜRK DEVRİMİ

Millî Kurtuluş Savaşımız ve Lozan'ı izleyen senelerde yapılan köklü değişiklikler birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil ederler. Türk Devrimi, ancak bu bütünlük içinde ele alındığı takdirde doğru kavranabilir.

Bilindiği gibi, devrimleri belirleyen unsur, iktidarın sınıfsal niteliğidir. Başka bir deyişle siyasî iktidarın bir sınıftan (ya da sınıflar koalisyonundan) başka bir sınıfa (ya da sınıflar koalisyonuna) geçişidir[1]. Bu bakımdan devrim siyasî bir olaydır. Ancak elbette ki bu siyasî olayı belirleyen bir de maddî temel vardır ve bunu belli bir üretim biçiminde, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki teşkil eder.

Batı burjuva devrimleri, en kısa ifadesi ile, devrimci burjuvazinin feodal sınıfı tasfiye ederek siyasî iktidara sahip çıkmalarıdır. Bu devrimlere aynı zamanda «sanayi devrimi» den-

1 Bu geçiş başlangıçda şiddete başvurmadan da gerçekleşebilir. Bunun en yakın örneği, İran'daki «İslamî devrim»de, Ortadoğu'nun en güçlü ordularından birinin halk ayaklanması karşısında dağılmasıdır. Bununla beraber devrim derinleştikçe, «devrim» ya da «güvenlik» mahkemelerinin kurulmasının «kural» olduğunu ne yazık ki tüm tarihi örnekler gösteriyor. Türk Devrimi gerçekleşme anında şiddete asgari ölçüde başvurmuştur. Hanedan mensupları, Fransa'da ya da Rusya'da olduğu gibi öldürülmemiş, kendilerine maddî olanaklar da sağlanarak yurt dışına çıkarılmışlardır. Milli Kurtuluş Savaşı'na açıkça karşı çıkan ve düşmanlara ajanlık yapanların listesi dahi mümkün olduğu kadar dar tutulmuştur. Ancak, sadece Cumhuriyet karşıtı bir perspektifde anlamını bulan ayaklanmalar ve suikastler yeni hesaplaşmalara ve «İstiklal Mahkemeleri»nin sert uygulamalarına yol açmıştır.

mesinin nedeni, burjuvazinin feodal ilişkileri tasfiye ederek iç pazarı oluşturması ve kapitalizmi egemen üretim biçimi haline getirmesidir. Siyasal devrimle toplumsal devrimi, yani bir üretim biçiminden daha ileri aşamadaki bir üretim biçimine geçiş sürecini birbirine karıştırmamak gerekir. Batıda feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçiş çok uzun bir devreyi kapsar. Marks'ın dediği gibi, «kapitalist üretimin ilk belirtileri bazı Akdeniz şehirlerinde çok erkenden görülmekle beraber, Kapitalist çağ ancak XVI. asırda başlar»[2]. Daha sonraki asırları da içine alan bu gelişim sürecinde, burjuvazinin siyasî iktidarı ele geçirmesi toplumda belli bir nitelik değişmesi sağlar. Siyasî iktidara egemen olan burjuvazi, kapitalist üretim ilişkilerini çok daha hızlı bir şekilde geliştirir.

Burjuva devrimlerinin klasik bir örneği sayılan Fransız Devrimi 1789'da olmuştur. Fakat asıl kapitalist gelişim bu tarihten sonra hızlanmıştır. Buna karşılık, İngiltere gibi bazı ülkelerde burjuvazinin iktidarı ele geçirişi, Fransa'daki gibi patlamayla olmadığı için somut gerçeklere daha ayrıntılı bir şekilde girmeyi gerektirir. Bu yüzden, bu konuda iktisatçı ve tarihçiler arasında ilgi çekici tartışmalar olmuştur[3].

Batı burjuva devrimleri tamamlandıktan sonra, yarı sömürge koşullarına karşı bir savaşla başlayan Türk Devrimi'ni incelerken de herşeyden önce siyasî iktidarın sınıfsal niteliği üzerinde durmak gerekir. Şimdi bu açıdan somut verilere eğilelim.

2 K. Marx, **Oeuvres,** (M. Rubel) I, (Capital, I), s. 1170.

3 Bk.Christopher Hill, **The English Revolution,** Lawrence ve Wishart, 3. bk. Londra, 1968. Fransa'da 1789 devriminin ikiyüzüncü yıldönümü vesilesiyle yapılan tartışmalarda, François Furet'nin Fransız Devriminin yüzyıl kadar sürdüğünü ve İngiltere'deki gibi bir «evrim» olduğunu vurgulayan tezleri adeta «resmiyet» kazanmıştır. Aslında toplumsal tarihlerde «mutlak kopuş»lardan söz etmek elbette olanaksızdır. Fakat F. Furet'nin, 1789-1793 yıllarının özgüllüğünü küçümseyen yaklaşımı ancak 1989 Fransa'sının iç ve dış politika koşullarıyla açıklanabilir. Aynı bağlamda 1989 Fransa'sında Robespierre'ler, Saint-Juste'ler, Danton'lar yeniden gömülmüş ve İnsan Hakları perspektivinde Condorcet canlandırılmıştır.

İktidar Savaşında Sınıflar

Kurtuluş Savaşı'nın başlarından itibaren Türkiye'de iki iktidar, iki hükûmet görüyoruz: İşbirlikçi Osmanlı Hükûmeti ve devrimci Ankara Hükûmeti. İşbirlikçi Osmanlı Hükûmeti emperyalizme ve İstanbul ticaret burjuvazisine dayanmaktadır. Bununla beraber Anadolu'da da bir hayli etkilidir. Dinci ideolojiyi karşı devrimci bir araç şeklinde kullanarak birtakım yarı feodal ağalar ve eşraf aracılığı ile halkı kışkırtmakta ve yer yer ayaklanmalar çıkararak Kurtuluş Savaşı'nı bastırmaya çalışmaktadır. Devrimci Ankara Hükûmeti ise küçük burjuva kökenli asker-sivil aydın ve Anadolu eşrafı (büyük toprak sahipleri, küçük ticaret burjuvazisi) ittifakına dayanmaktadır. Yoksul ve yorgun halk kitlelerini de, bazen zorlayarak da olsa peşinden sürüklemektedir. Daha önce açıklamaya çalıştığım eklektik bir ideoloji ile gerek Batı sömürgeciliğine, gerekse işbirlikçi Osmanlı Hükûmetine karşı kahramanca savaşmaktadır.

Kurtuluş Savaşı'nın zaferi ile işbirlikçi Osmanlı Hükûmeti tarihe karışır. Saltanat ve Hilafet ilga edilir ve Cumhuriyet kurulur. Bu koşullar içinde, Kurtuluş Savaşı'na seyirci kalan İstanbul ticaret burjuvazisi, örgütlenerek harekete geçer.

Bu durumda siyasî iktidar mücadelesi yapan sınıf ve zümreleri şöyle sıralayabiliriz: Ticaret burjuvazisi, Anadolu küçük burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve asker-sivil devrimci aydınlar[4].

Gerçek devrimci potansiyeli teşkil eden işçi sınıfı ile orta ve yoksul köylüler iktidar kavgasının dışındadır. Özellikle İstanbul'da kümelenmiş bulunan Türk proleteryası, Lozan'da haklarını garantilemiş olan emperyalist şirketlerin sömürü alanıdır. Yaşama koşulları o kadar ağırdır ki, kanunun grevi yasak etmiş

4 Bir çeşit Osmanlı aristokrasisini oluşturan Hanedan mensuplarının, beylerin ve paşaların siyasal gücü Lozan'dan sonra büyük bir darbe yemişti. Bununla beraber bunların etkisi, değişik yöntemlerle ve farklı bir görünüm altında devam etmiştir. Mustafa Kemal'in silah arkadaşları arasında bile saltanat ve hilafet özlemi içinde muhalefete geçen ve iktidar mücadelesine katılanlara daha sonra değineceğiz.

olmasına rağmen sık sık greve giderler. İstanbul Millî Hükûmete geçtikten sonra bile, sömürünün en fazla olduğu Bomonti Bira Fabrikası'nda patlak veren grev İngiliz dipçiği ile bastırılır[5]. Anadolu orta ve yoksul köylüleri ise tefeci tüccarın ve feodal ağanın çeşitli istismar mekanizmaları ile bağlıdır.

Kurtuluş Savaşı zafere ulaşınca İstanbul ticaret burjuvazisi harekete geçerek örgütlenmeye başlar. Önce, durumu tesbit etmek üzere, «Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi» kurulur. Yapılan incelemeye göre, bankacılık (iki küçük banka hariç), sigortacılık ve liman işletmeleri tamamen yabancıların kontrolündedir. İthalât ve ihracat alanında Türk tüccarlar % 4 kadar bir orandadır. Buna karşılık toptancı, yarı toptancı ve perakendeci Türk tüccarları % 15-25 nisbetindedir[6]. Görüldüğü gibi, durumları daha çok küçük burjuvaziye yaklaşan bu sınıf aslında iddialıdır ve yabancılarla, Rum ve Ermeni tüccarların yerine göz dikmiştir. Kurdukları örgüte, bu amaçla, Millî Türk Ticaret Birliği adını verirler ve bir iktisat kongresi toplamak üzere harekete geçerler.

Devrimci subay ve memurlar ise farklı sorunlarla karşı karşıyadır. Bunları anlamak için, biraz gerilere uzanmak gereklidir.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra yer yer devrimci kıpırdanmalar başlar. Bu potansiyeli gerçek bir devrimci kuvvet haline getirmek amacıyla, başta Mustafa Kemal olmak üzere birçok Türk subayı ve aydını Anadolu'ya geçerler. Millî kongreler toplanır ve Büyük Millet Meclisi örgütlenir. Bu Meclisteki devrimci subay ve aydınlar, Anadolu eşrafı ile yanyana oturmaktadır. Ancak bu arada, İstanbul'dan göç de devam etmektedir. Birtakım maceraperestler de Anadolu'ya gelmiş ve memur kadrolarını şişirmeye başlamıştır. Bu durum çeşitli tepkilere yol açar ve bu tepkiler 1921 yılı bütçesi dolayısıyla doruğuna ulaşır.

1921 yılı bütçesi henüz hazırlanmakta iken sekiz milyon liralık bir avans kanunu (geçici bütçe) Meclise gelir. Kanun bir maddesinde yeni kurulacak memuriyetlerden ve genişletilecek

5 A. Hamdi Başar, **Barış Dünyası**, s. 54, Kasım, 1966, s. 701-59.
6 İbid., s. 701-54.

hizmet kadrolarından sözetmektedir. Bu durum Mecliste büyük bir asabiyet yaratır. Başlıca tenkit konusu yoksul halkın sırtından toplanan paralarla geniş ve verimsiz bir bürokrasi yaratmaktır. Bir milletvekili bu şikâyetleri meclis kürsüsünden şöyle dile getirir. «Hiç bir gün geçmiyor ki, yeni bir memuriyet ihdas edilmesin, yeni bir masraf cetveli gelmesin. İstanbul'dan kopup gelenleri kayırmak yolunda. Memleket çırılçıplaktır. Para memleketindir. Her gün masraf artıyor... Halkın masrafa tahammülü yoktur. Sivas'dan tutunuz da Kars'a kadar on para tahsil etmek, hazineye on para girmek imkânı yok...

İstanbul'dan her postada tümen tümen şair, alay alay edip, akın akın muharrir geliyor. Kaç sanatkâr, kaç demirci geldi? Kaç terzi geldi? Hep yiyici, hep iltimaslı, hep sarf edici. Bu külfet bu milletin omuzuna yüklenmiştir. Artık tahammülü kalmadı.»[7] Aslında 8 milyonluk avans kanununun çok büyük bir kısmı millî savunma masraflarına ayrılmıştır ve durum abartılmaktadır. Fakat Meclis yine de yeni memuriyetler kuran maddeyi tasarıdan çıkarır.

Anadolu idaresinde ortaya çıkan bürokratik eğilimler çeşitli tenkitlerin konusu olmuştur. Bakû Komünist Partisi'nce Moskova'ya verilen bir raporda da memurların «özel bir zihniyet»le hareket ederek halktan koptukları ve halka zorbalık yaptıkları ileri sürülmektedir[8]. Kurtuluş Savaşı'nda bir taraftan «ittihatçılık» lânetlenirken, diğer taraftan da Bâbıali bürokrasisi devrimci hükûmete nüfuz etmektedir[9]. Aslında Anadolu eşrafının gerçek amacı merkezî hükûmeti kendi çıkarlarının aleti haline getirmektir. Bunun için de takip ettiği yol «halka hükûmet kuvvetiyle, hükûmete de halk kuvvetiyle kendini

7 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, C. II, s. 194-195.

8 R. N. İleri, a.g.e., s. 119.

9 Bu konuda **Yön** dergisinin düzenlediği (sayı: 47) ilgi çekici bir açık oturuma bakınız. Bu oturumda Y.K. Karaosmanoğlu «Bâbıâli kadrosu bu. Bütün idare kadroları Bâbıâlidendi. Inkılâbın başını bunlar yedi» diyor. Aksi fikri savunan C. Dursunoğlu «...Milli Mücadeleden sonra idare kadrolarını Bâbıâli ele geçirmedi. Bakanlar ve yüksek memurlar Bâbıâli'den değildi» diyerek Maarif Bakanlığını öne sürerken; C.H. Taray, şöyle cevap veriyor: «Maarif biraz ilerdeydi. Ama diğerleri. Hele Maliye, Bâbıâlidendi.»

saydırmak»tır[10]. Bir yandan merkezî bürokrasinin Anadolu'da asayişi sağlayamadığından şikâyet ederken, diğer yandan idarenin otoriter eğilimlerini sert bir şekilde yermektedirler.

Bu arada İstanbul burjuvazisi de iktidar savaşına girmiştir. Örgütlenen İstanbul burjuvazisinin tuttuğu yol, toptan ele geçiremeyeceklerini bildikleri küçük burjuva radikallerini bölmek ve kısmen ele geçirmektir. Esasen burjuvazinin güçsüzlüğü asker ve sivil kadrolarda burjuvalaşma ve emperyalizmle uzlaşma eğilimleri yaratmıştır. Bunlar arasında bir çoğu ithalât ve ihracat işleriyle ilgilenmekte ve şirketler kurmaktadır. Türk Millî Ticaret Birliği'nin kuruluşunda İstanbul'a ilk giren komutan olan Refet Paşa'nın desteği sağlanmıştır. Aynı birliğin delegeleri İzmir İktisat Kongresi başkanlığına Kurtuluş Savaşı'nın itibarlı komutanlarından General Kâzım Karabekir'in gelmesini temin ederler.

Millî Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi'nde görüşlerini açıklamış ve kabul ettirmiştir: Tekel sisteminin kaldırılması, gümrük himayesi, millî bir banka kurulması, yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak şekilde girmesi, kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması vb. Birlik, aynı zamanda işçileri de Türkiye Umum Amele Birliği adı altında örgütlemiş ve Kongre'de desteklemiştir. O zaman İstanbul proleteryasının büyük bir kesimi Dersaadet Tramvay İşletmesi, Tütün Tekeli, Telefon İdaresi, Bomonti Bira Fabrikası vb. gibi yabancı şirketlerde çalışmaktaydı. Bunun dışında kalanlar ise Feshane, Beykoz ve Bakırköy'deki devlet fabrikalarında idiler. 1924'de yabancı sermaye kontrolünde 7 demiryolu şirketi, 6 maden imtiyazı, 23 banka, 12 sanayi teşebbüsü, 35 ticaret şirketi ve 11 belediye imtiyazı bulunuyordu[11]. Bu bakımdan Millî Türk Ticaret Birliği işçilerin sendika ve grev haklarını kolayca savunmuştur. Buna karşılık İstanbul Umum Amele Birliği'nin, Millî Türk Ticaret Birliği'ne sunduğu raporda «memleketimizde Türk ticaret erbabı

10 S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, Cilt II, s. 352 (Falih Rıfkı Atay'ın **Akşam** gazetesinde çıkan yazısından-31 Mart 1924).
11 **La Turquie Contemporaine**, s. 208-209.

arasında Avrupa'daki emsaline benzer bir tarzda demir, petrol veya kömürden mamûl yüreklere malik bir kapitalist zümre yetişmediği gibi, memleketimizde böyle bir zümre(nin) ecnebi sermayedarlarıyla şirketleri arasında aranması lâzım geldiği» kaydedilmektedir[12]. Görüldüğü gibi, İstanbul burjuvazisi sınıflar kaynaşması anlamında «halkçı» görünerek işçi sınıfını desteklemekte ve onun tarafından da desteklenmektedir. Daha sonraki dönemde bu tutumun ne kadar demagojik ve samimiyetten uzak olduğunu gördük. Fakat devrin koşulları ve yabancı şirketlerin durumu bu ilişkiye elverişli bir ortam yaratmaktadır.

Büyük toprak sahipleri ise Kongre'de âşarın kalkmasını, tarımsal eğitimin sağlanmasını, yollar yapılmasını, Ziraat Bankası'nın kredilerini arttırmasını, asayişin gerçekleştirilmesini ve tarımın makineleşmesini savunmuşlardır[13]. Görüldüğü gibi çiftçiler de tarımın kapitalistleşmesini öngören bir program ileri sürmektedirler. Lenin'in «Prusya biçimi» dediği kapitalistleşme sürecine yaklaşan bu programın gerçekleşebilmesi için ön şart, siyasî iktidarın ele geçirilmesi ve diğer sınıflar aleyhine sistemli bir baskının kullanılmasıdır.

İzmir İktisat Kongresi'nde bütün sınıflar, iç çelişkilerine rağmen, bir burjuva devrimi programında birleşmişlerdir. İşçi sınıfının istekleri bile bir burjuva devriminin istekleridir. Ancak devrimci bir burjuvazinin yokluğu da ortadadır. Bu koşullar altında siyasî iktidar savaşı ancak bir koalisyonla sonuçlanabilirdi; nitekim gerçek de öyle olmuştur.

Daha önceki açıklamamda ticaret burjuvazisinin iktidara güçlü bir aday oluşundan söz etmiştim. Bunların ticarî bir nitelik taşımaları, kendilerini yarı feodal toprak sahipleri ile doğal bir ittifak haline sokmaktadır. Eğer Türkiye'de güçlü bir sanayi burjuvazisi olsaydı çıkarları ister istemez toprak ağaları ile çatışırdı. Çünkü, büyük toprakları bölerek paylaştıran bir toprak reformu iç pazarı oluşturma açısından çıkarlarına çok daha uygun olurdu. Bu bakımdan Türkiye'de ekilmemiş toprakların bol

12 G. Ökçün, a.g.e, s. 16.
13 İbid., s. 390-405.

ve nüfusun da az oluşu, toprak reformunu önleyen bir engel teşkil etmezdi. Oysa,ticaret burjuvazisi daha ziyade batı kapitalizmi ile aracılığa aday oduğu için, tarımın yarı feodal karakteri kendilerini fazla rahatsız etmemektedir. Aslında büyük toprak sahiplerinin programı, ticaret burjuvazisinin programından daha ilerici görünmektedir. Bu programda bugün tartışması hâlâ bitmemiş olan köy enstitülerinin temel ilkesinin dahi yer aldığını görüyoruz. Ancak bu programı gerçekleştirecek ne bir örgüte, ne bir devrimci ideolojiye ve ne de bir eğitime sahiptirler. Kısaca, programları objektif durumlarının ilerisindedir.

Daha önce de belirttiğim gibi, ticaret burjuvazisi, örgütlenmelerinde büyük emeği geçmiş bir yazarın anlattığı gibi, şu amacı gütmektedir: «Millî Türk Ticaret Birliği, gerek ithalât ve ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarı toptancı ticarette Türk tüccarının hâkim olmasını amaç edinmişti. Bu iş için mutlaka devletin yardımı ve enerjik müdahalesi lâzımdı. Biz nizamnamemize açıkça koyduğumuz gibi, devletin Türk tüccarı arasında şirketler, tröstler, konsorsiyumlar kurmalarını sağlayarak onlara ithalât ve ihracat işlerinde bazı imtiyazlar sağlanmasını istiyorduk»[14]. Nizamnameye açıkça konulan madde de şudur: «İthalât ve ihracat ticaretinde bu birliklerin, **hükûmetin murakebe ve himayesi altında,** hâkimiyetini temine uğraşmak»[15] amaçtır.

Yukardaki açıklamayı özetlersek, Kurtuluş Savaşı ve sonrasında iktidar savaşı, hâkim çizgisi ile, büyük ticaret burjuvazisi ve Andolu eşrafı ittifakı ile devrimci asker-sivil aydınlar arasındadır. Bu sonuncuların bir kısmı burjuvalaşma ya da bürokratlaşma eğilimi içindedirler. Bu eğilimler egemen sınıflarca değerlendirilmiş ve asker-sivil aydınların bir kısmı kazanılmıştır. Bununla beraber asker-sivil zümrenin Atatürk'ün liderliğinde ve küçük burjuva radikalizmi olarak isimlendirebileceğimiz diğer bir kesimi devrimi daha ileri götürmek azminde-

14 A. H. Başar, **Barış Dünyası**, s. 54, Kasım 1966.
15 **Barış Dünyası**, sayı 54.

dir[16]. Ancak, işçi ve yoksul köylülerin objektif durumları gözönünde bulundurulursa bu zümrenin de egemen sınıflar ile ittifak yapmak zorunda bulunduğu kolayca anlaşılır. O halde kavga nereden çıkmaktadır? Kavga **öncülük** kavgasıdır.

İktidar Savaşının Aşamaları

Bu kavganın aşamaları nelerdir? Bunu anlamak için, önce tarafların devlet anlayışları üzerinde duralım.

Egemen sınıfların devlet anlayışları Osmanlı Devleti'dir; başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nin feodal yapısının korunmasıdır. Bunun için de herşeyden önce saltanat ve hilafet makamlarını saklı tutmak gerekir.

Aslında saltanat makamı İttihat ve Terakki idaresinde otoritesini geniş ölçüde kaybetmişti. Ancak, başlangıçta salt bir askeri idare şeklinde ortaya çıkan ittihatçılar, kendilerini boşlukta hissederek ticaret burjuvazisi ve esnafa yönelmişler ve bir «Millî burjuvazi» yaratma çabasına girişmişlerdi. Fakat İttihat ve Terakki diktası egemen sınıflarda korku yaratmış ve tutarsız bir despotizme güvensizlik artmıştı.

Kurtuluş Savaşı sonunda Atatürk'ün ve küçük burjuva radikalizminin devlet anlayışı ise, burjuva devrimini ileri götürmek ve Cumhuriyeti ilân etmekti.

Atatürk Cumhuriyetçi fikirlerini Millî Kurtuluş Savaşı esnasında «millî bir sır» olarak gizli tutmuştur. Bununla beraber, Cumhuriyetçi eğilimleri de sezilmiyor değildi. Öte yandan kendisi Kurtuluş Savaşı boyunca bir Millî kahraman olarak ortaya çıkmış ve otoritesi devamlı bir surette artmıştır. Bu bakımdan

16 Aslında sosyal mücadele tarihinde, küçük burjuva radikalizmi, daha ziyade, küçük burjuvazinin proleteryaya ve yoksul köylülere yaklaşarak devrimci bir tavır takınması ile ortaya çıkar. Bununla beraber, Türk Devriminde orta sınıf kökenli asker-sivil zümrenin –burjuvazinin kısır ve işbirlikçi tutumu dolayısıyla– devrime öncülük etmeleri ve devlet kapitalizmi biçiminde de olsa üretim güçlerini geliştirmeleri, bu incelemede göstermeye çalıştığımız bir olgudur. Bu yüzden böyle bir isimlendirmenin de yanlış olmadığı kanısındayım.

egemen sınıflar ve bazı işbirlikçi bürokratlar siyasî kavgalarını Atatürk'ün şahsına karşı yöneltmişler ve Atatürk'ün bir diktatör olma tehlikesine işaret etmişlerdir.

Daha Birinci B.M.M.'nde teşekkül eden İkinci Gurupta bu eğilim açıkça ortaya çıkmıştı. Sakarya savaşı öncesinde bazı milletvekilleri ordunun başına Mustafa Kemal'in gelmesini isterken, yenildiğini sandıkları orduyla birlikte Atatürk'ün de yenilmesini istiyorlardı. Atatürk'ün dediği gibi, bunlar «istiyorlardı ki, kendi tasavvurlarına göre, hezimete uğramış ve hezimeti devam ederek ordunun başında benim de şahsiyetim hezimete uğrasın!»[17].

Lozan'a emperyalist kamp işbirlikçi Osmanlı Hükûmetini de çağırınca, Saltanatı derhal ilga etmek gerekti. Atatürk bu görüşmelerde de büyük bir dirençle karşılaştı ve meseleyi çözüme bağlamak için, Mecliste bir sıranın üstüne çıkarak şunları söyledi: «Hâkimiyet ve saltanat hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez, kudretle ve zorla alınır. Nitekim Türk milleti hâkimiyet ve saltanatı, isyan ederek eline bilfiil almıştır.

Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse fikrimce çok iyi olur. Aksi takdirde hakikat gene usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.»[18]

Saltanat ittifakla ilga edildi. Fakat hesaplaşma bitmemişti. Bir ay sonra Meclis kürsüsüne yeni bir kanun teklifi geldi (2 Aralık 1922). Bu kanun teklifi, doğum yerleri o günkü Türkiye sınırlarının dışında kalan veya bir seçim bölgesinde en az beş yıl geçirmemiş olan kimselerin seçilme haklarını ellerinden alıyordu. Teklifin açıkça Mustafa Kemal'in şahsını hedef aldığı belli idi. Atatürk söz aldı ve «eğer düşmanlar maksatlarına tamamen muvaffak olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya imza koyan efendilerin memleketleri de hudut dışında kalabilirdi»[19] dedi. Kanun teklifi reddedildi.

17 K. Atatürk, **Nutuk**, Cilt II,s. 610.
18 İbid, s. 690-691
19 Şevket Süreyya Aydemir naklediyor: **Tek Adam**, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 66.

Bütün bu gelişmeler Atatürk'ü Birinci B.M.M.'ni feshederek, bu arada örgütlenen C.H.F. ile bir an önce yeni seçimlere gitmeye zorlamıştır. 1 Nisan 1923'de Meclisin yenilenmesine karar verilmiş ve Atatürk yeni seçimlere «9 umde» başlıklı bir programla girmiştir. Seçimlerde İkinci Guruptan kimse kazanamamıştır. C.H.F.'nın ilk programı sayılabilecek «9 umde» üzerine eğilmek, küçük burjuva radikalizminin sınıfsal dayanakları ve ittifakları hakkında bir fikir verecektir.

9 Umde'nin hazırlanışında, giriş kısmında belirtildiği gibi, «İzmir'de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak toplanan iktisat kongresi çalışmaları da nazarı itibare alınmıştır»[20].

Atatürk 9 Umde'de henüz rejim konusunda açık bir tavır takınmamıştır. Cumhuriyetten söz edilmediği gibi, Hilafet de bir «Makamı Mualla» olarak kabul edlimektedir. Fakat programın asıl ilgi çekici yönü, öngörülen iktisadî politikadır. Buna göre, âşar vergisi tadil edilecek, tütün ekimi ve ticareti millî çıkarlara göre düzenlenecek, ziraî kredi artırılacak ve ziraî makineler ithal edilecek, malî kurumlar kredi hacmi artacak şekilde düzenlenecek, demiryolu yapımına girişilecek ve eğitim seferberliği yapılacaktır. Görüldüğü gibi, bütün bu tedbirler İzmir İktisat Kongresi'nde Tüccar ve Çiftçi temsilcilerinin dileklerine göre kaleme alınmıştır. Sadece Lozan'da 1916 tarifeleri üzerinden dondurulmuş olan gümrük resimleri üzerinde durulmamıştır. Bunun dışında, üzerinde durulmayan diğer bir husus da yabancı sermayedir. Böylece 9 umde'de iktisaden egemen sınıfların görüşleri dile getirilirken, işçiler ve yoksul köylüler çıkarına somut teklifler yoktur. Oysa, işçiler, İktisat Kongresi'nde çalışma koşulları ve sendika haklarıyla ilgili bir çok somut teklifler ileri sürmüşlerdi ve bunların çoğu oylanarak kabul edilmişti. Atatürk bunları da bir «umde» haline getirmek lüzumunu duymamıştır. Biliyoruz ki Türk proleteryasının sendikal hakları İzmir'de Millî Türk Ticaret Birliği tarafından da desteklenmişti. Bu durumda Ata-

20 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbu, 1952, s. 580-582.

türk'ün susuşunun nedeni ne olabilir? Bu konuda, egemen sınıfların küçük burjuva radikalizminin sola açılma olanakları karşısındaki kuşkusu rol oynamış olabilir. Başka bir ihtimal de şudur: Türk işçileri bu dönemde büyük çoğunlukları itibariyle yabancı şirketlerde çalışmaktadırlar. Bunlara sendika kurma ve grev hakkı tanımak, anti-emperyalist mücadeleyi körüklemek demektir. Oysa Lozan'da emperyalistlerle görüşmeler devam etmektedir. Bu bakımdan, Atatürk, bu buhranlı dönemde ihtiyatlı davranmayı uygun görmüş olabilir.

Bütün bunlara ve seçimin C.H.F. tarafından kazanılmasına rağmen, Atatürk'ün şahsında küçük burjuva radikalizmine karşı savaş devam etmiştir. Bunun bir sonraki aşaması 1924 Anayasası'nın kabulü ile ilgili görüşmelerdir.

1924 Anayasası Mart ve Nisan aylarında yapılan görüşmeler sonunda kabul edilmiştir. Bu Anayasaya göre, egemenlik kayıtsız şartsız milletindir (md. 3). Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milletin tek ve hakiki mümessili olup, Millet adına hakimiyet hakkını kullanır (md.4). Yasama ve yürütme kuvvetleri Büyük Millet Meclisi'nde toplanır (md. 5). Görüldüğü gibi Anayasa kuvvetler birliği ve Meclis üstünlüğü ilkesine dayanmaktadır. Bununla beraber ilk tasarıda, Mustafa Kemal tarafından temsil edileceği açık olan Cumhurbaşkanlığı makamını kuvvetlendirici yönde hükümler vardı. Bunlara göre Cumhurbaşkanlığı süresi 7 sene olarak kabul ediliyor, Cumhurbaşkanına Meclisi fesih yetkisi tanınıyor ve fiili başkomutanlık görevi veriliyordu. Bu hükümler Meclis tarafından reddedilmiş ve tasarıdan çıkarılmıştır. Bunun sınıfsal anlamı nedir? Kanımca şudur: 1924 Anayasası genel oy ilkesine dayanan çok partili hayata elverişli bir Anayasa olduğuna göre, B.M.M.'nde egemen sınıflar mutlaka hakim olacaklardır. Bu bakımdan bütün kuvvetleri Mecliste toplarken, yürütme uzvunun da yetkilerini kısmak sınıf çıkarları icabıdır. Nitekim Anayasa'nın burjuva düzeninin temelini teşkil eden maddesi Meclis'te hiç tartışma olmadan kabul edilmiştir[21].

21 Dr. A. Şeref Gözübüyük, Zekâi Sezgin, **1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri**, SBFY, Ankara, 1957, s. 427.

Bu maddeye göre «genel menfaat için lüzumu usulüne göre tahakkuk etmedikçe ve özel kanunu gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz» (md. 74). Bu madde aynı zamanda küçük burjuva radikalizminin sınırlarını da çizmektedir.

Türk Devrimi'nde iktidar mücadelesi islamî-feodal nitelikte bir karşı devrim hareketi olan doğu isyanının[22] bastırılması ve Takriri Sükûn kanunuyla çözümlenir. Bu arada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da kapatılır.

Terakkiperver Fırka hakim sınıfların Atatürk'e karşı tezgâhladıkları oyunun son perdesidir. Fırka 17 Kasım 1924'de kurulmuştur. Kuruluş sebebi aynidir: Rejim diktaya gidiyor. Daha

22 Şeyh Sait isyanı günümüz koşullarında yeniden değerlendirilmekte ve onu ulusal bir Kürt hareketi olarak sunma eğilimi güç kazanmaktadır. Bu konuda gerek belgesel gerek analitik nitelikte bir sürü yayın yapılmıştır.Şeyh Sait isyanı, kendi döneminde Üçüncü Enternasyonal tarafından islami-feodal bir karşı devrim hareketi olarak değerlendirilmişti ve İngiliz emperyalizminin kışkırtmalarına bağlanmıştı. (Bk. **La Correspondence Internationale,** 4 Mart 1925). Üçüncü Enternasyonalin Doğu sorununda önemli isimlerinden M. N.Roy da Musul sorununu incelemiş ve Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun Musul'u, manda altında tuttuğu Irak'a vermek için çevirdiği dolapları sergilemiştir. (**La Correspondance Internationale,** 7 Ekim 1925). Fransız kaynakları da bu konuda İngiltere'nin kışkırtıcı rolüne olasılık vermektedirler. Ancak Fransız istihbarat belgelerini inceleyen bir yazar, S.S.C.B.'nin Tebriz'deki görevlilerini de suçlayan raporlardan sözeder. (Bak.A. Jevakhoff; **Kemal Atatürk, Les Chemins de l'Occident,** Paris, Tallandier, 1989, s. 347). O yıllarda Anadolu'da **Le Temps** gazetesinin muhabirliğini yapan P. Gentizon da hareketi Kürt tarihi gelişimi içinde uzun uzun analiz etmiş ve bir «ulusal hareket»den söz edilemeyeceğini, «Kürt ayaklanmasını yaratan temel nedenlerin dini ve idari planda» olduğunu ileri sürmüştür. (Bk. **Mustapha Kemal ou l'Orient en Marche,** Paris,1929, s. 71, 77). İngiliz belgelerinde de, bir bahane yaratarak Musul'u işgal etme amacıyla isyanı Türklerin kışkırtmış olabileceği yönünde varsayımlar yapılmıştır. (Jevakhoff; a.g.e., s. 347) Bence hareketin bir kışkırtma ürünü olup olmamasından ziyade toplumsal niteliği önemlidir. Bu bağlamda Şeyh Sait isyanının şeriatçı-feodal bir karşı devrim olduğu hususundaki inancımı koruyorum. Son tartışmalarda iki karşıt görüş için bk. Uğur Mumcu, **Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925,** Tekin Yayınları, 1991. Aziz Aşan, **Şeyh Sait Ayaklanması,** İstanbul, 1991. Hollandalı araştırıcı Martin Van Bruinessen ise kemalist rejimin kürtlere karşı tutumunu inceleyen bir makalesinde şu sonuca varmıştı: «Şeyh Sait ayaklanması ne tam olarak dini ne de milliyetçi diye nitelenebilir. Her iki öğeyi taşımakla beraber hükümet tarafından yapılan her türlü müdaheleye gösterilen geleneksel tepkiler gibi nedenleri de barındırmaktadır.» **Kürdistan Üzerine Yazılar,** İletişim Yayın-[illegible] İstanbul, 1992, s. 167.

çok Başvekil İsmet Paşa'nın adı geçmekle beraber, kasdedilenin gerçekte Atatürk olduğu açıktır. Fırkanın Başkanı İstanbul Ticaret burjuvazisinin İzmir İktisat Kongresi başkanlığına getirdiği General Kâzım Karabekir'dir. Karabekir Paşa bu görevi başarıyla yerine getirmiş ve «liberalizm» esası üzerine bir «İktisadî Misak»ın kabulünde büyük bir rol oynamıştı. Fırkanın diğer ileri gelenleri, Kurtuluş Savaşı'nın birçok önemli kişileridir. Görünüşte demokratik hak ve hürriyetleri, aslında dar sınıf çıkarlarını savunan İstanbul basını Fırkayı geniş ölçüde desteklemektedir. (Özellikle Vatan, Tanin ve Tevhidi Efkâr gazeteleri).

Fırka programı bir yandan devlet mekanizmasını zayıflatmayı ve onu tam bir sınıf aracı haline getirmeyi öngören tedbirleri sıralarken öte yandan yabancı sermayeye (emperyalizme) kapıları açmaktadır[23]. Programa göre «Devlet vazifeleri asgari hadde indirilecektir» (md. 9) ve «idarî ademi-merkeziyetçilik» ilkesi benimsenecektir. Buna karşılık «asayiş teminiyle, istikrar ve sükûn tesisi ile harici sermayeye gösterilecek hüsnü kabul ile herkese itimad ederek bu sayede harap memleketimizi seri adımlarla inkişaf ettirmeye gayret edeceğiz» (md. 40) denmektedir.

Fırka Teşkilâtının ilk şubesini Urfa'da açmış ve örgüt özellikle doğu Anadolu'da rağbet görmüştür[24]. Fırkanın bir ayağı emperyalizmde, öbür ayağı ise feodalizmdedir. Programa göre «umumî hürriyetlere fırka şiddetle taraftardır» (md. 4). Yanılmayalım: bunlar tutucu burjuva ve feodal hak ve hürriyetleridir. İşçi hak ve hürriyetlerinden fırka nasıl sözetmiştir? Programın 36. maddesinde «Amelenin kazanca iştirak ettirilmelerine taraftarız. Fakat bunu kanun kuvveti ile değil, ikna suretiyle temin etmeye çalışacağız» denmektedir. Açıkçası, işçilere ne sendika kurma ne de grev hakkı vadeden Terakkiperver Fırka, iktidara gelirse patronları «ikna» edecek ve işçileri kazanca ortak edecektir. Bu riya ve demagojinin gelişme çizgisi üzerinde ileride duracağız.

23 T.Z. Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 616-619
24 İbid, s. 613.

Terakkiperver Fırkanın porgramını teşkil eden maddelerden biri de «Fırka fikirlere ve dini itikadlara hürmetkârdır» (md. 6) şeklindedir. Doğu isyanından sonra Fırkanın kapatılmasına bu madde sebep olmuştur. Fırkanın ideolojisi islâm olmasa bile, bu konuda birçok karışıklıklara yol açabilecek niteliktedir. Atatürk Nutuk'da Fırka ileri gelenlerinin samimi birer Cumhuriyetçi olmadıklarını ileri sürer. Bunlardan hatıralarını yazan bazıları bunu bir haksızlık olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu doğru olsa bile, Fırkanın programı ve sınıfsal dayanakları islâmı tutucu bir biçimde kullanmaları için çok elverişli bir ortam teşkil etmektedir.

Doğu isyanı bastırılırken Büyük Millet Meclisi de 4 Mart 1925'de Takriri Sükûn Kanununu kabul eder. Bu kanun bir dönüm noktasıdır: Hem bir sondur, hem de bir başlangıçtır.

Takriri Sükûn Kanunu «irtica ve isyanı ve memleketin içtimai nizamını ve huzur ve sükununu ve emniyet ve asayişini ihlâl edebilecek bütün teşkilât ve tahrikat ve teşebbüsat ve teşvikat ve neşriyatı idareten» yasak etme yetkisini iki yıl süre ile hükûmete tanıyordu[25]. Kanunun verdiği yetki süresi daha sonra da uzatılmıştır.

Açıklamamın başlangıcında bir devrimi ayırdeden niteliği siyasî iktidarın sınıfsal olarak el değiştirmesinin teşkil ettiğini belirtmiş ve gerek Kurtuluş Savaşı esnasında gerekse takibeden yıllarda Türkiye'deki iktidar kavgasının safhalarını belirtmiştim. Takriri Sükûn Kanunu bu kavganın sonudur ve iktidarın kontrolünün Atatürk liderliğinde küçük burjuva kökenli asker-sivil devrimcilerin eline geçmesini ifade eder. Ancak Devlet mekanizması içinde yer alan bu devrimciler bir sınıf olmadıkları için Kurtuluş Savaşı'nın başından beri ittifak halinde bulundukları egemen sınıflara tekrar yaslanmak zorunda kalmışlardır. Bununla beraber Devlet aygıtına göreli bir bağımsızlık ka-

25 **Düstur, 3. Tertip,Cilt 6,** s. 144. Atatürk bu kanun dolayısıyla şunları söylüyor: «Biz, fevkalâde ittihaz olunan ve fakat kanunî olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun fevkine çıkmak için vasıta olarak kullanmadık; bilâkis memlekette sükûn ve asayiş tesisi için tatbik ettik; devletin hayat ve istiklâlini temin için kullandık. Biz, o tedbirleri, milletin medeni ve içtimaî inkişafında istifadeli kıldık.» **Nutuk,** Cilt II,s. 894..

zandırmaları, Türkiye'de esasen mevcut olan otoriter Devlet geleneğini devam ettirdiği gibi, üretim güçlerinin gelişmesine de klasik burjuva devrimlerinden ayrı, Türkiye'ye özgü bir karakter vermiştir. Sınıfsal anlamı üzerinde fazla durulmayan «devletçilik» olgusunun Türkiye'de bu kadar köklü oluşunun ve bir sürü fikir karışıklığına yol açısının nedeni budur.

Takriri Sükûn Kanunu ile Türk Devrimi bir anlamda tamamlanmış ve iktidarın sosyal tabanı belli olmuştur. Nitekim «devrim» kelimesinin bu sıralarda gözden düştüğünü ve artık pek kullanılmadığını görüyoruz[26].

Yeni rejimin temel kanunu olan 1924 Anayasası görüşmelerine başlanılırken, Anayasa Komisyonu raportörü şunları söylüyordu: «iddia edebilirim ki bu inkılâbımız pek seri, pek metin, pek canlı, hatta Fransız inkılâbından daha çabuk olmuştur. Fransa inkılâbını 1871'de nihayet bulmuştur addedebilirsek 1789'da başlamıştır. 82 senede olmuştur. Bizde ise arzettiğim şu tekâmülât safhası üç beş senelik bir devre muhassalasıdır.»[27] Görüldüğü gibi raportör, bir üretim biçiminden başka bir üretim biçimine geçiş süreci ile iktidarın bir sınıf veya zümre tarafından ele geçirilmesi olayını birbirine karıştırmaktadır. Fransa'da devrimci burjuvazi 1789'da siyasî iktidarı ele geçirmiştir. Böylece burjuva devrimi gerçekleşmiştir. Sonraki dönemde ise kapitalizm, feodal üretim kalıntılarını hızla tasfiye edecek bir biçimde gelişmiştir. Türkiye'de ise devrimci bir burjuvazi olmadığı için iktidarı küçük burjuva radikalleri kontrolleri altına almışlardır. Bunun üretim güçlerinin gelişmesi açısından ifade ettiği anlam ne olmuştur? Bunu anlamak için somut verilere eğilmek gerekir.

26 Şevket Süreyya Aydemir, bu yıllarda İstiklal Mahkemesinde yargılanırken bir ara «ınkılap» sözcüğünü kullanınca hakim tarafından şöyle azarlanır: «Inkılap mı? Bu ne mugalata. Inkılap bitti! Bu memleket ınkılabını bitirdi!» **Suyu Arayan Adam**, Ankara, 1959, s. 412. Yazara göre «Inkılap kelimesi ve ınkılapçılık vasfı resmi edebiyatta hemen hiç benimsenmedi. Inkılapçılık mefhumuna karşı bir çok muhitler daima çekimser kaldı.» s. 468.

27 A.Ş. Gözübüyük, Z. Sezgin; a.g.e.,s. 29. Görülüyor ki Anayasa Komisyonu raportürü, F. Furet'nin bugün Fransa'da moda olan görüşlerini (**Penser la Révolution Française, Paris, 1976**) 68 yıl önce Tükiye'de savunmuştur!.

İktisat Politikası: 1923-1929 Tarımda Gelişmeler

Yeni Türkiye'nin iktidar yapısında küçük burjuva kökenli asker-sivil aydınların ağır basması, Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecini belli bir şekilde etkilemiştir.

Bir taraftan İstanbul ticaret burjuvasisi, diğer taraftan da Anadolu eşrafı ile ittifak halinde bulunan siyasî iktidarın programı bir burjuva programıdır: Tarımda kapitalizmi geliştirmek ve ticaret burjuvasisini sanayi burjuvazisi haline dönüştürmek. Bunun için de elindeki araçlar mali politika ile devlet kapitalizmidir. İlerde göreceğimiz gibi, işçi ve yoksul köylüler aleyhine sistemli bir şekilde kullanılan bu araçlar da yetersiz kalmıştır.

Batı'da tarımın kapitalizme açılış süreci iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi, Prusya'da olduğu gibi, feodal çiftliklerin giderek kapitalist işletme haline dönüşmesidir. Bunun için de işçi ve köylülere karşı «hiçbir engel tanımayan devamlı ve sistemli bir şiddet»[28] kullanılmıştır. Bu süreç feodal kölelik bağlarını henüz kıramamış ya da küçük toprak sahibi köylüleri «topraksız ve ocaksız» tarım işçileri haline getirmiştir. İlkel birikimin ön şartı olan mülksüzleştirme süreci budur. Amerika'da görülen ikinci tip kapitalistleşme süreci de «eski toprak mülkiyeti sisteminin zorla çözülmesine»[29] dayanır. Küçük işletme esasına dayanan «bu zorunlu ve kaçınılmaz çözülme büyük toprak sahiplerinin değil, köylü kitlesinin çıkarlarına uygun bir biçimde mümkündür...Bu şekilde, kapitalizm, iç pazarın hızla gelişmesi, hayat seviyesinin yükselmesi ve bütün nüfusun kültürünün artması, enerjisi ve atılganlığı sayesinde çok daha hür, geniş ve çabuk bir şekilde gelişir.»[30]

Tarımda kapitalizmin gelişmesi, aynı zamanda bir büyük sanayi burjuvazisinin teşekkülü ile mümkündür. Öyle ki, bunların üretimleri, karşılıklı olarak birbirleri için arz ve talep teşkil

28 Lenin, L'Alliance..., s. 337-338.
29 İbid., s. 338.
30 İbid., s. 338.

ederler ve ulusal pazarın tam bir şekilde gerçekleşmesini sağlarlar. Bu sürecin son örneklerinden birini yirminci yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sında görüyoruz. Lenin'in belirttiği gibi «Merkezî Rusya'da sanayiin gelişmesi ile, hudut vilâyetlerinde ticarî tarımın gelişmesi birbirinden ayrılmaz iki olay teşkil ederler ve karşılıklı olarak birbirleri için pazar yaratırlar.»[31]

1920'lerin Anadolu'sunda tarımda doğal ekonominin (yarı feodal ve ataerkil üretim) yaygın olduğunu görüyoruz. Doğal ekonomi, ev sanatları, zanaat ve küçük emtia üretimi gibi ilkel sanayi biçimleri ile bütünleşmiş olup, geniş ölçüde kendi kendine yetmektedir. Tarımsal üretimin pazarlanma oranı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Nisbeten daha sonraki bir tarihte (1935-1936) Tarım ve İktisat Bakanlıkları ile İstatistik Umum Müdürlüğü'nün müştereken yaptıkları bir ankete ve genellemeye göre, yekûn olarak 500 milyon lira değerindeki tarımsal üretimin, 300 milyon liralık kısmı çiftçi ailelerin tüketimine, 200 milyonluk kısmı ise pazara gitmektedir[32]. Aynı tarihlerde halkın 10.000'den fazla nüfuslu merkezlerde yaşayan kısmı, nüfusun %16,8'i; İstanbul, Ankara ve İzmir şehirlerinin nüfusu ise %6,4'dür[33].

Doğal ekonomi ilkel bir teknolojiye dayanır. 1927 tarım sayımına göre 1.751.239 köylü ailesine karşılık, 118.700 karasapan ve 210.794 pulluk mevcuttur.

Doğal ekonomi ilişkilerinin hâkim olduğu kesimlerde, insan emeği –fiilen– hür değildir. Özellikle kadınların durumu, bölgelere göre değişiklikler göstermekle beraber, tam bir tabiyete yakındır. Türk kadını «evlenme» adı altında alınıp satılmaktadır. «Başlık» bu satışta tesbit edilen değişme değeridir. O kadar ki bazı bölgelerde kadının «evlenmesi» ile «satılması» eş

31 Lenin, **Le Développement du Capitalisme en Russie**, s. 513.

32 **Orta Anadolu Ziraî İşletme Hesapları**, Birinci Ziraat Kongresi Yay. Ank. 1938, s. 7.

33 Prof. Dr. F. Christiansen-Weniger, **Türkiye Ziraat Siyasetinin Esas Meseleleri Hakkında Düşünceler**, Birinci Ziraat Kongresi Yayınları, Ankara, 1938, s. 16.

anlamlı kelimeler olarak kullanılmaktadır[34]. Engels «tarihte ortaya çıkan ilk sınıf çatışması ... dişi cinsin, erkek tarafından ezilmesi ile bir aradadır»[35] diyordu. Pazara yeni açılmaya başlamış ataerkil aile üretiminde çoğu kez asıl emekçi kadındır. Erkek üretimi düzenleme ve kontrol görevini üzerine almıştır[36]. Feodal ilişkiler içinde ise, kadın ve erkek ağaya karşı aynı tabiyet bağları içindedir.

Millî Kurtuluş Savaşı bittikten sonra, Anadolu'da Rum ve Ermenilerden bol miktarda arazi kalmıştı. Bu araziler çoğu kez büyük toprak sahiplerinin ya da yeni türeyen ağalayan eline geçmiştir[37]. Rum ve Ermeni arazisini, Kurtuluş Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifi yankı bulmamıştır[38]. Bununla beraber Anadolu'da nüfusun azlığı ve ekilmemiş arazinin genişliği kapitalizmi geliştirecek bir toprak reformu için elverişli bir ortam yaratmıyordu. Atatürk, 1923'deki bir basın toplantısında «Hakikaten nüfusumuz arazimize göre pek azdır... Hariçten muhacir getireceğiz ... İnsan kuvveti yerine makine kuvveti ikame edeceğiz»[39] diyordu. Bu dönemde ekime elverişli 231.5 milyon dönüm arazinin, sadece 43,6 milyon dönümü ekilebilmektedir. Asıl sorun, üretim araçları açısından köylünün yoksulluğudur.

Daha çok pazara yönelmiş olan tarımsal üretim (pamuk, tütün, sebze vb.) tüccar ve tefeci sermayenin sömürüsü altındadır. Yer yer ağalıkla da birleşen tefeci faiz, 1931 Ziraat Kongresi ra-

34 Mediha Berkes, **Ankara Civar Köylerinde Bir Etüd.** Siyasi İlimler Mecmuası, Sayı: 118.

35 F. Engels; **L'Origine de la Famille, de la Propriété Privée et de l'Etat** (Çev: Jeanne Stern), Editions Sociales, Paris, 1954, s. 64-65. Eserin Türkçe çevirisi için bk. Kenan Somer, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni,** İstanbul, Sol Yayınları, 1987.

36 Behice Boran, **Toplumsal Yapı Araştırmaları,** Ankara, 1945, s. 190.

37 Yaşar Kemal'in romanlarında –özellikle **Akçasazın Ağaları**'nda– bu büyük paylaşımın dramatik hikâyesini buluruz. Romancı, eserlerinde Kurtuluş Savaşı ertesindeki Çukurova'nın dikkate değer bir çözümlemesini yapmıştır. Bu konudaki yorumumuz için bk. T. Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik,** Afa Yayınları, İstanbul, 1991.

38 Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni,** Bilgi Yay., Ankara, 1969, s. 171.

39 İ. Arar, a.g.e., s. 34.

porlarına göre % 50 ile % 600 arasında değişmektedir[40].

Tüccar ve tefeci sermaye, sanayi sermayesinden önce var olup, onun zorunlu koşulunu teşkil ederler. Tefeci sermaye, kapitalist üretim biçimi olmadan, kapitalist sömürü yöntemlerini kullanır[41]. Üretim ne kadar az mal karakteri taşıyorsa ve üretime kullanma değeri ne kadar hakimse, para da o derece «gerçek zenginlik» olarak ortaya çıkar[42]. İddiharın (para gömme) temeli budur ve «iddihar ancak tefecilikte gerçekleşir.»[43] Tefecilik doğrudan üreticileri kendine bağlarken, feodal ilişkileri de çözer. Ancak bu durumda, «daha ziyade siyasî hakimiyet amaçları güttüğü için az çok ataerkil yöntemler kullanan eski sömürücünün yerini açgözlü ve katı yürekli bir görmemiş almıştır. Fakat üretim biçimi hiçbir şekilde değişmemiştir»[44]. «Büyük toprak sahiplerini harabeden ve küçük üreticilerin kaynaklarını kurutan tefecilik, büyük bir parasal sermayenin teşekkülüne ve yoğunlaşmasına yol açar. Bu sürecin, modern Avrupa'da olduğu gibi, ne ölçüde eski üretim biçimini ortadan kaldıracağı ve yerine kapitalist üretim biçimini yerleştireceği sorunu, ancak tarihi gelişme seviyesi ve bunun sonuçları açısından çözümlenebilir.»[45] Bu düzeyde ideolojik etkenler de büyük bir önem kazanırlar. Batı burjuva devrimlerinde rönesans ve reformdan itibaren gelişen bilimsel yöntem ve protestan etiğin oynadığı devrimci rol bu bakımdan hatırlanabilir.

1920'lerde, Anadolu'da, tüccar ve tefeci sermayenin sanayi sermayesine dönüşebilecek boyutlara ulaştığı söylenemez. Ayrıca kültürel etkenler bu paraların kısmen iddihara, kısmen de bazı tüketim harcamalarına gitmesinde rol oynamaktadır. Köy kadınlarının boyunlarında asılı altın dizilerinin yanı sıra, köy düğünleri, harcamaların en yoğun bir şekilde ortaya çıktığı toplumsal olaylardır. Daha Millî Kurtuluş Savaşı sıralarında, ge-

40 Bu konuda bk. İsmail Hüsrev (Tökin), **Türkiye Köy İktisadiyatı**, s. 147.
41 K.Marx, **Oeuvres**, (Capital III), s. 1271.
42 İbid., s. 1271.
43 İbid., s. 1272.
44 İbid., s. 1270.
45 İbid., s. 1267.

rekli madd. kaynaklar aranırken, B.M.M. bu eğilimlerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu konuda çıkarılan «Meni Müskirat» kanunu ile «Düğünlerde İsrafın Meni» kanunu ilgi çekicidir[46]. Israflı düğünler ve bununla ilgili olarak yaplan harcamalar bir yandan doğrudan üreticileri ağaya ve tefeciye daha çok bağlamakta, diğer yandan da hepsini birden, tekeller kanalı ile kapitalist sömürüye ya da devlet sömürüsüne tâbi kılmaktadır. 1920'de 3.5 milyondan 1924'de 17 milyona çıkan Ziraat Bankası kredileri de bu mekanizmayı pekiştirmektedir[47]. İzmir İktisat Kongresi'nde K. Karabekir paşa bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: «Bugün Ziraat Bankası'nın ikraz ettiği paraları bir tarafa yazarsak pek acı hakikatlerle karşılaşmış oluruz. Bu paranın yüzde ellisi düğünlere ve lüzumsuz görgeneklere sarfedilmiştir. Birçok aileler düğün yüzünden mahvolmuştur.»[48]

Tarım, Bazı Vergiler ve Eğitim

Türk tarımında tefeci tüccar ve ağa sömürüsüne bir de devletin sömürüsünü katmak gerekir. Gerçekten, doğrudan üreticinin yarattığı artı-değerin bir kısmı da vergi olarak devlete gitmektedir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında vergi gelirlerinin en büyük kısmını çiftçilerden alınan aşar vergisi teşkil ediyordu. Bu dönemde aşar vergisinden yılda en az on sekiz milyon lira vergi sağlanmıştır. Buna karşılık tüccar ve esnaftan sağlanan temettü (kazanç) vergisi ise en çok bir buçuk milyona yükselmiştir[49]. Aşar vergisi tarım ürünlerinde hasat sırasında onda bir oranında aynî olarak alınan bir vergi idi. Ancak hükûmet bunun tahsilini artırma yolu

46 Men'i Müskirat Kanunu,(Kn.no. 22) 14 Eylül 1336 (1920) Düstur, 3. terip, Cilt. I, s. 63; Düğünlerde Men'i İsrafat Kanunu (Kn. no. 55) 25 Kasım 1920, Düstur, 3. Tertip, 1. Cilt,s. 146.

47 Dr.Erhan Köksal, Türkiye'de Tarımsal Kredi Sorunu, Doktora tezi, Ankara, 1970, s. 95.

48 G. Ökçün, a.g.e., s. 268.

49 İbid., s. 81.

ile mültezimlere bırakırdı. Mültezimler ise genellikle bölgenin tefecileri ve tüccarları içinden çıkardı. Bu bakımdan aşar vergisi pratikte mevcut sömürü ilişkilerini pekiştirdiği gibi, buna bir de devlet sömürüsünü ilâve ediyordu. Nitekim İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçilerin en çok ısrarla talep ettikleri husus aşarın kalkması olmuştur. Aynı Kongrede tüccarlar bu isteğe karşı çıkmışlardır.

Köylülerin verdikleri vergi aşardan ibaret değildi. Dolaylı vergileri bir yana bırakırsak, köylüler yol vergisi, ağnam (hayvan) vergisi ve maarif hissesi gibi başka vergiler de veriyorlardı.

Yol vergisi (Tarik bedeli) 21 Şubat 1921 tarihli kanuna göre 18-60 yaşları arasındaki her Türk tarafından «mahallin amele rayicine göre 4 amele yevmiyesi» olarak ödenecekti. Nakden ödeme gücü olmayanlar, bölgede dört iş günü çalışarak vergiyi ödeyeceklerdi. Vergi 19 Şubat 1925'de çıkarılan bir kanunla daha da ağırlaştırılmıştır. Kanuna göre vergi miktarı 6-12 iş gününe çıkarılıyordu. Bu nisbetler arasındaki miktarı Vilâyet Umumi Meclisleri tayin edecekti. Türkiye'de köylülerin büyük bir kısmının para ekonomisi dışında bulundukları gözönünde bulundurulursa yol vergisinin de pratikte ne şekil alabileceği kolayca anlaşılır. Köylüler vergiyi ya angarya şeklinde ödüyorlardı, veya tefeciye borçlanarak ödüyorlardı. Bu sonuncu halde, faizin yüksekliğine göre, vergi nisbeti de artıyordu. Son bir halde de köylüler kendi hesaplarına işçilik yaparak para kazanıyorlar ve bunun bir kısmı ile vergi borçlarını ifa ediyorlardı. Bu verginin köylüye yükleyeceği külfeti İ. H. Tonguç, somut bir örnekle şöyle açıklıyor: «Bir köylü ailesinde altı lira yol vergisi vermek zorunda olan üç kişi varsa, vergilerinin tutarı olan on sekiz lirayı verebilmek için iki dana veya bir inek satmaları lâzımdır.»[50] İzmir İktisat Kongresi'nde bu verginin nakden ödenmesinin kaldırılması oylanmıştı.

Köylüyü ilgilendiren bir vergi de hayvanlar vergisidir. Her

50 İsmail Hakkı Tonguç, **Köy Eğitim Meselesi**, Ülkü, No. 65.

bölge için ayrı ayrı tesbit edilen bu vergi, Osmanlı İdaresinde dört katına çıkarılmış ve son İstanbul Meclisi Mebusan'ı da vergiyi tekrar artırarak sekiz misline çıkarma teşebbüsünde bulunmuştur[51]. Birinci B.M.M.'nin çıkardığı ilk kanun (1 numaralı kanun) hayvanlar vergisi ile ilgilidir. Bu kanun, köylüler arasında uyandıracağı olumsuz tepkiler düşünüldüğü için, vergiyi eskisi gibi dört misli olarak tesbit ediyordu. Bir cümleden ibaret olan kanun şöyle demektedir. «Ağnam resminin sabıkı misilli dört misli olarak istifasına karar verildi.» Orta ve küçük toprak sahipleri üzerinde büyük bir yük olan bu vergi devamlı şikâyet konusu olmuştur.

Son olarak kısaca maarif vergisi üzerinde durmak gerekir. Bu birçok bakımdan önemlidir. İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi temsilcilerinin en çok üzerinde durdukları sorunlardan biri de eğitim sorunu idi. Hatta, daha önce de söylediğim gibi, köy enstitülerinin prensibi bile savunulmuş ve Kongre'de oylanmıştır. Bu madde aynen şöyledir: «Köylerdeki ilk mekteplerin mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fennî bir ahır ve kümesi, yeni usul bir arılığı ve muallimler için iki odalı bir evi olması ve arazinin bir kısmı çiçek ve bir kısmı da fidancılığa tahsis edilerek muallimlerinin nezareti altında bizzat talebe tarafından idare edilerek masraf ve hasılatının köy muallimlerine ait olması ve bu suretle çocuklara ameli olarak çiftçiliğin öğretilmesi ve münevver zevatın da köylerde yerleşmelerinin teşviki»[52] gereklidir. Tarımda kapitalistleşme sürecinin en önemli koşullarından biri eğitimin yaygınlaşmasıdır. Sadece ilk eğitimle ilgili olarak değil, orta ve yüksek tarım eğitimi ile ilgili olarak da bu özlemler İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkmıştı. Bununla beraber, yoksul köylünün cehaletini sömürülerinin vazgeçilmez şartı sayan pre-kapitalist unsurlar (feodal şeyhler, tefeci tüccarlar) laik bir burjuva eğitimini istemezler.

51 Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, 1970. s. 175.
52 G. Ökçün, a.g.e., s. 391. Bu madde Kongre'deki çiftçi temsilcilerinin ne kadar ütopyacı olduklarını da göstermiyor mu?

Eğitim vergisi Osmanlı Devleti'nden miras kalmıştır. Dayandığı ilke, halkın, il genel kurulları aracılığı ile, belli bir oranda eğitim harcamalarına katılması idi. 1923 ve 1924'de çıkarılan kanunlar bu oranları nüfus esasına göre tesbit ediyordu[53]. Bu oranlar % 35 ile % 65 arasında değişiyordu.

İl genel kurullarına eşrafın hakim olması, eğitim vergisini aslında eğitimi baltalamak için bir araç haline getirmiştir. Bu çeşitli yollarla yapılmıştır. Ya toplanan para başka işlerde kullanılmış, ya vergi, onu ödeyemeyecek durumda bulunan fakirlere yüklenerek okul ve öğretmen halkın gözünde antipatik hale sokulmuş, yahut da toplanan paralar nüfuz suistimaline yaramıştır[54]. 1925'de Mektep Vergisi Kanunu adı ile yeniden düzenlenen Kanun, «Vilâyet umumi meclisleri kaza itibariyle bir sene içinde açılmış veya açılacak mekteplerin daimi ve fevkalâde masraflarının yüzde kaçının o kaza halkı üzerine tevzi olunacağını tayin ve tesbite selâhiyettardırlar»[55] demektedir. Görüldüğü gibi, il genel meclislerinin selâhiyetini artıran bu kanun her türlü keyfi uygulamaya elverişlidir.

Oysa devrimci iktidar, daha kurtuluş savaşı yıllarında eğitim sorununa cesaretle el atmıştı. Henüz Sakarya savaşı bile kazanılmadan Ankara'da toplanan bir Maarif Kongresi'nde, Atatürk yepyeni bir eğitim politikası ortaya atarak «eski devrin hurafelerinden ve fıtrî vasıflarımızla hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan seciyemize ve tarihimize uygun»[56] bir eğitimi savunuyordu.

Kurtuluştan sonra Hilafet ilga edildi ve Tevhidi Tedrisat (öğretimin birleştirilmesi) kanunu ile laik bir eğitimin temelleri

53 8 Nisan 1923 ve 28 Şubat 1924 sayılı kanunlar. **Düstür 3/4**, s. 23 ve 3/5 s. 662.

54 Dr. İlhan Başgöz, Howard E. Wilson; **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara, 1968, s. 88-89, 93-94.

55 **Düstur, 3. Tertip**, 6. Cilt, s. 307.

56 **Atatürk'ün Maarife ait Direktifleri**, s. 3-4. Atatürk bu konuşmasında «hurafelere»savaş açarak radikal reformları müjdelemekle beraber «şarktan ve garpten gelen bütün tesirlerden tamamen uzak» bir eğitimi savunarak, daha sonraki «çağdaşlaşma» (ve evrenselleşme) özlemine ters düşüyordu. Burada Batı'yı sadece bilim ve teknik (fen) olarak gören «harsçı» milliyetçiliğin izlerini görüyoruz.

atıldı. Aynı dönemde bir çok yabancı uzman memleketimize çağrılarak eğitimle ilgili raporlar hazırlatılmıştır. John Dewey (1924), Kühne (1925), Buyse (1927) gibi eğitimcilerin hemen hepsi, iktisadi kalkınma (kapitalistleşme) süreci ile eğitim arasındaki ilişkiye dikkati çekmişlerdir[57]. Ne var ki devrimci küçük burjuva iktidarının eğitim politikası ile vergi politikası birbiriyle çelişki halinde idi. Aslında bu çelişkinin maddi dayanağı genel ve rasyonel bir eğitim politikasının yoksul köylülerin lehine, fakat ağa ve tefecilerin aleyhine oluşu idi. Bu durum iktidar temsilcileri tarafından bilinmiyor değildi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Maarif Bakanlığı yapmış olan H. Suphi (Tanrıöver) bu gerçeği şu şekilde dile getirmiştir: «Nasıl düşünebiliriz ki, köylünün alın terini ve emeklerinin bütün mahsulünü hiçbir zahmet çekmeksizin elinden alan bu ağalar, halka eğitim verecek bir işte samimiyetle çalışabilsinler... Onlar için bir çare vardır. Bütün okulları kapatmak ve yerlerine eski usul sübyan okullarını ve medreseleri koymak.»[58]

Eğitim politikasının eşrafın hâkim olduğu idare meclisleri tarafından baltalanması, siyasî iktidarı bazı önlemler almaya zorlamış ve 1927 senesinde yeni bir Maarif Vergisi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre artık vergiyi il genel meclisleri toplamıyor ve vergi kazanç, hayvanlar, arazi ve bina vergilerine yapılan zamlarla sağlanıyordu. Bununla beraber vergi miktarı yine il genel meclisi tarafından tayin ediliyordu[59]. Bu şekilde hakim sınıflar eğitimi yavaşlatma, hatta durdurma politikasını sürdürmek olanağına sahip kalıyorlardı. Bu politikanın sonucu şu olmuştur: 1934 sayımlarına göre, bütün Türk köylerinin ancak 5401'inde ilkokul vardı[60].

57 Başgöz, Wilson; a.g.e., s. 133-143.
58 İbid. nakledliliyor, s. 87; H. S. Tanrıöver, **Dağyolu: Bir Konferans**, Ankara 1928,s. 90-92.
59 **Düstur 3. tertip**, Cilt 8, s. 943.
60 Başgöz, Wilson; a.g.e., s. 144.

Tarımda Kapitalizmi Teşvik

1920'lerde Türk tarımında üretim koşullarını kaba hatları ile anlatmaya çalıştım. Bu koşullar altında, siyasî iktidar tarımda kapitalizmi geliştirmek ve üretimi artırmak için bazı önlemler almıştır. Bunları yine genel hatları ile ve tarihi sıraları içinde açıklamaya çalışalım.

Daha 1923'de çıkarılan bir kanunla zirai makinelerin Ziraat Bankası kanalı ile ithali ve çiftçiye gümrüksüz olarak dağıtılması kararlaştırılmıştı[61]. Aynı sene çıkarılan başka bir kanun, hayvan ithalini de iki yıl için gümrükten muaf kılmıştır. Bununla beraber, memleketin ithal olanakları çok geniş olmadığı için bu muafiyetler tarımda süratli bir makineleşme sağlamamıştır.

Devletin güttüğü kredi politikasına gelince, bunu, bir yandan Ziraat Bankası kanalı ile yürütmeye çalışırken, diğer yandan da yeni bir örgütlenme denemesine girişmiştir[62]. Tarımsal kredi Cumhuriyetin ilk yıllarında süratle artmıştır. 1924'de 17.040 binden, 1930'da 35.715 bin liraya yükselmiştir. Bunun dışında hükûmet krediyi daha yaygın bir şekilde örgütlemek için bir kanunla «İtibarı Zirai Birliği» adı altında yeni bir kurum düşünmüştür. Kuruluş kanununa göre (21 Nisan 1924), Birlik, «Ziraat Bankası'nın göstereceği mahallerde köy, nahiye, şehir, kasaba çiftçi ve müstahsiller ekseriyetinin muvafakati ve Ziraat Vekaleti'nin teşviki ile teşkil olunur. Birliklerin tesis sureti ve idaresi Ziraat Bankası'nca tanzim ve hükûmetçe tasdik olunacak bir nizamname ile tayin edilir.»[63] Daha sonra örgütlenen Tarım Kredi Kooperatiflerinin öncüsü sayılabilecek bu kuruluşlar, pek uygulama alanı bulamamışlardır.

Devrimci iktidarın tarımla ilgili diğer bir tedbiri de aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Bu vergiden daha önce bahset-

61 Bu konudaki gelişmeler için 329, 535 ve 752 sayılı kanunlara bk. **Düstür, 3. tertip,** Cilt 4, s. 72, Cilt 6, s. 47, Cilt 7, s. 423.

62 Dr. T. Öztin Akgüç, **Atatürk Döneminde Bankacılık (Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri)** İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1982, s. 160-161.

63 **Düstur, 3. tertip,** Cilt 5, s. 1090.

miş ve nasıl bir sömürü mekanizması içinde işlediğini açıklamıştım. Bununla beraber vergi, bütçe gelirleri içinde çok önemli bir yer tutuyordu. Cumhuriyet'in ilk senelerinde vergi gelirlerinin aşardan elde edilen kısmı hemen hemen bütün gelirlerin yarısı kadar idi. Bu bakımdan verginin kaldırılması gerçekten radikal bir karar olmuştur. Verginin kalkması yoksul ve küçük köylüler üzerinde ağa, tefeci, tüccar ve Devlet sömürüsünü azaltıyordu. Bununla beraber, Devlet yeni birtakım vergi tedbirleri almıştır. Aşarın ilgasını sağlayan Kanun, ticarete sevkedilmek üzere iskele ve istasyonlara gelen ürünlere % 10 vergi koyuyordu. Bu vergi işlememiştir. Ancak azalan bütçe gelirlerini artırmak için, arazi vergisine ve gaz, tuz, tütün gibi tekel maddelerine zam yapılmıştır.

Aşarın kaldırılması tarım ekonomisini ve kapitalizmin gelişmesini ne yönde etkilemiştir? Bunu anlamak için devrin iktisat politikasını bir bütün olarak ele almak gerekir. Aşarın kalkmasının küçük üreticilerin artı-ürününü artırarak iç pazarı geliştirme yönünde etki yapabileceği düşünülebilir. Bunun dışında, yarı feodal ağaların durumunu kuvvetlendirme ve onları birer kapitalist çiftçi haline getirme yönünde de etkili olabileceği akla gelebilir. Aslında, ilerde göreceğimiz gibi, devrin iktisat politikasındaki birtakım iç çelişkilerin yanı sıra, emperyalizmle bağlarımız ve dünya buhranı gibi bazı nedenler, «Prusya biçimi» bir kapitalistleşme sürecini bizde çok güçleştirmiştir.

Tarımda kapitalistleşme sürecini incelerken üzerinde asıl durulması gereken husus mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen Medenî Kanundur. Medenî Kanun bir taraftan arazi mülkiyetini açıklığa kavuştururken, diğer taraftan da Türk kadınını prekapitalist tabiyet bağlarından kurtarmış ve onu erkekle aynı statüye getirmiştir.

Bir toplumun hukuk düzeni, toplumun hakim ideolojisinin ifadesidir. İncelediğimiz dönemin ideolojisi üzerinde dururken Medenî Kanuna tekrar döneceğiz. Şimdilik yalnız şunu belirtelim. Feodal ve ataerkil üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Tükiye için, 1926'da İsviçre'den aktarılan Medenî Kanun daha çok bir

program niteliğindedir. İleri kapitalist bir ülke kanununun, Türkiye koşullarında ancak sınırlı bir uygulama alanı bulacağı doğaldır. Bununla beraber İsviçre'den Medenî Kanunun aktarılmasını tamamen bir batı taklitçiliği saymak da çok hatalıdır. Başta Atatürk olmak üzere, iktidar temsilcileri taklitçiliğin çıkar yol olmadığını sık sık belirtmişlerdir. Bu bakımdan, kanunun kabulünde başka motifler de aramak gerekir. Bunların başında elbette ki tarımdaki kapitalistleşme eğilimini sayabiliriz. Kanunun kabulünde baş rolü oynayan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt)'un aynı zamanda Ege'nin kapitalizme açılmış büyük toprak sahiplerinden oluşu bir rastlantı değildir. Bununla beraber, Medenî Kanun Türkiye'de gerçek üretim ilişkilerinin çok ilerisinde bir kanundu. Bu bakımdan, daha kabul edilirken dahi, uygulanabilmesi konusunda birtakım kuşkular doğmuştu. Bu kuşkuları yenmek için kanunun gerekçesinde şunlar yazılmıştı: «İsviçre'den alınan Medenî Kanunun Türkiye için tatbiki kabil olmadığını iddia etmek, Türk milletinin medenî kabiliyeti olmadığını iddia etmek olur.»[64] Bu ırkçı izahı bir tarafa bırakarak şunları söyleyebiliriz: Medenî Kanun 1920'lerde ancak kapitalist sektörün hukukudur. Türkiye'de kapitalistleşme sürecine paralel olarak uygulama alanı da genişleyecektir.

Sanayi ve Tekeller

Daha önce de açıklamaya çalıştığım gibi, yeni Türkiye Cumhuriyetinde büyük sanayi çok cılızdı. Devrimci bir burjuvazinin olmayışı ve siyasî iktidarın daha çok bir küçük burjuva iktidarı niteliğinde oluşu Türkiye'de kapitalistleşme sürecini etkilemiştir.

1920'lerde İstanbul'da büyük işletmeler çoğunlukla yabancı kontrolünde idiler. Lozan'dan önce Ankara hükûmeti bu işletmelerin imtiyaz mukavelelerini yenilemişti. Ahmet Hamdi Ba-

64 Ş. S. Aydemir naklediyor; **Tek Adam**, Cilt III, s. 261.

şar'a göre, yeni mukaveleler, şirketlere «İstanbul Hükûmetinin bile kabul etmediği zamlar»[65] tanıyordu. Bu şirketler demiryolları, elektrik, telefon, tramvay, tünel ve tütün tekeli gibi herkesi ilgilendiren şirketlerdi. Lozan anlaşmasında bunların hakları korunduğu gibi, yedi yıl için de bütün hakları garantilenmişti. Aynı tarihte Türkiye'de, kamu teşebbüsü olarak, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere, çoğu Abdülmecit zamanında kurulmuş bazı fabrikalar vardı[66]. Bunlar, ilerde kurulacak anonim şirketlere devredilmek üzere, 1925'de kurulan Sanayi ve Maadin Bankası idaresine verildiler. Bunun dışında, Türkiye'de sanayi daha ziyade zanaat ve küçük emtia üretimi gibi ilkel sanayi şekillerinden meydana geliyordu. 1927 sanayi sayımına göre, İstanbul sanayii bile, yarı yarıya küçük sanayi niteliğinde idi[67].

Devrimci iktidar burjuva programını, aldığı bir takım tedbirlerle sanayide de uygulamaya çalışmıştır. Bu tedbirleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Vergi gelirleri ve iç borçlanma yolarıyla yabancı şirketleri millileştirmek, 2) Kredi politikası ve tekeller tesisi suretiyle özel ve devlet kapitalizmini geliştirmeye çalışmak, 3) İmtiyaz kanunları ile özel sanayii desteklemek.

Ancak bu tedbirlerin tutarlı bir program içinde yürütüldüğünü iddia etmek güçtür. Şimdi bunları, ana hatları ile gözden geçirelim.

Daha 1924'de çıkarılan bir kanunla bazı demiryollarının ve Haydarpaşa liman ve rıhtımının satın alınmasına karar verilmişti. 1925'de Reji İdaresi (tütün şirketi) 4.000.000 liraya satın alındı. Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ile Haydarpaşa liman şirketinin millileştirilmesi 1928 yılında kabul edilen bir kanunla gerçekleştirilmiştir. Daha geniş millileştirilmelere ise 1930'dan sonra girişilecektir.

65 Ahmet Hamdi Başar, **Barış Dünyası**, Sayı: 56, Ocak, 1967, s. 60, Mukavelelerin metni için bk. **Düstur, 3. tertip**, 4. cilt s. 102-118.

66 Ord. Prof. Ö. C. Saraç; **Tanzimat ve Sanayiimiz, Tanzimat** (kollektif eser), İstanbul, 1940, s. 435.

67 Bk. Dr. Orhan Tuna; **İstanbul Küçük Sanayiinin Sayıca Önemi, İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1942, No. 3-4.

Bunların dışında, siyasî iktidar, İzmir Kongresi esprisi içinde, özel teşebbüsü desteklemek üzere 1924'de İş Bankası'nı kurdu. 1925'de de şeker sanayiine yatırımlara birçok ayrıcalıklar tanıyan bir kanun kabul edildi. Nihayet 1927'de de Teşviki Sanayi Kanunu Meclis'ten geçti. Bu kanun özel sanayi yatırımlarına geniş vergi muafiyetleri, parasız arazi, ucuz hammadde ve enerji temini ve tenzilâtlı ulaştırma tarifeleri gibi bir sürü ayrıcalıklar tanıyordu. Bazı şartlar altında bu ayrıcalıklardan yabancı sermaye de yararlanabilecekti[68].

Devletin iktisadî hayata bir müdahele şekli de tekeller kanalıyla olmuştur. Çoğu Osmanlı Devleti'nden kalan bu tekeller, belli maddelerin imal, ithal ve satışı ile ilgili olup Cumhuriyet devrinde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Ayrıca, bazı yeni maddeler de tekel konusu olmuşlardır.

Burada belirtmek gerekir ki Tükiye'deki tekelcilik uygulamasının Batıdaki tekelci kapitalizm ile hiçbir ilgisi yoktur. Tekelci kapitalizm, Batıda rekabet mekanimasının, sermaye yoğunlaşması sonucu olarak, banka ve sanayi sermayesini birleştiren bir mali oligarşi lehine bozulması ve devlet aygıtının bu oligarşinin bir aracı haline gelmesiyle doğmuştur. Oysa Türkiye'de tekelcilik, tam tersine, kapitalizmin gelişmemiş olmasından kaynaklanmış ve kapitalizmi geliştirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Bu nokta Türkiye'de iktidarın sınıfsal niteliği açısından da aydınlatıcıdır. Eğer Türkiye'de burjuva devrimi sonucunda iktidar tamamen burjuvazinin kontrolüne geçseydi, Türkiye'de tekelciliğin Devlet kapitalizmini geliştirici yönde kullanılmasına tanık olmazdık. Bu husus iktidarın küçük burjuva niteliğinden doğmuştur. Bununla beraber, küçük burjuva kökenli asker-sivil devrimcilerin büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvasisi ile işbirliği, tekelciliğin aynı zamanda özel

68 Bk. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s. 86-89. Yabancı sermaye için konan şartlar, yurtta mevcut olmayan sanayii kurmak veya yetiştirilemeyen ham maddeyi imal ederek mu'ayyen bir bölgenin mamul madde ihtiyacını karşılamak ve sermayesi en az 500.000 TL. olmak gibi şartlardı.

teşebbüsün ve çiftçilerin yararına olmasında da rol oynamıştır. Bu bakımdan tekelciliğin incelenmesi, Türkiye'de sınıf sömürüsü ve Devletin sınıf sömürüsü içindeki yeri açısından çok önemlidir.

1923-1930 arasında Türkiye'de mevcut olan tekelleri görelim[69]:

1) Reji İdaresi satın alındıktan sonra 1925'de bir kanun çıkarılarak hükûmete bir sene için, iç tüketime mahsus tütün alımı, işletilmesi, tütün, sigara imali ve satışı yetkisi verildi. 1926'da çıkarılan bir kanunla bu yetki 1930 mali yılı sonuna kadar uzatıldı.

2) 1926'da çıkarılan bir kanunla şeker ithalâtı Devlet tekeline verilmiştir. Ayrıca şeker sanayiini teşvik kanununa göre kurulmuş fabrikaların üretimini de Devletin satın alması mecburi kılınmıştır.

3) Yine 1926'da çıkarılan bir kanun petrol ve benzin ithalini Devlet tekeline vermiştir. Bu tekel, bir mukavele ile bir Amerikan şirketine (Standart Oil Company) devredilmiştir.

4) Yine aynı yıl içinde çıkarılan bir kanun ise Türkiye'de ispirto ve her nevi alkollü içki imali ve ithali ile ilgili bir Devlet tekeli kurmaktadır. Bu tekel de mukavele ile bir Polonya şirketine devredilmiş, ancak 1927'de tekrar Devlet kontrolüne geçmiştir.

5) 1926'da çıkarılan bir kanunla da kibrit, çakmak ve sun'i çakmak taşlarının imali, ithali ve satışı Devlet tekeline verilmiş ve çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her nevi makine, alet ve aracın özel şahıslarca imali, ithali, nakli ve alım-satımı yasaklanmıştır. 1930'da kabul edilen bir kanunla bu tekel bir Amerikan şirketine (The American-Turkish Investment Corporation) 25 yıllık bir süre için devredilmiştir.

Bu saydığımız tekellere, yönetimi bir anonim şirkete devredilen tuz tekelini de katmak gerekir.

İktidar temsilcileri tekelleri üç planda savunmuşlardır[70]. Önce bunlar aşarın kaldırıldığı, gümrük gelirlerinin de azaldığı

69. K. Boratav, a.g.e., s. 77-86.
70 İbid., s. 50.

bir dönemde Devlete önemli bir gelir kaynağı sağlamışlardır. İkinci olarak, tekellerin tesisi ile, bazı önemli iktisadi alanların millî ellerde kalmasına çalışılmıştır. Ancak, yukarda da belirttiğim gibi, bu düşünce pratikte tam anlamıyla uygulanamamıştır. Üçüncü olarak da İsmet Paşa'nın sözleriyle «İnhisar idarelerinin... çalıştıkları sahada nâzımlık vazifeleri söz götürmez. Bu vazifenin hududu umumî menfaat ve hazinenin hukuku ile çerçevelidir»[71]. Yani, bu düşünceye göre, örneğin tütün tekeli gibi bazı tekeller, mahsûl fiyatlarını desteklemekte veya hükûmetin politikasına uygun bir fiyat siyaseti güdülmesini sağlamakta kullanılmışlardır.

Şimdi, tarım, sanayi ve tekellerle ilgili söylediklerimizi küçük burjuva iktidarı açısından toparlamaya çalışalım.

Küçük Burjuva İktidarı ve Kapitalizm

Yeni Türkiye Devletinde, Takriri Sükûn Kanununun kabulünden sonra küçük burjuva iktidarı belli bir istikrara kavuşmuştur. 1926'da çıkarılan Memurin Kanunu, memurların hukukî statülerini teminat altına almış, 1927 tarihli Maaş Kanunu da maaşların ödenmesini bir düzene bağlamıştı[72]. Küçük burjuva kökenli iktidar, memlekette istikrarı sağlamak ve kapitalizmi geliştirmek için tarım ve ticarette egemen sınıflarla işbirliği yapmak zorunda idi. Ancak bu sınıflar, iktidarı tek başlarına ele geçirecek derecede güçlü olmadıkları için, iktidar temsilcileri arasında da burjuvalaşma eğilimleri başlamıştı. Millî Mücadeleyi yürüten öncü kadroyu teşkil eden asker-sivil devrimcilerden bir

71 İbid. naklediliyor,s. 51. **İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimaî Nutukları (1920-1933)** Ankara, Başvekâlet Matbaası, 1933, s. 224-227.

72 Ancak henüz memur maaşları bir sisteme bağlanmamıştı. Bunlar 4 liradan başlayarak 155 lirada biten 53 derecelik bir demet teşkil ediyorlardı. Hatta, zamanın maliye bakanının belirttiği gibi, her dereceye çeşitli isimler altında yapılan ek ödemelerle birlikte dereceler bini geçiyordu! (Ş. Saraçoğlu, T.B.M.M.Z.C. 1929, Cilt 11-12, s. 4). 1929'da ilk barem kanunu kabul edilerek, memur maaşlarına önemli miktarda zam yapıldı ve 40 ile 600 lira arasında değişen 20 derece tesbit edildi.

çoğu, daha sonraki dönemde, ithalât-ihracat, bankacılık gibi iş sahaları ile uğraşmaya başladılar. Siyasî iktidar da bu yönde yararlanılan çok etkili bir araçtı. Hintli müslümanların Millî Mücadeleyi desteklemek için yolladıkları parayla kurulan İş Bankası kurucuları arasında bile politikacılar ve milletvekilleri önemli bir yer işgal ediyorlardı. Şevket Süreyya Aydemir'in belirttiği gibi, «hemen hiçbiri iş aleminden gelmeyen, hemenhepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadî işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devlet'in nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları» devrin belirgin özelliği olmuştu[73].

Bunların yanı sıra, siyasi iktidar büyük toprak sahiplerinin ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını da gözetiyordu. Tarımda büyük toprak çıkarlarının düğüm noktası (daha önce açıkladığım önlemlerin de garantisi olarak) «asayiş» idi. İzmir İktisat Kongresi'nde büyük çiftçiler bu konuda ısrarla durdular. Rumlardan ve Ermenilerden kalan verimli toprakları gasbeden ağalar, «şekavet» ve «hırsızlık»ın önlenmesi için iktidara direktifler verdiler. 1924'de kabul edilen köy kanunu, bize köyde düzenin nasıl sağlanacağını göstermektedir. Bu kanuna göre, muhtar hem seçimle gelen «demokratik» bir köy temsilcisi, hem de devlet memurudur. Aslında köyün en nüfuzlu ailesini aynı zamanda devletin temsilcisi yapan bu kanun, «asayiş»in kimlerin lehine sağlanacağını göstermektedir. Gerçekten radikal bir toprak reformu yapmadan başka türlü bir gelişme beklenemezdi ve Köy Kanunu ağa-jandarma ittifakının temelini teşkil etti[74].

Tarımda büyük toprak çıkarlarını gözeten siyasi iktidar, özel sanayi ve ticareti de, daha önce kısaca işaret ettiğim tedbirlerle destekliyordu. Bunların dışında tekelcilik de devlet kapitalizmini geliştirmenin yolu olmuştur. Tekelci iktisat politikası, devletin sınıf sömürüsü içinde nasıl bir yer aldığını da göstermektedir.

73 Ş. Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 446.
74 1950'lerde doğan «Köy Romanı» bunun sayısız örnekleriyle doludur.

Cumhuriyet döneminde tekeller, çoğunluk itibariyle, temel ihtiyaç maddelerine konmuştur: Tuz, şeker, ispirto, benzin, kibrit gibi. Bu maddeler, sınıfları ne olursa olsun herkesin bir miktar tükettikleri maddelerdir. Oysa siyasi iktidar, bunları devlet gelirlerinin önemli bir kaynağı haline getirmişti. 1925 yılı bütçe gelirleri içinde tüccar, esnaf ve ücretlilerden alınan temettü (kazanç) vergisi 4.233.000 lira idi[75]. Buna mukabil sadece tuzdan elde edilen gelir, 10.180.000 lira idi. 1926 bütçe gelirleri içinde kazanç vergisi 10.802.000 lira tutuyordu. Tütün, tuz, şeker ve şekerli maddeler, petrol-benzin, kibrit ve ispirto tekellerinden sağlanan gelir ise yaklaşık olarak 29 milyon lira tutuyordu. Ayrıca 1925-29 yılarında 29-42 milyon lira arasında değişen gümrük vergisi de, ithalât maddelerinin çoğunlukla temel tüketim maddelerinden teşekkül etmesi dolayısıyla geniş ölçüde yoksul sınıflara yansıyordu. Esasen tarım ve ticarette egemen sınıflara çeşitli maddeler için gümrük muafiyetleri tanınmıştı. Bunların dışında hayvanlar vergisi de 1925-30 yıllarında 6,3 milyon lira ile 13 milyon lira arasında değişmiştir. Gerçekte sadece egemen sınıfların verdikleri vergiler de vardı: Askerlik bedeli gibi. 1925 de 4.233 bin lira kazanç vergisi veren egemen sınıflar, askerlik muafiyeti için 5.764 bin lira ödemişlerdi. Daha sonraki yıllarda bu gelir azaldığı için 1932'de askerlik bedeli nakdisi 600 liradan 250 liraya indirildi. Kısaca Cumhuriyetin vergi sistemi, bir bütün olarak yoksul sınıfların, özellikle köylülerin aleyhine idi. Yol vergisi gibi şekiller altında nakdî vergi ödeme gücü olmayan kimseler angarya sistemine tâbi kılınıyorlardı. Buna karşılık bütçe gelirlerinin harcanma şekli de bir yandan asker-sivil devlet kadrolarını tatmin ediyor, öte yandan da özel ve devlet kapitalizmine destek oluyordu. Tek parti döneminin demiryolu siyaseti bunun en somut örneğidir. Demiryolu siyaseti (zamanın deyimi ile şimendifer siyaseti) bir yandan devlet gelirleri ile yabancı şirketler elindeki hatların satın alınmasını, diğer yandan da yeni hatların yapılmasını öngö-

75 Bunu ve takip eden rakamları bütçe kesin hesap kanunlarını taramak suretiyle çıkardık.

rüyordu. Demiryolları yapımı, o zamanlar ulaştırma şebekesi çok cılız olan Türkiye'de iç pazarın gelişmesi açısından çok önemlidir. Ancak güzergâhların tayininde millî savunma ihtiyaçları çoğu kez pazarlama ihtiyaçlarından önce geliyor ve İsmet Paşanın bu işe verdiği öneme rağmen son sözü Genel Kurmay söylüyordu. Örneğin, Hilmi Uran'ın yazdığı gibi, «Fevzi Paşa-Diyarbakır hattında, hattın Elâzığ'dan geçmesini İsmet Paşanın destekleyerek Fevzi Çakmak'a yazmasına rağmen, hat yine Fevzi Paşanın istediği gibi Elâzığ'ın güneyinden geçti.»[76] Demiryollarının 1930'da Sivas'a gelmesi vesilesi ile, İsmet Paşanın yaptığı tarihi bir konuşmada, memleket savunması için demiryollarının ne kadar önemli olduğunun Millî Mücadele yıllarında iyice anlaşıldığı belirtiliyordu. «Vatandaşlarıma eski bir asker olarak serinkanlılıkla söyleyebilirim ki, diyordu İnönü, şimendiferlerin Sivas'a girmesi ile bu vatanın herhangi bir hududunun müdafaası bir misli kolaylaşmıştır.»[77] Aynı demiryolu siyaseti özel ya da yabancı şirketlere ihale suretiyle yaptırıldığı için, yükü yoksul sınıflara yüklenmiş bir bütçe politikası devlet eliyle fertleri zengin etme işlevini yükleniyordu. Bu sıralarda Türkiye'ye gelen bir Alman uzmanı olan M. Müller, İsmet İnönü'nün aynı konuşmada belirttiği gibi, malî sıkıntıların ana sebeblerini iki şıkta toplamıştı: Demiryolu politikası ve Millî savunma masrafları. Aslında bu ikisini bir arada ele almak daha uygundur. Gerçekten iktidar temsilcilerinin bir çoğunun askerlikten gelmiş oluşu ve yakın geçmişteki Kurtuluş Savaşı'ndan çıkarılan dersler, savunma politikasının önemini artırıyordu. Oysa, kapitalizmin gerekleri ile millî savunma gerekleri, genel olarak birbirine ters düşüyorlardı. Diğer taraftan devlet kapitalizminin aldığı şekiller (Devlet işletmeciliği, tekelcilik, bankacılık) serbest piyasa mekanizmasının dışında girift bir sistem meydana getiriyordu. Birtakım iç çelişkilerin gizlendiği bu sistem, bir yandan tekelcilik yoluyla temel ihtiyaç maddeleri üzerinden

76 Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959, s. 240.
77 Nutkun metni için bk.Demiryolları Mecmuası, Sayı: 66-70, Birinci Kanun 1930.

serbest piyasada elde edilemeyecek aşırı kârlar elde ediyor, diğer yandan da tütün fiyatlarında olduğu gibi, üreticileri koruma gayesini güdebiliyordu. 1927'de bir anonim şirket haline getirilen Ziraat Bankası'nın orta ve küçük çiftçileri korumak için açtığı krediler ise çoğu kez israf ediliyor ve tefecilik mekanizmasını pekiştiriyordu. Bütün bu politikanın sonucu, yoksul köylülerin ve memurlar hariç bütün ücretlilerin aleyhine idi. Yoksul köylüler toprak ağası ve tefeci sömürüsü altında iken, işçiler patron sömürüsü altında bulunuyorlardı. Vergi politikası da artı-değerin bir kısmını Devlete aktararak bu sömürüyü pekiştiriyordu. 1926'da kabul edilen ilk kazanç vergisine göre işçilerin vergiden muaf tutulabilmeleri için « 18 yaşından küçük, ya da 65 yaşından büyük olmaları veya iki gözü kör, felçli ya da el ve ayağının ikisinden veya birinden mahrum» olmaları gerekiyodu[78]. Oysa bu dönemde işçiler için ne bir sosyal sigorta ne de herhangi bir sosyal hak mevcut idi. Sadece 1921'de kabul edilen bir kanunla Ereğli Havzai Fahmiyesinde çalışan maden işçilerini madencilere karşı koruyan bazı haklar tanınmıştı. 1924'de bir Büyük Millet Meclisi kararı ile bu hakların «bilumum maden amelesine şümulu bulunduğuna» işaret edildi. Ancak, bu dönemde maden işçilerinin durumu gerçekten çok kötü idi. Ereğli havzası ile ilgili kanun Mecliste görüşülürken, İktisat Bakanı maden işçilerinin durumunu şöyle anlatıyordu. «Bizimkilerin halini arzedeyim. Hepsi çıplak, hepsi açtır. Hatta üzerinde bir mintan dahi yoktur. Karadeniz sahillerinden gelen, ameleliği kendilerine sanat ittihaz eden müslüman biçarelerin orada yatacak yerleri bile yoktur. Bunlara 80 kuruş gündelik verilir. Fakat 40 kuruşu ekmek parası olarak kesiliyor.»[79] Buna karşılık İstanbul'da çoğu yabancı olan büyük şirketlerde çalışan işçiler bir sosyal mevzuattan mahrum idiler. Yürürlükte bulunan 1908 tarihli Tatili Eşgal Kanunu grev hakkını yasakladığı gibi, kamu kuruluşlarında sen-

78 Muzaffer Egesoy, **Cumhuriyet Devrinde Vasıtasız Vergiler,** Ankara, 1962 (çoğaltılmış inceleme),s. 4.

79 O. Apaydın naklediyor. Bk. **Tutanak Dergisi,** Cilt:20, 1963, s. 519.

dika kurma hürriyetini de tanımıyordu[80]. Yabancı şirketler, özellikle Takriri Sükûn Kanunundan sonra, işçi sömürüsünü artırmışlardı. Grev hakkının olmamasına rağmen bu dönemde bazı grevlere tanık olmamız bu sömürü hakkında bize bir fikir vermektedir. Özellikle Dersaadet Tramvay Şirketi'nde çalışan işçilerin durumu çok kötü idi. İzmir İktisat Kongresi'ne İstanbul Umum Amele Birliği'nin sunduğu raporda bu şirketle ilgili beş madde bulunmaktadır. İşçiler «Dersaadet Tramvay Şirketi amelesine karşı... amelenin siyasî ve medenî hukukunu imhaya karar veren tazyik idaresinin refi için» tedbirler istiyorlardı[81]. Yasa, 1928 Haziranında tramvay işçileri grevi patlak verince, yabancı şirket temsilcileri vali, emniyet müdürü ve parti müfettişi ile elele vererek direnişi kırdılar[82]. Bu gibi grevleri cezalandırmak üzere de, daha sonraları 1933'de Türk Ceza Kanununun 201. maddesi değiştirilerek«işçinin toplu olarak işi terketmeye teşvik edilmesi ve işverenin işçileri toplu olarak işten çıkarması yasak edilmiştir.»[83]

Görüldüğü gibi iktisat politikası yoksul köylülerin aleyhine olduğu gibi, işçilerin de aleyhine idi[84]. Devlet kapitalizmi ise, çeşitli nedenlerle sermaye birikimini sağlamaktan uzaktı. Millî Savunma masraflarının ağır yükü de bu konuda menfi bir rol oynamıştır. 1924-1938 arası bu masraflar, genel bütçe masraflarının % 34.5'ini yutuyordu[85].

80 M. Kutal, **Le Syndicalisme devant la Legislation Turque et le Mouvement Syndical enTurquie** (Doktora tezi) Grenoble, 1954, s. 40-41. Dönemin mevzuatı için bk. Prof. Dr. Mesut Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri**, TODAİE Yay., 1991, s. 463-491.

81 G. Ökçün, a.g.e., s. 166.

82 Erol Toy, **Türkiye'de İşçi Eylemleri ve Sonuçları**, Cumhuriyet, 25 Temmuz 1970.

83 Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, s. 1955,s. 30.

84 Ayrıntılı bilgi için bkz. **Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları**, A. Şnurov, Y.Rozaliyev, (**Kemalist Devrim ve Türkiye Proleteryası**, A. Şnurov,s. 7-83), Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

85 Ziya Eralp, **Devlet Maliyesi**, Ankara, 1954, (Türk TarihKurumu Basımevi), s. 23.

Yabancı Sermaye?

Bu dönemde sermaye birikimi açısından yabancı sermayenin rolü ne olabilirdi?

Daha önce de belirttiğim gibi, rejim yabancı sermayeye karşı değildi. Millî Kurtuluş Savaşı ve Lozan'dan sonra bu konuda ihtiyatlı davranılmakla beraber, yabancı sermayeye karşı cephe de alınmamıştı. Bununla beraber rejimin milliyetçi karakteri ve derhal uygulanmamakla beraber 1924'den itibaren çıkarılan kanunlarla yabancı şirketlerin millileştirilmesi yolunun tutulması Batı ülkelerini etkilemiş olabilir[86]. Fakat, bu dönemde yabancı sermaye hareketlerini asıl şekillendiren husus, Batı tekelci kapitalizminin işleme biçimidir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı tekelci kapitalizminin özelliğini maliyet değerleri ile fiyatlar arasındaki büyük fark teşkil ediyordu[87]. Bu suretle elde edilen aşırı kârların korunması için, talep azaldığı zaman fiyatlar değil, arz düşürülüyordu. Bunun sonucu da eksik istihdam, işsizlik ve pazarların daralması şeklinde ortaya çıkıyordu. Özellikle bu durum tekelci örgütlenmenin en ileri olduğu ağır sanayide çok belirgin idi.

Birinci Dünya Savaşı sonunda sermaye ihracı açısından Amerika ilk sıraya geçmiş, İngiltere ikinci dereceye düşmüştü. Bununla beraber, Amerikan sermayesi daha çok Latin Amerika, Kanada gibi kıta içi ülkelere gidiyordu. Musul'un Türk sınırları dışında kalmasından sonra da Mr. Chester, Türkiye'de elde edilen imtiyazı «tahakkuk ettirecek vesaiti dünyanın dört köşesinde aradı, fakat bulamadı»[88]. Cumhuriyetin bu ilk yıllarında Türkiye'ye yabancı sermaye hiç girmemiştir. 1929'da dış borçların ödenmeye başlaması ile de Türkiye, aksine, dışarı sermaye gönderme durumuna geçti. Bu bakımdan Türkiye'de kapitalizmin

86 Prof. Dr. Kenan Bulutoğlu, **(100 Soruda) Türkiye'de Yabancı Sermaye,** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 108-109.

87 Bu konuda bk. Maurice Dobb, **Etudes sur le Développement du Capitalisme,** Çev: Liaen Mozère, François Maspero, Paris 1969, s. 341 ve devamı.

88 İsmet Paşa'nın 1930'da Sivas'a demiryolunun ulaşması münasebetiyle verdiği nutuktan. **Demiryolları Mecmuası,** sayı: 66-70, Aralık 1930.

gelişmesi açısından, incelediğimiz dönemde yabancı sermayenin bir rolü olmamıştır.

1923-1929 dönemi, İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen İktisadî Misak'a ve uygulanan politikaya dayanılarak «liberal dönem» olarak nitelenmiştir. Aslında tekelci biçimde devlet müdahalesinin özel ve yabancı çıkarlar lehine geniş bir uygulama alanı bulduğu bu dönem gerçek bir liberalizm olmaktan uzaktır. Başvurulan nisbi liberal yöntem, Hershlag'ın dediği gibi, «özel teşebbüsün geleceğine olan inançtan çok, hükûmetin iktisadî olanaklarının zayıflığı ile» izah edilebilir[89]. Bunun sonucu olarak bu dönemde Türkiye önemli bir kapitalist gelişmeye sahne olmamıştır. Aslında hakim sınıflarla işbirliği halinde bir küçük burjuva iktidarının, burjuva programını sonuna kadar uygulayamaması doğaldır. Türkiye'de küçük burjuva iktidarı, bir yandan prekapitalist sınıflarla (yarı feodal· ağalar, tefeci tüccarlar) diğer yandan da büyük ticaret burjuvazisi ile işbirliği halinde idi. Feodal ve ataerkil üretim ilişkilerini çözümleyecek ve iç pazarı geliştirecek bir devrimci burjuvazi olmadığı için üretim güçleri gelişmiyordu. Alt-yapı ilişkilerini meşru kılan ve ideolojik bir biçimde yansıtan hukuk düzeni ve düşünce formları ise, gerçek üretim ilişkilerinin çok ilerisinde idiler. Bu yüzden devrin ideolojisi de devrimci bir karakterden yoksundu.

89 Z. Y. Hershlag, a.g.e., s.·44.

DEVRİM İDEOLOJİSİ

Milli Kurtuluş Savaşı ideolojisinin eklektik niteliğini ve milliyetçi, dinci ve toplumcu unsurlardan oluştuğunu daha önce belirtmiştim. Batılı ülkelerle savaş halinde bulunmamız batıyı model alan fikirlerin bir müddet geri planda kalmasına yol açmıştı. Batıcılık, Kurtuluş Savaşı sırasında, siyasi düzeyde daha çok A.B.D. hayranlığı şeklinde ortaya çıkmıştır. Sivas Kongresi'nde birçok taraftar bulan ve uzun tartışmalara konu olan «mandacılık» eğilimleri bunun belirtileridir. Aslında, Türk aydınları arasında, bizzat kuruluşu sömürgeciliğe dayanan ve o sırada, Ermeni sorunu dolayısıyla, Türklere karşı olumsuz duygularla dolu bulunan A.B.D. hakkında bu kadar olumlu fikirlerin bulunması ilgi çekicidir ve ayrıca incelenmeye değer. Sadece şu kadarını belirteyim ki asker-sivil öncü kadroda Amerikancı eğilim çok yaygındı ve bu yüzden, mandacı zihniyetle savaşan ve onu yenen Atatürk bile, **taktik nedenlerle** Amerika'ya Avrupa'nın emperyalist ülkelerinden farklı bir gözle bakmıştır.[1]

Kurtuluş Savaşı bittikten ve Lozan Andlaşması imzalandıktan sonra batıcı ideoloji su yüzüne çıkmış ve küçük burjuva kökenli

1 Türkiye'yi ziyaret ettikten ve Mustafa Kemal'le görüştükten sonra, Amerikalı general Harbord, hükümetine verdiği raporda, Mustafa Kemal'in şu sözlerini zikrediyor. «Yabancıların entrikaları ve müdahaleleri yüzünden hükümetimiz zayıf düştü. Bütün tecrübelerden sonra bize sadece Amerika'nın yardım edeceğinden emin olduk.» Bk. General Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz,** Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, (ekler bölümünde).

iktidar kadrosu tarafından benimsenmiştir. Cumhuriyetin ilânı dolayısıyla yabancı bir gazeteciye verdiği demeçte, Atatürk, «biz daima şarktan garba yürüdük, diyordu. Eğer bu son senelerde yolumuzu değiştirdikse, itiraf etmelisiniz ki bizim hatamız değildir. Bizi siz mecbur ettiniz... Medeniyete girmek arzu edip de, garba teveccüh etmemiş millet hangisidir?»[2]

Batıcı ideoloji nedir? İlk tahlilde bunun Batı ile ekonomik ilişkilerimizin niteliğini hesaba katmadan, Batıyı bir model olarak kabul eden bir düşünce tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber böyle bir genel açıklama yetersizdir ve somutlaştırılarak içeriğini oluşturan kavramların ortaya konması gerekir.

Bugün modern Türk Devleti'nin kuruluşunda ve belli bir süre[3] genel politikasının yürütülmesinde temel olan fikir ve ilkelerin bütününe «kemalizm» diyoruz. Aslında kökenleri Jön-Türklere ve İkinci Meşrutiyete dayanan bir ideolojiyi Mustafa Kemal'in adıyla damgalayan böyle bir isimlendirme bazı sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bunu kısaca açıklayalım. Osmanlı Devletinin batı sömürgeciliğinin etki alanına girişi, batılı burjuva ideolojilerinin Türkiye'ye girişini de sağlamıştır. İktisadi düzeydeki sömürge ilişkileri, bunları ideolojik düzeyde meşru kılan fikir akımlarını da Türkiye'ye sokmuştur.

XIX. asırda Avrupa'da keskinleşen sınıf kavgalarının ideolojik ifadesi idealizm-materyalizm çatışması şeklinde ortaya çıkmıştı. Aslında idealizm-materyalizm mücadelesinin tarihi eskidir ve Eski Yunan'a kadar gider. Ancak burjuva devrimlerinden önce idealizm dinci idealizmin tekelinde idi ve kilise tarafından temsil ediliyordu. Oysa XVII. yüzyıldan itibaren müsbet ilimlerin gelişmesi, bir yandan kilisenin itibarını sarsmış ve idealizmin laik biçimlerde savunulmasına yol açmış[4] diğer yandan da geleneksel mekanik materyalizm yerine diyalektik ma-

2 **Söylev ve Demeçler,** Cilt. III, s. 67-68.

3 «Kemalizmden Uzaklaşma» ya da «Kemalizmi terketme» terimleriyle ortaya çıkan bu konu tartışmalıdır. İlerde değineceğiz.

4 Bu konuda Fransız aydınlanmasının, Alman idealizminin ve onun kurucusu Kant'ın «Aufklärung»unun tayin edici rolünü vurgulamalıyız.

teryalizmin doğuşunu sağlamıştır. Burjuva çıkarları bu dönemde çeşitli idealist ideolojiler tarafından savunulmuştur. Ancak bunlardan bir tanesi vardır ki, Batı'dakinden farklı nedenlerle Jön-Türklerden itibaren Osmanlı aydınlarını etkilemiş ve Türk Devrimine de temel teşkil etmiştir. Bu ideoloji pozitivizmdir.

Pozitivizm Nedir?

Pozitivizm XIX. yüzyılda Fransa'da doğmuş bir felsefedir. Kurucusu Auguste Comte'dur. Ancak bugün bir fikir akımını veya sosyal teoriyi «pozitivist» olarak nitelendirirken dayanılan şey, Comte'un bugün için önemi kalmamış ya da sadece metaforik olarak kullanılan teorileri değil, yöntemidir.

Comte, hertürlü toplumlar için geçerli ve değişmez kanunlara dayanan bir «müsbet» sosyoloji ilmi kurmak istiyordu. En önemli kitabı olan «Pozitif Felsefe Kurları»nda sosyolojiyi fizik, matematik, astronomi vs. gibi müsbet ilimler şeklinde ele alır. Analitik yönteme dayanan poztivizm mekanik bir determinizmi içerir.

Toplumsal olayları analitik bir yöntemle ele almanın önemli bir sonucu vardır; o da tarihî süreç karşısında takınılan tavırdır. Pozitivist tahliller tarihi açıklayıcı bulmazlar ve senkroniktirler. Bunun anlamı elbette ki tarihin yadsınması değildir. Bizzat A. Comte da toplumların evrimini «üç hal kanunu» ile izah ediyordu. Buna göre bütün toplumlar teolojik, metafizik ve pozitivist olmak üzere üç safhadan geçerek tekamüle ulaşıyorlardı. Ayrıca Comte, sosyoloji ilmini «statik sosyal» ve «dinamik sosyal» olmak üzere iki şekilde ele almıştır. Statik sosyal, toplumların «düzen»ini, dinamik sosyal ise «terakki»sini inceliyordu. Bu açıklamalarında A. Comte, tarihi süreci diyalektik bir devamlılık içinde değil, belirli kesintiler halinde ele almış ve çağdaş yapısalcılık (structuralisme) gibi, tarihi yapan unsurları açıklığa kavuşturamamıştır. Statik sosyal, toplumu bir **ahenk** içinde kabul ediyor ve onu teşkil eden unsurların birbirlerini tamamlayıcı niteliği üzerinde duruyordu.

Pozitivizm Fransa'da XIX. yüzyılda, bir taraftan müsbet ilimlerin başdöndürücü gelişmesinin, diğer taraftan da orta sınıfların ve burjuvazinin dini inançlarının zayıflamasının yarattığı entellektüel boşluktan doğmuştur[4]. Orta sınıfın ve burjuvazinin ileri kanadının laisizminin fikri temelini teşkil ettiği gibi, endüstriyel rantabilitenin de aracı olmuştur. Sınıf kavgası açısından anlamı ise 1830 ve 1848 devrimleriyle tarih sahnesine çıkan işçi sınıfının doğal materyalizmi karşısında gerileyen ve müsbet ilimlerle çelişmeye düşen kilise ideolojisine nisbetle ileri bir aşamayı temsil etmesinde aranmalıdır.

Pozitivizm klasik felsefenin sorunlarını (varlık ve bilgi teorileri) lüzumsuz bir metafizik sayar. İdealizm-materyalizm tartışmasını reddetmesine rağmen, kendisi de, son tahlilde, bir idealizmdir. Toplumsal âhenk fikri, işçi sınıfına karşı kuvvetli bir silâh teşkil etmektedir. Auguste Comte'u belli bir toplumsal determinizm ve toplumsal uyum aramaya sevkeden ortam, 1830 ve 1848 işçi ihtilâllerinin sarstığı Avrupa ortamı idi. Temel eseri olan «Pozitif Felsefe Kurları»nı 1830-1842 tarihleri arasında yazmıştır. Egemen felsefe haline gelişi ise daha çok XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlar.

Pozitivizm ve Türkiye

Pozitivist felsefe, daha önce de söylediğim gibi, batıdakinden farklı nedenlerle jön-türklerden itibaren Osmanlı aydınlarını etkilemiştir[5].

4 Lucien Sève, **La Philosophie Française Contemporaine,** Editions Sociales, Paris, 1962, s. 149-151.

5 A. Comte da Osmanlı Devletini, fikirlerini «uygulamak» için elverişli bir alan olarak görmüş, hatta Mustafa Reşit Paşa'ya bu yönde telkinleri içeren bir mektup yazmıştır. Bu mektubunda, Comte, **«siyasal pozitif sistem»**i sayesinde Osmanlı devletinin Batı'nın yerel ve ikincil görüşlerinden uzaklaşıp, «tüm uygar halkların ortak ihtiyaçlarına doğrudan bağlı bir kavrayışa ulaşacağını» (s. 42) iddia ediyor ve Doğu dünyasını, kendi icadettiği **«pozitif din»** için hıristiyan dünyasından daha yatkın buluyordu. 4 Şubat 1853 tarihli mektubun metni için bk. A. Comte, **L'Islamisme au point de vue Social,** Paris, 1911. Bu mektubun Reşit Paşa'yı etkilediğine dair bir işarete rastlamadık.

Osmanlı Devleti batı sömürgeciliğinin etki alanına girdikten sonra, gelişen iç pazarın güvenliğini sağlayacak «kuvvetli» bir merkezi iktidar gereği ortaya çıkmıştı. Tanzimattan itibaren girişilen «batılılaşma» hareketleri hep bu ihtiyaca cevap vermeye çalışıyordu. Ancak Osmanlı Devleti bir burjuva devrimi geçirmediği için, Devlet milli burjuvazinin aracı haline gelmemişti. Devleti kontrol eden sosyal sınıflar «batılılaşma» hareketlerimizi destekleyen ve alacaklı durumda bulunan sömürgeci Devletlerin burjuvazisi, feodal devlet ricali ve ayan ile aracı nitelikteki bir ticaret burjuvazisi idiler. Buna karşılık Tanzimattan itibaren ortaya çıkan bir bürokrasinin alt kesimlerini teşkil eden memurlar «Devleti kurtarmak» amacı ile reform projeleri ortaya atıyorlardı. Küçük burjuva kökenli bu memurlar, sınıflarından bekleneceği gibi, batı ideolojisinin bilim ve teknolojisi (fen) ile feodal-islâm ideolojisini uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Bu konuda ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç olmakla beraber, kanımca, Genç Osmanlılar (Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi vs.) hareketinin sınıfsal anlamı budur[6]. Genç Osmanlılarla başlayan ve Jön-Türkler - İkinci Meşrutiyet - İttihat ve Terakki çizgisini takib eden bu süreç içinde, bir batılı ideoloji özellikle önem kazandı: Pozitivizm. Bunu basit bir rastlantı sayamayız. Osmanlı bürokratları ve aydınları batının «üstünlüğünü» açıklayacak ve bize aktarılacak bir «sihirli değnek» aramakla meşguldüler. Oysa pozitivizm ve dayandığı ilim anlayışı, hem batının üstünlüğünü açıklamak, hem de hıristiyanlığa bulaşmamış olmak er-

A. Comte'un fikirleri Latin Amerika'da geçen yüzyılın sonlarında geniş yankılar uyandırmıştı. Hatta Comte'un **«düzen ve ilerleme»** sloganı Brezilya bayrağına konmuştu. Bk. Charles Moraze; **Les Bourgeois Conquérants,** Paris, 1957, s. 327.

6 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın bir kırımla yokedilmesi yönetici zümredeki gelir dağılımını derinden etkilemişti. Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngiliz askerlerinin İstanbul'daki harcamaları, dış borçlanmalar ve bağımsızlığını satın almak isteyen Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın saray ve çevresine cömertce dağıttığı rüşvetler İstanbul'da «alafranga» yaşam tarzına özenen bir yeni sınıf yarattı. Ahmed Cevdet Paşa'nın **Maruzat**'ında bu konuda bol bilgi vardır. Fransa'da 1855 yılında Destrilhes imzası ile yayınlanan bir kitapta **(Confidence sur la Turquie)** Rusya ve Avusturya saraylarının «boyar aristokrasisi»ne benzetilen sınıfı yaratmada rol oynadıkları iddia ediliyordu.

demlerine sahipti. Toplumsal ahenk fikri ile de, sınıfsal açıdan her türlü uzlaşmaya elverişli olan küçük burjuva özlemlerine cevap veriyordu. Bu yüzden Jön-Türklerden itibaren etki alanı genişledi ve A. Comte'un programı, İttihat (ordre?) ve Terakki (progrès) fırkasının adı olarak benimsendi.

A. Comte'den sonra ikinci ve çok önemli bir pozitivist sosyolog olan Durkheim'ın da Türkiye'de çok tanınmış olması anlamlıdır. İttihat ve Terakkinin fikir babası Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esaslarında Durkheim'in «kollektif bilinç» kavramını tarihi maddeciliğin sınıf çelişkisine karşı kullanmıştır. Durkheim «toplumsal ahenk»in ve «milli ruh»un (hars?) büyük savunucularındandır[7].

Millî Kurtuluş Savaşını yürüten asker-sivil aydınlar genellikle bu gelişim çizgisinin etki alanında idiler. Lozan'dan sonra bu ideoloji büyük bir açıklık kazandı.

Türk Devrimi ile oluşan siyasi iktidarda küçük burjuvazinin ağır basan niteliğine daha önce işaret etmiştim. Atatürk liderliğindeki siyasi iktidar, yarı-feodal düzeni saltanat-hilafet kurumları aracılığıyla savunan akımlara (İkinci Grup-Terakkiperver Fırka) pozitivizmle karşı çıkmıştır.

Potivizm Atatürk döneminde nasıl somutlaşmıştır? Bunu anlamak için önce Atatürk'ün fikirlerini incelemek gerekir. Bu iki nedenle zorunludur. Önce bizzat Atatürk, «ilim ve bilhassa içtimai ilim sahasına dahil işlerde ben kumanda vermem, bu vadide isterim ki beni alimler irşad etsinler»[8] demesine rağmen, tek parti ideolojisini ve bunun temel kavramlarını en açık ve en mükemmel bir şekilde ifade etmiştir. İkinci olarak da şunu söyleyebiliriz. Yarı feodal ve işbirlikçi düzenin savunucuları, Atatürk'ün şahsında devrimciliği yenmeye çalışıp da başarıya ulaşamayınca Atatürk'ü bayrak yapmışlar, Atatürk kültünün oluşmasına yardımcı olmuşlar ve onun kendi sınıf çıkarlarıyla çeli-

7 Milli Kurtuluş Savaşı esnasında Durkheim'ın bir eseri, **İçtimaî Taksimi Amal,** T.B.M.M. Hükûmeti neşriyatı olarak, A. Cevdet tarafından dilimize çevrilmiştir.

8 Ahmet Cevat Emre, **İlki Neslin Tarihi,** İstanbul 1960, s. 316-318.

şen fikirlerini sansür eden bir davranışla Kemalizmi egemen sınıfların ideolojisi haline getirmeye çalışmışlardır. Kurtuluş Savaşı lideri ve tam bağımsızlık taraftarı Atatürk'ün bu yönleri ikinci plana atılmış ve «pozitivist» bir Atatürk benimsenmiştir. Pozitivizmin egemen sınıfların çıkarlarına olduğu gibi, küçük burjuva kökenli bürokratların «batılılaşma» eğilimlerine de cevap vermesi, belli bir uzlaşma ortamı sağlayabilmiştir. Sonuç olarak da ilerde göreceğimiz gibi, Atatürk'ün ölümünden sonra, Atatürk ilkelerini programına alan bir parti, toprak ağalarına ve ticaret burjuvazisine dayanarak batı emperyalizmi ile yeni sömürgecilik kokan ilişkileri yeniden kurmayı başarmıştır.

Büyük adamlar ne Tolstoy'un sandığı gibi tarihin ve kitle özlemlerinin uysal bir aracı, ne de Carlyle'ın ileri sürdüğü gibi tarihi yapan tek unsurlardır. Büyüklükleri ve iktidarlarının sınırı ancak temsil ettikleri sınıfı ya da sınıflar ittifakını ortaya koymak suretiyle anlaşılabilir. Sınıf çelişkilerinin keskinleşmediği bir dönemde, Atatürk, orta sınıf radikalizminin temsilcisi olmuştur. Zamanın koşulları içinde egemen sınıflarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Fakat hiçbir zaman siyasi iktidarı egemen sınıfların bir aracı haline getirmemiştir. Atatürk'ü pozitivizmle aynı paralele sokan fikirler gerçek bir sanayileşmenin temelini teşkil etmediği için, aslında Atatürk'ün yürekten bağlı olduğu tam bağımsızlık ilkesi ile çelişiyordu. Fakat iki savaş arasının uluslararası konjonktürü bu çelişkiyi Atatürk döneminde gizli tutmuştur. Bununla beraber, diyebiliriz ki, Atatürk'ün şahsiyeti, eylemi ve fikirleri kaba bir pozitivizmi aşmaktadır. Aslında pozitivizm bile teokratik bir islâm ideolojisinin çok ilerisindedir. Fakat, üretim güçlerinin gelişmesi açısından gerçek bir devrimci ideoloji değildir. Atatürk'ün gerçek devrimciliği, tam bağımsızlık için verilen kurtuluş savaşında, Halife-Sultanın memleketten kovulmasında ve Cumhuriyetin ilânındadır. Bu konuların ayrıntısına ilerde gireceğim; şimdi yukardaki genel açıklamaları somutlaştırmaya çalışalım.

Atatürk ve Pozitivizm

Osmanlı imparatorluğu tarihe karışıp Türkiye Cumhuriyetinin temelleri kurulurken Atatürk şunları söylüyordu: «Yeni Türkiye'nin eski Türkiye ile hiç bir alâkası yoktur. Osmanlı hükûmeti tarihe geçmiştir. Şimdi yeni bir Türkiye doğmuştur»[9].

Atatürk'ün hayal ettiği ve bütün eylemini gerçekleştirmeye yöneltiği «Yeni Türkiye» ideali neydi? Öyle sanıyorum ki bu soruya verilecek cevabın çıkış noktasını, Atatürk'ün şahsiyetinin oluştuğu yıllarda dünya ve Türkiye'nin durumu ile ilgili basit bir gözlemde aramak gerekir.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında sanayi devrimi batı dünyasını temellerinden sarsmaya devam ediyordu. Bir taraftan ilim ve teknik vasıtasıyla insanların tabiata hakimiyeti artıyor, hürriyetin maddi engelleri birer birer ortadan kalkıyor; diğer taraftan da sermaye birikimi sonucu milletlerin refahları ve mutlulukları artıyordu. Elbetteki bu refah ve mutluluk genel değildi. Batıda sınıf sömürüsü bütün haşmetiyle devam ediyordu. Sömürgeci politika aracıyla dış sömürüyle bütünleşen Batı kapitalizmi, buna kılıf teşkil eden ırkçı teoriler de geliştirmişti. Millî gelirin dağılımına emekleri oranında katılamayan sınıflar, sosyalist teorinin de yardımıyla, sefaletlerinin bilincine erdikleri için daha da muzdarip olmuşlardı. Fakat, Batı alemi bütünü itibariye, burjuva devrimi dışında kalan memleketler açısından, zenginlik ve tabiata hakimiyet şeklinde görünüyordu. Bunlardan batıya en yakın olanı, batıyla en çok temasta bulunanı şüphesiz Osmanlı Devleti idi. Osmanlı Devletinin de en çok batı etkisinde kalan kısmı Avrupa'daki topraklarıydı. Batıyla artan ticarî ilişkilerin geliştirdiği bir ticaret burjuvazisi, büyük şehir ortamı içinde, yeni değerlere ve tüketim normlarına dayanan yeni bir hayat tarzını temsil ediyordu.

Atatürk Selânikliydi. İlk çocukluk yılları Selânik'de geçti. Selânik XIX. yüzyılın sonlarında, Osmanlı Avrupa'sının en bü-

9 **Söylev ve Demeçler,** Cilt. III, s. 50.

yük şehriydi. Ve bir liman şehriydi. Gayrimüslim mahallelerine mahsus da olsa, batı hayat tarzının ilk belirtilerinin şekillendiği merkezlerden biriydi. Mustafa Kemal batı yaşantısı ile ilk defa Selânik'de temasa geldi[10]. Gençlik yıllarında da resmen ataşe-militer, fakat fiilen bir siyasi sürgün olarak Sofya'da bulundu. Sofya'da gayet renkli ve hareketli bir hayat yaşadığı söylenir. Bir yazarımıza göre Sofya görevi, Mustafa Kemal'in «... hayatının belki de tek avunma safhasıdır.»[11] Birinci Dünya Savaşı esnasında ise veliahd Vahdettin'e refakaten Almanya'ya gitti ve döndükten sonra da bir böbrek rahatsızlığını tedavi etmek üzere Viyana'yı görmek olanağını elde etti.

Mustafa Kemal II. Meşrutiyetin batıcı fikir akımlarını yakından tanıdı. Batı hayranlığının, açık fikirli ruhlarda çeşitli kompleksler yarattığı bir nesildendi. Ayrıca Batıyla ilgili imajı sadece bazı fikirlerle desteklenen hayaller planında kalmadı. Batıyı bizzat gördü ve Avrupa tasavvurunu, somut gözlemlerle, daha gerçekçi temellere oturttu.

Atatürk'ün gördüğü iki ayrı alemi birbirinden ayıran şey, herşeyden önce fakirlikle zenginlikti. Batı zengin, doğu ise fakirdi. Bu yüzden bütün ideali bir isyan duygusundan kaynak alır: Fakirliğe isyan, sefalete isyan ve bunlardan doğan her türlü esarete isyan. «... biz, der Atatürk, hayatını, istiklâlini kurtarmak

10 Selanik'in, Atatürk'ün formasyon yılları açısından önemi, kendisinin çeşitli biyografları tarafından vurgulanmıştır. Şevket Süreyya Aydemir'in belirttiği gibi, Atatürk Manastır Askeri İdadisi'nde okurken bile tatillerini Selanik'de geçiriyor ve «Frerler mektebinde fransızcasını az çok geliştirmek imkanını» buluyordu. **(Tek Adam,** I, s. 68).Aynı bağlamda bk. Lord Kinross, **Atatürk, The Rebirth of a Nation,** Londra, 1964, s. 12. Bizzat Atatürk de bir Yunan devlet adamına «Ben Makedonyalıyım, Selanik'te çocukluğumdan beri milletinizin çocuklarıyla tanıştım, dostluk ettim ... daha o yaşlardan beri milletinize muhabbetim vardır» derken çocukluk yıllarının milliyetçiliğini ne yönde etkilediğine ışık tutmuştur. Bk. Bilal Şimşir, **Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri, Belleten,** 1981, Ocak, Sayı: 177. Selanik kökenli bir aileden gelen Fransız düşünürü Edgar Morin de bir anı kitabında Selanik'te Jön-Türklerin de gelişmesini hazırlayan hoşgörü ortamını anlatmış ve övmüştür. Bk. **Vidal et les Siens,** Paris, Seuil, 1989, s. 33. Yüzyıl başlarında Selanik'in durumu için bk. P. Risal, **La Ville Convoitée: Salonique,** Paris. 1914.

11 Ş. S. Aydemir, **Tek Adam,** I, s. 188.

için çalışan erbabı sayız, zavallı bir halkız»[12]. «... memleket baştan nihayete kadar harabezardır. Her yerde baykuşlar ötüyor. Milletin yolu yok, serveti yok hiçbir şeyi yok. Bütün millet acınacak bir fakrü sefalet içindedir.»[13] Oysa millet bu «fakrü sefaleti» kabul etmemektedir. «... artık vatan imar istiyor, zenginlik ve refah istiyor.»[14]

Belli bir «refah devleti» ideali Atatürk'te asıl amaç değildir. Asıl amaç **«çağdaş medeniyet»** dir ve refah devleti fikri sadece çağdaş medeniyetin maddi temelini teşkil etmesi bakımından benimsenmiştir. Gerçekten «medeniyet» kavramı Atatürk'ün bütün konuşmalarının leitmotiv'ini teşkil eder. «Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, demektedir Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün manâ ve şekilleriyle medeni bir içtimaî heyet haline isal etmektir.»[15]

Çağdaş medeniyete nasıl ulaşılacaktır? Bunun cevabı açıktır: İktisadi kalkınma ile. Ancak iktisadi kalkınma nasıl olacaktır? Burada kemalizmi pozitivizmle aynı paralele sokan mantık zinciri ile karşı karşıyayız.

Daha önce İzmir İktisat Kongresinde liberal bir «iktisadi misak» kabul edildiğini belirtmiştim. Yarı feodal, yarı bürokratik bir toplum yapısında liberalizmin ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri lehine olacağı açıktır. Nitekim öyle de olmuştur. Ancak Atatürk'te **ideolojik düzeyde** liberalizmi meşrû kılan ve rasyonalize eden kavram **halkçılıktır.** Gerek İzmir İktisat Kongresi açış konuşmasında, gerekse C.H.F.'nın kuruluşu dolayısıyla yaptığı konuşmalarda, Atatürk, Türkiye'de batıda olduğu gibi çıkarları birbirleri ile çatışan sınıfların bulunmadığını ve kalkınmanın bütün sınıfları bir arada zenginleştiren bir kalkınma olması gerektiğini belirtmiştir. Bütün halkı «imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle» olarak tek bir parti içinde toplamanın fikri temeli de budur.

12 **Söylev ve Demeçler,** Cilt. I, s. 191.
13 İbid., Cilt. II, s. 122.
14 İbid., Cilt. III, s. 182.
15 İbid., Cilt. II, s. 217.

Görüldüğü gibi halkçılık kavramı, Atatürk'te sınıf mücadelesine karşı kullanılan bir araçtır. Fakat halkçılık aynı zamanda islâmi hakimiyet teorisine karşı çıkan ve sonunda onun yerini alan laik bir hakimiyet teorisidir. Bu yönüyle halkçılık, siyasi iktidarın kaynağının bir bütün olarak **–ulus** anlamında– halkta olduğunu öngörür ve bir burjuva devriminin cumhuriyetçi ilkesinin temelini teşkil eder.

Halkçılık gerek sınıfsal anlamı, gerekse siyasi yönü ile Atatürk'ü pozitivizme yaklaştırır. A. Comte'un «toplumsal dokular» teorisi ve Durkheim'in organik ve mekanik iş bölümü, kollektif bilinç fikri gibi,toplumu bir saatin çarkları gibi ahenk halinde ele alan halkçılık fikri de ancak pozitivist bir espri içinde değerlendirilebilir. Kemalizmi pozitivizm paraleline sokan diğer iki temel kavram da ilim ve laiklik kavramlarıdır.

Atatürk'e göre çağdaş medeniyet «ilim»e dayanmaktadır. «Millet, der Atatürk, beynelmilel umumi mücadele sahasında hayat ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak muasır medeniyette bulunabileceğini, bir sabit hakikat olarak umde kabul eylemiştir.»[16] Bu ifadede görüldüğü gibi, çağdaş medeniyet, «hayat ve kuvvet sahibi olan» ilme dayandığı için benimsenmiştir. Bu görüşün daha çok bilinen bir ifadesini Atatürk'ün şu sözlerinde buluyoruz. «Dünyada herşey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet içinen hakiki mürşit ilimdir, fendir»[17].

Teokratik bir devlet yapısına sahip olan Osmanlı İmparatorluğunda «ilim» kavramı islami ilimleri (fıkıh, hadis, kelam vs.) ifade ediyordu. Ancak batı kapitalizminin etkisi ile Türkiye Avrupa ile ilişkilerini sıklaştırınca, II. Mahmut'tan itibaren müsbet ilimleri ifade etmek üzere «fen» kelimesi de kullanılmaya başlandı. Atatürk laik bir ilim anlayışı getirirken, toplumsal bilimleri de müsbet ilimlerle bir arada ve aynı kavramla ifade etmiştir. Bu açıdan da pozitivizme olan yakınlık açıktır. Ancak, bu tarz katı ve üniversel bir ilim anlayışının cevap verdiği başka bir sorun vardı.

16 İbid., s. 240.
17 İbid., s. 197.

Tanzimattan itibaren girişilen batılılaşma hareketlerine karşı Atatürk'ün tavrı menfî idi. Atatürk, «Avrupa kanunlarını almak, Avrupa nizamlarını almak, Avrupa'nın elbisesini giymek gibi bir takım islâh teşebbüsleri»[18] ile bir memleketin kalkınamayacağını biliyordu. Bu durumda şu soru akla gelmektedir. Kendisi de ayni şeyleri yapmadı mı? Kanımca Atatürk'te «ilim» kavramının temel fonksiyonlarından biri bu noktada ortaya çıkmaktadır. Atatürk'ün fikirlerine belli bir bütünlük sağlayan ve bu görünüşteki çelişmeyi ortadan kaldıran kavram ilimdir. Atatürk batı medeniyetini, bu medeniyetin ilme dayandığına inandığı için benimsemişti. Ayrıca unutmamak gerekir ki Atatürk konuşmalarında daha çok «muasır medeniyet»den bahsetmiş ve ender olarak «batı medeniyeti»ni övmüştür. Batı medeniyetinin ilme dayanması, ilmin ise evrensel oluşu Atatürk'e göre Türk Devrimini dar bir taklitçilikten kurtarıyordu. Oysa devrimin temelinde sistemli bir felsefenin olmayışı, mekanik bir ilim anlayışını devrimin felsefesi haline getirdi. Bunu pozitivist bir espri olarak tesbit ettik. Fakat bu tarz bir felsefe, herhangi bir iktisadi kalkınma temeli teşkil etmiyor ve bir sosyal tutuculuğu temsil ediyordu.

Tek parti döneminde, siyasi iktidarın kontrolünde küçük burjuva kökenli asker-sivil bürokratların ağır basması dönemin iktisadi poltikasını şekillendirmişti. Burjuva devrimini sonuna kadar götürecek bir burjuvazinin olmayışı öncü kadroların ileri bir burjuva ideolojisine sahip oluşları ile bir çelişki yaratıyordu. Son tahlilde batı kapitalizmini model alan pozitivist ideoloji, sermaye birikimi ve üretim güçlerinin artması açısından devrimci bir anlam taşımıyordu. Bunun pratik fonksiyonu, batılı kapitalizmin kanunlarını Türkiye'ye aktarmak oldu. Oysa bu kanunlar Türkiye'deki üretim biçimine tam bir uygunluk halinde değildiler. Marks'ın dediği gibi «Hukuk asla bir toplumun ekonomik durumu ve ona tekabül eden uygarlık derecesinden daha ileri olamaz»[19]. Bu yüzden ileri kapitalist ülkelerin kanunları, kapita-

18 İbid., Cilt. I, s. 198.
19 K. Marx, F.Engels; **Critique des Programmes de Gotha et d'Erfurt,** Editions Sociales,Paris, 1966, s. 32.

lizmin gerçek anlamıyla gelişmemiş olduğu Türkiye'de eksik bir uygulama alanı buldular[20]. Bu durumun Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini frenleyici etkileri de oldu. Bunun örneğini dönemin vergi politikasında görüyoruz. Cumhuriyetin ilânından sonra aşar vergisi kaldırılarak vergi yükü sanayi ve hizmet sektörlerine aktarılmak istenmiştir[21]. Böylece Türkiye'de kapitalizm gerçekleşmeden, kapitalizmin vergi sistemleri kabul edilmek istenmişti. Ancak bunlar da etkili olmayınca, hükümet «çok ilkel bir vergi olan yol vergisine, tekellere ve vasıtalı vergilere dayanmaktan kendini kurtaramamıştır»[22]. Bu politika ise bir yandan yoksul sınıflar üzerindeki sömürüyü artırırken, diğer yandan devlet kapitalizmi yoluyla bir sermaye birikimini sağlamada yetersiz kalmıştır.

İdeolojik düzeyde ise batılı kanunların kabulü «batılılaşmak» şeklinde gösterilmiştir. İktidar kadrosuna batılı tüketim değerlerinin hakim olması ve yoğun bir «uygarlık» edebiyatı dönemin laiklik anlayışı ile birlikte belli sınıf ve zümreler arasında kültürel çelişkiler yaratmıştır. Böylece «batıcı» askersivil idareci kadro ve ticaret burjuvazisi ile, sadece yoksul sınıflar arasında değil; iktidarın ittifak yaptığı yarı-feodal ağalar da dahil olmak üzere, bütün prekapitalist sektör arasında bir kültür ikileşmesi ortaya çıkmıştır. Bu ikilik çeşitli toplumsal sınıf ve kategoriler üzerinde, tek parti rejimini bir «baskı rejimi» haline sokmuştur. Nitekim, ilerde göreceğimiz gibi, bu baskı Serbest Fırka denemesinde olduğu gibi gevşetilince muha-

20 Örneğin, pazara açılmamış ya da az açılmış köylerde aile, miras, borçlar vb. hükümlerinin uygulanamaması gibi. N. Berkes'in 1941-42'de Ankara civarındaki (20-22 km. uzaklıkta) köylerde yaptığı incelemede miras hükümlerinin uygulanmadığı ortaya çıkıyor. «Köylü toprak bölümünün önüne geçmek için kızlara miras olarak tarla verdirmemeye çalışıyor. Kızları evlendirirken onları başka bir şey vermek suretiyle tatmine çalışıyor». N. Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma,** Ankara, 1942, s. 46. Buna karşılık B. Boran'ın, aynı tarihlerde yaptığı incelemede Manisa'nın pazara açılmış ova köylerinde «mirasta kadının tam hakkı veriliyor; bazı Ankara köylerinde olduğu gibi kadının hissesini azaltmak veya ona toprak yerine ev vermek gibi hilelere sapılmıyor.» deniyor. B. Boran, a.g.e., s. 97.

21 Doç. Dr. Kenan Bulutoğlu, **Türk Vergi Sistemi,** İstanbul, 1967, s. 13.

22 İbid., s. 13.

lefet mukaddesatçı bir görünüm kazanmıştır. Aslında bu, sınıfsal temelleri olan, fakat bu temelleri mekanik bir şekilde yansıtmayan bir üst-yapı çelişkisidir. Çünkü tek parti pozitivizminin temsil ettiği batılı kapitalizm, mevcut üretim ilişkilerinin çok ilerisindedir. Buna karşılık, islam ideolojisi, prekapitalist üretim kalıntılarını sadıkane bir şekilde yansıtmaktadır. Bu çelişkiyi ve siyasi sonuçlarını ortaya koymak için, devrin laiklik anlayışı üzerinde de kısaca durmak gerekir.

Laiklik

Laiklik toplumsal hayatımızı izahta veya düzenlemede kullanılan bir sürü kavram gibi, batıdan alınmış bir kavramdır. Oysa laikliğin hıristiyan ülkelerde islâm ülkelere uygulanması güç olan bir anlamı vardır ve bu da iki din arasındaki nitelik farkından ileri gelmektedir.

Müslümanlık da, hıristiyanlık da monoteist dinlerdir. Her ikisi de yaratıcı bir Allah'la yaratılanlar arasındaki ilişkileri düzenlerler. Ancak, yaratanla yaratılanlar arasındaki bağı, hıristiyanlıkta İsa'nın şahsında insan haline gelen Allah ve ölümünden sonra da onun beşeri macerasını yeryüzünde devam ettiren Kilise sağlar. Kilise «Allahın eşi» olarak kabul edilen bir ruhban sınıfıdır. İslâmda ise İsa'ya tekabül eden bir aracı yoktur. Aracı Mukaddes Kitap, yani Kuran'dır. Kuran, ebedi ve ezeli (yani tarih dışı) olup, Allahın yaradılmamış sözüdür. Aslında, Tevrat ve İncil de «Allah'ın sözü» olmakla beraber, bir «Mukaddes Tarih»i anlatırlar ve Kilise bu tarihi devam ettirir. Bu yüzden hıristiyanlık herşeyden önce bir tarih bilincine dayanır ve bu açıdan batı tarih felsefesinin kaynaklarından birini teşkil etmiştir[23]. İslâm ise tarih dışı bir keyfiyettir ve bu yüzden batı-

23 Batı'da **Bossuet'nin** «ilahi tarih»inden laik tarih felsefesine geçişteki halkayı İtalyan düşünürü **Jean Vico** gerçekleştirdi. Vico, **Grotius'un** tabii hukukundan, Platon'dan, Tacite'den ve Bacon'dan etkilenerek yeni bir ilim (**«Scienza Nuova»**) tasarladı. İtalyan düşünürü «yeni ilmini» ulusların **«ortak doğası»na** dayandırıyor, farklılığı gelişme düzeylerinde arıyordu. Fakat

dakinden farklı bir «zaman» kavramına dayanır.

Demek ki islâmın özünü soyut bir Allah ve **«Allah'ın yaratılmamış sözü»** olan Kuran teşkil etmektedir. «Sadece Allah'a tapmak, sadece Allah'a hizmet etmek, herşeyi Allah'tan beklemek ve ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar yaratıklardan hiçbir şey beklememek: İşte islâmın özü budur.»[24]. İslâmın temel kaynağı olan Kuran'a sonradan sünnet ve icma da birer kaynak olarak katılmış ve çeşitli hukuk okulları doğmuştur. Fakat, bir islâm düşünürünün dediği gibi «bir müslüman herşeyi terkedebilir; fakat Kuran'ı asla.»[25]

İslâmda kilise fikri bulunmadığı için Peygamberin hemen ölümünden itibaren islâm toplumunda ihtilaflar başlamış ve çeşitli mezhepler doğmuştur. Bunlar o kadar çoktur ki, bir islâm uzmanı «bir değil, bir çok islâm»dan bahsetmek gereğini duymaktadır[26]. Fakat bütün bu mezheplerin kaynağında tek bir mukaddes kitap vardır: Kuran.

Kuran bir ahlâki, hukukî ve siyasî ilkeler bütünüdür. Cismani ve ruhani prensipler Kuran'da bir aradadır. Gerçi, Muhammed zamanında bile bunlar toplum hayatının bütününü kapsamıyordu. İslâm hukuku kısmen laik kaynaklardan doğmuş, sonradan şer'ileştirilmiştir[27]. Ancak İslâm özü itibariyle teokratiktir.

Hıristiyanlıkta laiklik, Kilise-Devlet mücadelesinde, Devletin cismani otoritesini kilise aleyhine genişletmesi şeklinde gelişmiştir. Bu mücadele bugün bile bitmemiştir. İsa'nın «benim krallığım bu dünyada değildir» veya «Sezarın hakkını Sezar'a, Allah'ın hakkını da Allah'a verin» gibi sözleri batıda laiklik

Vico, geliştirdiği «evrensel tarih»i felsefe ve filoloji ile hıristiyan teolojisine dayandırıyordu. Fransız tarihçisi J. **Michelet**, XIX. yüzyılda Vico'nun temel eserlerini çevirmiş, yorumlamış ve geniş kitlelere yaymıştır. Bk. Jules Michelet; **Oeuvres Complètes**, Cilt I, Paris, Flammarion, 1971.

24 J. M. Abdülcelil, **İslam: Religion et Civilisation** (Kollektif eser), Paris, 1965, s. 12.

25 İbid., s. 14

26 Henri Laoust, **Les Schismes dans l'Islam**, Payot, Paris, 1965, s. V.

27 Bu konuda bk. **Esquisse d'une Histoire du Droit Musulman**, J. Schacht, Ter: F. ve J. Arın, Paris, 1962, s. 19.

mücadelesinin temelini teşkil etmiştir[28]. Oysa, İslâm'ın herhangi bir kaynağında bu sözlere tekabül eden bir fikre rastlamıyoruz. İslâmda cismani ve ruhani ilkeler sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Bu bakımdan «Laiklik» islâmın özüne aykırı mıdır? diye bir soru akla gelmektedir. Bu soruya, dogmatik planda, evet şeklinde cevap vermek mümkündür. Ancak Osmanlı toplumunda laiklik yönündeki gelişmeler «İslâmın özü» ile ilgili ideolojik ve politik bir tavrın eseri olmaktan ziyade, Osmanlı toplumunun XIX. yüzyılda geçirdiği evrimin sebep olduğu toplumsal bir zorunluluktan doğmuştur. Aslında bir yarı sömürgeleşme süreci olan bu evrim, Osmanlı İmparatorluğunu bağımlı bir kapitalizme açtığı için, aynı zamanda bir «yarı batılılaşma» ve «yarı laikleşme» sürecidir.

Atatürk'ün Milli Kurtuluş Savaşı sırasında islâmı, taktik olarak, devrimci bi· biçimde kullandığını anlatmıştım. Saltanat ve Hilafet ilga edilerek Cumhuriyet idaresinin kurulmasından sonra devrimci kadronun dine karşı tutumu farklı olmuştur. Bu hususu açıklamak için Osmanlı Devletinde dinin durumu ve gelişmesi ile ilgili bir noktayı belirtmek gerekir.

Osmanlı Devletinin hakim ideolojisini teşkil eden islâm, Osmanlı toplumunda iki düzeyde gelişmiştir. Bunlardan birincisi, resmi planda Devlet dini olan, Yavuz Sultan Selim'den itibaren Sünni-Hanefi mezhebi şeklinde; ikincisi de halk planında sû-

28 Kilise olgusu dolayısıyla laikliğin müslümanlık çerçevesi içinde düşünülmesi teorik güçlükler doğurmuştur. Çünkü, yakın zamanlara kadar hıristiyanlıkta vurgu, ruhban sınıfı dışındakilerin (laiklerin) statüsüne vuruluyordu. İktidar –birçok alanda– Kilise'nin elindeydi. Günümüzde ise Kilise'nin ve hıristiyanların cismani gerçekler içindeki yeri laikliğin çerçevesinde tartışılmaktadır ve bu kavramın anlamı giderek «hayatın tüm tecrübelerine teşmil edilmiştir». Bir İtalyan ilahiyatçısına göre günümüzde iki laiklik anlayışı vardır:

1) Her türlü dini ve transandantal (aşkın) referansı dışlayan laiklik. (Evrensel kapsamlı bir yaklaşım).

2) Hıristiyanla (Homo Cristianos), **doğa** (zorunluluğun egemenliği) ve **tarih** (beşeri özgürlüğün egemenliği) şeklinde anlaşılan **dünya**'nın ilişkilerini düzenleyen laiklik (Hıristiyan anlamında laiklik).

Bk. G. Barbaglio; **Le Sens Biblique de la Laicité'**, Paris, Ed. du Cerf, 1989. Kilise ile Devlet'in 1905'de birbirinden ayrıldığı Fransa'da laikliğin bugünkü durumu ile ilgili olarak bk. **Le Phénomène Religieux Aujourd'hui et la Laicité,** Cercle Condorcet (kollektif), Paris, 1989.

filiğin çeşitli biçimlerini ifade eden tarikatlar şeklinde gelişmesidir[29]. Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyılda gelişen laikleşme hareketleri, esas itibariyle «resmi islâm»ı ilgilendirmektedir. Oysa toplumsal değişme açısından popüler islâm, prekapitalist bir tarım ve sanayi ortamı içinde çok daha önemli bir rol oynamıştır. Daha XIII. yüzyılda, Anadolu'nun iktisadi çöküntüsü içinde, Allah'ta melce arıyan çeşitli tarikatlar vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda da ahilik bir rol oynamıştı. Bu tarikatlar çeşitli isimler altında günümüze kadar sürmüş ve sonunda Türk Devrimi de islâm sorunu ile iki planda karşı karşıya gelmiştir: Halife Sultan'ın temsil ettiği resmi islâm ve çeşitli tarikatların temsil ettiği popüler islâm. Bilindiği gibi Atatürk, devrimciliğin gerektirdiği radikal bir tutumla her ikisine karşı da kesin bir çözüm yolu aramıştır. Bir taraftan Hilafet ilga edilmiş ve din, Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması ile Devlete bağlanarak bir kamu görevi halinde örgütlenmiştir; diğer taraftan da tekkeler ve zaviyeler yasak edilerek popüler islâmın temeli sarsılmak istenmiştir. 1924 Anayasasında muhafaza edilen ve Devlet dininin islâm olduğunu belirten hüküm de 1928'de bir Anayasa tadili ile kaldırılmış ve Türkiye'de laikliğin hukukî temeli kesin bir şekilde kurulmuştur. Ancak meseleye alt yapı açısından bakılır ve islâmın sosyal temelleri gözönünde bulundurulursa, bu şekilde laiklik sorununun çözümlendiğini sanmak hatalı olur.

Türk Devriminin islamla resmi ve popüler olmak üzere iki planda karşılaştığını belirtmiştim. Atatürk'ün dine karşı tutumu da bu iki plana göre değişik olmuştur. Diyebiliriz ki Atatürk, kendi anlayışına göre bir «gerçek islâm»a karşı rasyonalist bir tavır takınırken, bütün tarikatlara karşı da çetin bir savaş açmıştır. Atatürk'e göre «son» ve «ekmel» din olan islamiyet, «akla, mantığa ve hakikate uymaktadır»[30]. «Bizim dinimiz için herkesin

29 Burada «halk planında» sözcüklerini «halkçı» anlamında değil, halka nüfuz etme anlamında kullanıyorum. Tarikatların sınıfsal analizi ayrı bir konudur.

30 **Söylev ve Demeçler**, Cilt. II, s. 94.

elinde bir ölçü vardır. Bu ölçü ile hangi şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, amme menfaatine uygundur; biliniz ki o bizim dinimize de uygundur.»[31]

Bu yüzden «Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor.»[32] Görüldüğü gibi, Atatürk bu sözlerinde teokratik vasfı kalmamış, veya yabancı bir gözlemcinin dediği gibi, «özel bir din durumuna getirilmiş»[33] sade ve akli bir islâma bağlılığını ifade etmekte ve Türk milletinin daha çok dindar olmasını istemektedir. Oysa Türkiye'de tarikatların temsil ettiği ve «hurafelere» ve «batıl itikatlara» dayanan bir islam daha vardır ki, Atatürk'ün bütün hücumlarının hedefini teşkil etmektedir. «Mevcut tarikatların gayesi, diyor Atatürk, kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta mazharı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün, ilmin, fennin, bütün şümulü ile medeniyetin muvacehei şulepasında filan veya falan şeyhin irşadıyla maddi ve manevi saadet arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum... İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat medeniyet tarikatıdır.»[34]

Bütün tarikatların manevi temelini tasavvuf teşkil eder. Bunun temelinde de Mukaddes Kanunun, yani şeriatın batıni anlamını kavramak ve böylece Allah'la bir ruh birliği kurmak fikri vardır. Şeriatın batıni anlamı «Hakikat»dır. «Hakikat»e ulaşmanın yolu ise «Tarikat»dır. Böylece Şeriat-Hakikat-Tarikat üçlüsü sûfiliğin bütün tezahür şekillerinin çıkış noktasını teşkil eder. Sûfilik, şeriatın lafzi tesirini bertaraf ettiği için, halk

31 İbid., s. 128.
32 İbid., Cilt III, s. 70 (11.2.1924)
33 Pierre Rondot, **L'Islam et les Musulmans d'Aujourd'hui**, Paris, 1965, s. 178.
34 **Söylev ve Demeçler**, Cilt. II, s. 218.

hikmetini artıran bir manevi zenginlik unsuru olarak düşünülmüştür. Ancak bir taraftan, her türlü mistisizm gibi fertlerin dünya işlerinden uzaklaşmasına yol açması, diğer taraftan da «Hakikat»e ancak bir tarikat kurucusu kanalıyla ulaşılacağı için ihtiva ettiği obskürantizm, tasavvufun belli bir tutuculuk çerçevesini aşamamasına yol açmıştır.

Özetlersek kemalist pozitivizm din karşısında ikili bir tavır takınmıştır. Resmi düzeyde islamı pozitivist bir yoruma tâbi tutarak laikleştirirken, tarikatları da ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak tarikatları yaşatan toplumsal ortam ve kendi tarihimizle uyum kuramamaktan doğan **kimlik krizi** ortadan kalkmadığı için bunda başarılı olamamıştır. Bu yüzden kemalizm hakkında sık sık yapılan «kemalizm bir dünya görüşünü ortadan kaldırmış; fakat yerine yeni bir dünya görüşü koymamıştır»[35], şeklindeki eleştiri yersizdir. Bir defa Türkiye'de burjuva devrimi sonucuna ulaşmadığı için, laikleşme süreci de tamamlanmamıştır. Başka bir deyişle, bir dünya görüşü ortadan kaldırılmış değildir. Ayrıca insanların bir spritüalite ihtiyacı gözönünde bulundurulursa ortadan kaldırılması da gerekmez. Öte yandan kemalizm, sistemli bir şekilde olmamakla beraber, bir dünya görüşü getirmiştir. Ancak getirdiği felsefe, pozitivist espri, üretim güçlerinin gelişmesi açısından devrimci bir nitelik taşımadığı için, «batılılaşma» hareketimiz zaman zaman en koyu taraftarlarına dahi suni ve köksüz bir gelişim olarak görünmüş-

35 Örneğin bir batılı yazar şunları yazıyor: «Türkler, medeni hukuk konusunda, şeriat yerine İsviçre kanunlarını ikame ettiler. Bu değişikliğin iyi neticeler verdiğini ileri sürebilirler. Fakat şeriatın dayandığı ilkelerin yerine ne gibi ilkeler koydular? Bu Türklerin, cevap vermek şöyle dursun, pek az düşündükleri bir meseledir» W. C. Smith, **İslam in Modern History**, Princeton, 1957, s. 197; Lord Kinross ise şunları yazıyor: «(Atatürk) asırlık gelenekleri kökünden kazıdı; fakat onların yerine bir kültür yerleştirmedi. Bu durum, Türklerin zihninde ve hayatında bir nevi kopuş husule getirdi.» Lord Kinross, **Atatürk, The Rebirth of a Nation**: Londra 1964, s. 504. N. Berkes'in ise fikri şudur: «Kemalist laikliğin zayıf noktası, bir doktrin temelinden mahrum olmasıydı. Komünistler tarafından dine tahammül göstermesi; islamcılar tarafından dini ezmesi; batıcı liberaller tarafından da dini devlet içinde koruması tenkit edildi.» **The Development of Secularism in Turkey**, Montreal, 1964, s. 502. Örnekleri kolayca çoğaltabiliriz.

tür[36]. Dine karşı takınılan tavır ise, özellikle Takriri Sükûn Kanunundan sonra, bir baskı politikası olmuştur. Bu şekilde modern islamî düşüncelerle bir diyalog olanağından da mahrum kalan dinî felsefe[37] çok partili hayata geçince bir tepki olarak ilkel ve fanatik bir şekilde yeniden canlanmıştır.

Türkiye'de pozitivizmin toplumsal dayanaklarını bürokrasi ve büyük ticaret burjuvazisi teşkil etmiştir. Bu sınıf ve zümre arasındaki ilişkiler ve o devirde sık sık görüldüğü gibi birinden diğerine geçişler, böyle müşterek bir espri sayesinde kolaylaşmıştır. Ancak pozitivizmin üretim güçlerinden kopuk ve ilkel şekli resmi balolarla ve türkçe tangolarla sembolize edilen dar bir batıcılık anlayışını körüklemiştir.

Atatürk bu tarz bir pozitivizmi ve bunun yol açtığı yanlış bir «batılılaşma» politikasını tutarlı bir şekilde benimsemiş ve uygulamış mıdır? Daha önce de belirttiğim gibi, kemalizm çoğu kez böyle ilkel bir pozitivizme indirgenmek istenmektedir[38]. Bugün de burjuvazi, kapitalistleşmiş çiftçiler ve bürokrasinin üst kademeleri, kısaca yönetici zümre, kemalizmi böyle anlamak eğilimindedirler. Bu anlayış içinde Kurtuluş Savaşı kahramanı ve

36 Örneğin, devrim idaresinin sözcüsü olan gazetede yayınlanan bazı yazılardan örnekler verelim: «Biz inkılâbın muhtelif safhalarını birer kanunla tesbit ettikten sonra sanıyoruz ki, bunlar kendiliklerinden yürüyorlar. Hayır, hiçbiri yürümüyor ve yürüyemez. Bir hayat şeklinden öbür hayat şekline geçivermek o kadar kolay bir şey değildir... Türkiye'de rejim ve inkılâp davası daima zabıta kuvvetine dayanarak yaşamak devresini artık geçirip bitirmelidir.» Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Tezatlar, **Hakimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1931. Başka bir başyazıda ise şu satırları okuyoruz. «Tekkeleri kapadık; fakat dervişler yaşıyor! Medreseleri kapadık; fakat ondan mehem olanlar yaşıyor! Hâlifeyi kovduk; fakat saltanat devrinin nimetleri içinde o tatlı hatıraları hâlâ zihinlerde ve ümitlerinde yaşatanların sayısı az değildir. Şapkayı giydirdik; fakat onu taşıyanların arasında bizi hâlâ tekfir edenler var...» Mahmut, **Hakimiyeti Milliye**, 30 Kânunuevvel, 1930.

37 Günümüzde bazı çevrelerde bu diyalog başlamıştır.

38 Burada kastedilen kemalizmin, kökü İkinci Meşrutiyete, hatta daha eskilere giden yönlerinden ibaret olarak ele alınmasıdır. Yoksa, Kemalizmin bir «pozitivizm» olarak isimlendirilip, isimlendirilmemesi o kadar önemli değildir. Yakın tarihimizdeki, çoğu kez unutulan, fakat bizce çok önemli olan kesintiye ilerde temas edeceğiz.

tam bağımsızlık savaşçısı[39] Mustafa Kemal Atatürk'ün yeri yoktur[40].

Aslında Atatürk'ün içinde yetiştiği ortam ve II. Meşrutiyetin batıcı akımları böyle bir gelişmeye elverişli idi. Bununla beraber Atatürk, gerçekten devrimci vasıflara sahip olağanüstü bir şahsiyet olarak bu eğilimleri de sezmiş ve bunlarla mücadele etmiştir. Atatürk'ün en çok dikkati çektiği hususlardan biri, bürokrasinin halktan kopuk, taklitçi esprisi idi. Kendisi de batı hayat tarzına ve batılı zihniyete hayran olmakla beraber, bu noktaya parmak basmasını bilmiş ve bu espriyle mücadele etmiştir.

1923'de henüz Cumhuriyet ilân edilmeden Atatürk bu konudaki fikirlerini şöyle açıklamıştır. «İslam alemi iki sınıf, ayrı heyetlerden mürekkeptir. Biri çoğunluğu teşkil eden avam, diğeri azınlığı teşkil eden münevverler. Bozuk zihniyetli milletlerde büyük ekseriyet başka hedefe, münevver denen sınıf başka zihniyete maliktir. Bu iki sınıf arasında tam zıddiyet, tam muhalefet vardır. Münevverler asli kitleyi kendi hedefine sevketmek ister; halk ve avam kitlesi ise bu münevver sınıfa tâbi olmak istemez. O da başka bir istikamet tayinine çalışır. Münevver sınıf telkinle, irşadla ekseriyet kitlesini kendi maksadına göre iknaya muvaffak olamayınca, başka vasıtalara tevessül eder. Halka tahakküm ve tecebbüre başlar; halkı istibdatta bulundurmaya kalkar. Artık burada asıl tahlili noktaya geldik. Halkı ne birinci usul ile ne de tahakküm ve istibdad ile kendi hedefimize sürüklemeye muvaffak olamadığımızı görüyoruz, neden?

Bunda muvaffak olmak için münevver sınıfla halkın zihniyet ve hedefi arasında tabii bir intibak olmak lâzımdır. Yani münevver sınıfın halka telkin edeceği mefkûreler, halkın ruh ve vicdanından alınmış olmalı. Halbuki bizde böyle mi olmuştur? O

39 Prof. Dr. Muammer Aksoy, Atatürk'ün Işığında «Tam Bağımsızlık İlkesi», Abadan'a Armağan, S.B.F.Y., Ankara, 1969, s. 689-789.

40 Kemalizmi kendi tarihi konteksti içinde değerlendirmeyi unutan ve bu Kemalizm deformasyonunu veri olarak kabul eden bir kısım aydınlar da ne yazık ki çok farklı motiflerle hareket eden anti-kemalist kervana katılmışlardır.

münevverlerin telkinleri milletimizin ruhundan alınmış mefkûreler midir?

Şüphesiz hayır. Münevverlerimiz içinde çok iyi düşünenler vardır. Fakat umumiyetle şu hatamız da vardır ki, tetkik ve incelemelerimize zemin olarak ekseri kendi hususiyetlerimizi ve ihtiyaçlarımızı almayız. Münevverlerimiz belki bütün cihanı, bütün diğer milletleri tanır, lakin kendimizi bilmeyiz.

Münevverlerimiz milletimi en mesut millet yapayım der. Başka milletler nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapalım der. Lakin düşünmeliyiz ki, böyle bir nazariye hiç bir devirde muvaffak olmuş değildir. Bir millet için saadet olan birşey diğer millet için felâket olabilir. Aynı sebep ve şerait birini mesut ettiği halde diğerini bedbaht edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşiflerinden, terakkilerinden istifade edelim; lâkin unutmayalım ki, aşıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz.

Milletimizin tarihini, ruhunu, ananelerini, sahih, salim, dürüst bir nazarla görmeliyiz. İtiraf edelim ki, hâlâ ve hâlâ münevverlerimizin gençleri arasında halk ve avama uygunluk muhakkak değildir. Memleketi kurtarmak için, bu iki zihniyet arasındaki ayrılığı durdurmak, yürümeye başlamadan evvel bu iki zihniyet arasındaki uygunluğu yaratmak lâzımdır»[41].

Görüldüğü gibi, Atatürk'ün canlılığını bugün de muhafaza eden ve evrensellikle özgüllüğü birleştiren bu sözlerinde batı taklitçiliğine yol açan dar bir pozitivizmin eleştirisi yapılmaktadır. Ayrıca tek parti döneminde özellikle 1930'dan sonra bu konuda girişilmiş faaliyetler vardır. Bunlar nelerdir? Ve neden tam bir başarıya ulaşamamışlardır? Bunu anlamak için, daha önce yaptığımız gibi, 1929'dan itibaren büyük bir buhran içine düşen dünya kapitalizminin Türkiye'yi nasıl etkilediğini ve Türkiye'de asker-sivil idareci kadro ile egemen sınıfların ilişkilerine nasıl bir yön verdiğini incelememiz gerekir.

41 **Söylev ve Demeçler, Cilt. II, s. 140-141.**

BUHRAN YILLARI:
Devletçilik, Siyasî ve İdeolojik Gelişmeler

1929 yılında batı kapitalizmi büyük bir buhran içine düştü. Buhran, uluslararası kapitalizmin üretimini karşılayabilecek bir talep yetersizliğinden doğmuştu. Sonuç kitlevi işsizlik ve fiyat düşüşleri şeklinde ortaya çıktı. 1929-1933 seneleri arasında Amerika'da 13 milyon, Avrupa'da ise 25-30 milyon civarında işsiz vardı. Fiyat düşüşleri ise, özellikle tarımsal ürünlerde belirgin idi. Tekelci örgütlenmenin daha gelişmiş olduğu üretim malları sanayiinde fiyat düşüşleri daha hafifti.[1]

Dünya kapitalist pazarı içinde yer almış bulunan Türkiye için bu buhranın etkilerinden kaçınmak imkânsızdı. Nitekim 1930'dan itibaren Türkiye iktisadî ve siyasî hayatındaki gelişmeler tekelci kapitalizmin buhranı ile yakından ilgilidir.

Cumhuriyet Türkiye'sine yabancı sermaye girmediği için batı kapitalizmine bağlılık daha çok dış ticaret kanalıyla idi. Bu yüzden buhran da etkisini dış ticaret yoluyla hissettirdi. Türk dış ticareti genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihracına ve sanayi maddeleri ithaline dayandığı için, tarımsal ürünlerdeki büyük fiyat düşüşleri dış ticaret hacmimizi daralttı. 1929 yılının Türkiye açısından ikinci bir talihsizliği ise Lozan'da halledilemeyen dış borçlar sorununun, 1928 'de Milletler Cemiyeti aracılığıyla halledilerek ödemelerin başlamış olmasıydı. Meselenin çözümleniş şekli Türkiye için bir başarı olmakla beraber,

1 Maurice Dobb, a.g.e., s. 37.

yıllık ödemeler genel bütçe harcamalarının % 13-18'i gibi önemli bir kısmını yutuyordu.[2]

Kapitalist dünya buhranının Türkiye'deki etkilerini incelemek, bu dönemde memleketimizdeki «devletçilik» uygulamasını incelemeyi gerektirir. Aslında bu uygulamalar karmaşık ve çok yönlüdür. İktisadi hayatı olduğu gibi, siyasi rejimi ve ideolojik gelişmeleri de ilgilendirir. Bu bakımdan «devletçilik» açık bir kavram değildir ve fikir hayatımızda hâlâ devam eden birçok karışıklıklara ve yanlış anlamalara yol açmıştır.

Aslında, «devletçilik» fikri cumhuriyet Türkiyesi için yeni bir fikir değildi. Bununla beraber Atatürk 1930'da Afet İnan'a Medenî Bilgiler kitabı için «ılımlı devletçilik» fikrini dikte ederken ve aynı yıl İnönü Sivas'a demiryolunun ulaşması dolayısıyla verdiği nutukta Serbest Fırka'ya karşı «devletçilik» sloganını ortaya atarken yeni bir dönemi başlatıyorlardı.[3] Türkiye'nin temel politikasını çizen ve yürüten bu iki devlet adamının ağzında «devletçilik» siyaseti, kapitalizme bir alternatif değildi. Aksine onu dev-

2 Z. Y. Hershlag, a.g.e., s. 21.

3 Bu görüş Afet İnan imzasını taşıyan **«Medeni Bilgiler»** isimli ders kitabında yer almaktadır. Ancak İnan, bu kitabında «Bu kitaplar benim ismimle çıkmış olmasına rağmen, Atatürk'ün fikirleri ve telkinlerinden mülhem olduğunu ve uslûbun tamamen kendisine ait olduğunu tarihî hakikatleri belirtmek bakımından bana düşen bir vazife telâkki ediyorum» demektedir. Prof. Dr. Afet İnan, **Atatürk'ün Vatandaşlık Hakları Düşüncesi, Atatürk Konferansları,** Ankara, 1964, s. 9. Atatürk'ün A. İnan'a dikte ettirdiği devletçilik görüşü şudur: «Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi iktisadî teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kollektivist, komünizm gibi bir sistem değildir.

Bizim takib ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti refaha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icabettirdiği işlerde –bilhassa iktisadî sahada– devleti fiilen alâkadar etmektedir.» **Medenî Bilgiler,** s. 61.

Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bk. İlhan Tekeli, Selim İlkin; **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu;** ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982. Yazarların belirttiğine göre Devletçilik 1931 Kurultayında CHP Programına, Altı Ok'u teşkil eden diğer ilkeler gibi, tartışmasız ve «büyük bir sessizlik içinde» (s.1) girmiştir. İçeriği de, bilinçli bir ampirizm sonucu «iktidarı oluşturan değişik güçlerin karşılıklı uyumları» sağlanarak «uygulamada adım adım belirlenecektir.» (s. 1)

let olanakları ile takviye etmeyi ve geliştirmeyi öngörüyordu. Bununla beraber uygulamaya eğilirsek, meselenin bir hayli karışık olduğunu ve gerek iktidarın sınıfsal yapısını gerekse sınıflararası ilişkiyi yakından ilgilendirdiğini görürüz.

İktisadi siyaset alanında «devletçilik» kavramı, incelediğimiz dönemde üç tip uygulamayı kapsayan bir anlamda kullanılmıştır. Bunları teker teker incelemeden «devletçilik» hakkında bir fikir edinemeyiz.

1. **Devlet Müdaheleciliği:** İktisadî hayata Devletin müdahelesi esasen çok eskiden beri vardı. Ancak iktisadi buhranla birlikte girilen dönemde bu müdahelenin uygulama alanı genişlemiştir. Türkiye ekonomisinde devlet müdahelesi çeşitli biçimlerde uygulanmıştır. Bunları belirtmek için tekrar dünya buhranının memleketimizdeki etkilerine dönmek gerekir.

Daha önce söylediğim gibi, buhranla beraber tarımsal ürünlerin fiyatları düşmüş, ithal mallarımızın fiyatı ise yükselmişti. Bu durum bir taraftan dış ticaret hacmimizi daraltmış, diğer taraftan da çiftçilerimizin durumunu sarsmıştı. Bu şekilde Devlet müdahelesinin belli başlı iki tipi de ortaya çıktı: Dış ticaretin tanzimi ve fiyat kontrolü.

1929 yılında, Lozan Anlaşmasında gümrük duvarlarımızı 1916 seviyesinde donduran beş yıllık süre bitmişti. Böylece gümrük resimlerinin artırılması mümkün olmuştur. Ancak ithal olanaklarının azalması, dış ticaretin sıkı bir şekilde tanzimini gerektirmiştir. Bu tanzim bir yandan «kontenjantman usulü» ve Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununa dayanan kararnamelerle yapılırken, diğer yandan da ithalatımız hacminde iki taraflı kliring anlaşmalarına dayanan nisbetin büyümesine yol açmıştır. Bu sonuncu husus ise 1933'den sonra, Türk dış ticaretini gitgide artan bir şekilde Nazi Almanya'sına bağlamıştır.[4]

Buhran senelerinde dış ticaretle ilgili iki önemli kanun kabul edilmiştir. Bunlardan birincisi çay, şeker ve kahve ithalâtını

4 Aslında Almanya ile ticari ilişkiler Weimar Cumhuriyeti ile 1927 de imzalanan ticaret anlaşması ile başlamıştı. 1929'da dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Almanya'yı ziyaretinden sonra 1930'da bir ticaret anlaşması daha imzalandı. Alman-Türk ticareti 1928-33 arası Türkiye lehine gelişti. 1930'da

hükümet elinde toplayan kanundur.[5] Kanuna, görüşmeler esnasında «aynı maksadı ithalâtçı tacirlerimiz marifetiyle temin edebileceğine kanaat hasıl olduğu takdirde tüccarı da bu uğurda» kullanmayı öngören bir fıkra ilave edilmesine rağmen, kanun ticaret burjuvazisinin temsilcileri tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.[6] İkinci kanun ise ihracatın kontrolünü artıran ve ihracatçılığı iktisat vekâletinin «ruhsat» sistemine dayandıran bir kanundur. Bu kanuna göre ihracat yapabilmek için iktisat vekâletinden üç yıl için geçerli olan bir ruhsat almak zorunludur.[7] Bu kanun da, dış ticaretin devletleştirileceği kanısına kapılan ve ürken ticaret burjuvazisi temsilcileri ile iktidar mensuplarını karşı karşıya getirmiştir.

Dünya buhranı Türkiye'de genel fiyat seviyesini düşürmüştü. Bu durum bütçe gelirlerine de yansımış ve bütçe gelirleri 1929'da 224 milyon liradan 1933'de 205 milyon liraya kadar düşmüştü. Bu dönemde gümrük ayarlamalarının yapılmasına rağmen, gümrük vergileri de 1930'da 55 milyon liradan 1934'de 33 milyon liraya düşmüştü. Bu durum dış ticaretteki daralmadan ileri geliyordu. Nitekim ithalât değerimiz 1929'da 256 milyon liradan 1933'de 74 milyon liraya, ihracat değerimiz ise ayno dönemde 155 milyon liradan 96 milyon liraya düşmüştür.[8] O zamanlar ithalâtın büyük bir nisbetinin tüketim mallarına gittiği düşünülürse, rahatlıkla denilebilir ki buhranın Türkiye'deki etkisi «bir avuç şehirlinin medeni ihtiyaçları için getirtilen malları tüm toprak ürünlerimizle karşılayamamak»[9] şeklinde ortaya çıkmıştı. 1929 barem

Almanya'dan 69 milyon marklık ihracata karşılık oradan 48,3 milyon marklık ithalat yapılıyordu. 1933'den sonra yapılan bir seri anlaşma sonucu bu ticari ilişkiler daha da yoğunlaştı. Türk ticaretinde Almanya'dan ithalat 1936'da % 45,1'e ve Almanya'ya ihracat % 51'e çıktığında Türk yöneticiler alternatif olanaklar aramaya başladılar. Bu konuda bk. Antoine Fleury, **Le Pénétration Allemande au Moyen-Orient, Le Cas de la Turquie de l'Iran et de l'Afg-hanistan**, Genève, 1977.

5 Bk. K. Boratav, a.g.e., s. 181.

6 İbid, s. 182.

7 İbid, s. 182-183.

8 **Dış Ticaret-Yıllık İstatistik-D.İ.E.** yayın no. 481, 1964.

9 Emin Türk Eliçin, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 40. Buhranın ilk belirtileri ve çare arayışlar için bk. İlhan Tekeli, Selim İlkin: **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**; Ankara, ODTÜ Yay. 1977.

kanunu ile maaşları artan memurlar müreffeh bir zümre teşkil ediyorlardı. Genel fiyat seviyesinin düşmesi ile durumları daha da iyi bir hale gelmişti. Bu yüzden, ilerde temas edeceğim gibi, vergi artışları söz konusu olunca, ilk önce memurlar akla geldiler. Çiftçilerin durumu ise sarsılmıştı. Hükûmet, bir kanunla Ziraat Bankasını bir milyon liraya kadar buğday satın almaya yetkili kıldı.[10] Toprak Mahsulleri Ofisini müjdeleyen bu uygulama, fiyat kontrolü (ve desteklemesi) yoluyla buğday ekicilerini koruyordu. Daha sonra (1936'da) kabul edilen bir kanunla da İktisat Bakanlığına sanayi mallarının maliyet ve satış fiyatlarının tesbiti ve kontrolü yetkisi verilmiştir. Bu kanunla özel sanayiin gümrük duvarları arkasına sığınarak tüketiciyi istismar etme yolları kapanmak istenmiştir.[11]

Özetlersek, kapitalist dünya buhranının etkisi ile Türkiye'de Devletin iktisadi hayata müdahalesi artmıştır. Bu müdahaleler dış ticaretin tanzimi ve fiyat kontrolü şeklinde kendini göstermiştir. Bu uygulama ise küçük burjuva iktidarını, müttefikleri olan burjuvazi ve toprak ağaları ile karşı karşıya getirmiştir. Bütünü itibariyle bu müdaheleler, özellikle büyük ticaret burjuvazisi aleyhine olmuştur. Bu dönemde ticaret burjuvazisinin egemen kesimi ithalâtçılar ve ihracatçılardır. Örneğin 1930'da Türkiye'nin en çok sanayileşmiş şehri olan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Meclisinde 10 ihracatçı ve 8 ithalatçıya karşılık 5 sanayici vardır.[12] Bu durumda Devletin dış ticareti kontrolü, özellikle çay, kahve, şeker ithalâtını devlet elinde toplayan kanunda örneğini bulan uygulamaları, Ticaret burjuvazisinin sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Nitekim bu kanunlar Meclis'ten geçerken ticaret çevrelerinin görüşleri çeşitli milletvekilleri tarafından dile getirilmiş ve çoğu kez kanunların «sivri» tarafları yontulmuştur[13]. Fiyat kontrolleri ise, özellikle destekleme alımları şekli ile çiftçileri koruma amacını gütmüştü. Ancak bundan

10 3.7.1932 tarih ve 2056 sayılı kanun.
11 K. Boratav, a.g.e., s. 186-189.
12 Bk. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Nisan, 1930.
13 Bk. K. Boratav, a.g.e., s. 182.

daha çok pazar için üretim yapan orta ve büyük çiftçiler yararlanmışlardır. Bununla beraber buhran yılları ve takibeden yıllarda, dış ticaret güçlükleri dolayısıyla, tarımdaki makineleşme süreci durmuş, hatta gerilemiştir. Cumhuriyetin başından itibaren çeşitli gümrük muafiyetleri ve sübvansiyonlar sayesinde Türk tarımına 2000 kadar traktör girmişken, bu miktar 1930'dan itibaren azalmaya başlamış ve 1944'de 956'ya inmiştir.[14] Devlet müdahelesinin asıl ihmal ettiği sınıflar daha önceki dönemde olduğu gibi işçi sınıfı ile yoksul köylülerdir. Gerçi hükûmet 1933'de geçirdiği bir kanunla faiz hadlerini tanzim ederek küçük üreticileri ve yoksul köylüleri tefecilerin pençesinden kurtarmaya çalışmıştır. Ancak tabiidir ki kapitalizmin ve ulusal pazarın fazla gelişmemiş olmasından doğan bir istismar şekli olan tefeciliğin kanunla yasaklanması bir anlam taşımaz.

İşçiler bu dönemde de bir süre ciddi bir mevzuattan mahrum kalmışlardır. 1929'da İktisat Bakanlığının Meclise getirdiği 36 maddelik bir iş kanunu müzakereler sırasında geri alınmıştır. 1932'de hükümet 192 maddelik yeni bir tasarı sunmuş, hükümet bunu da geri almıştır. Nihayet 1934'de meclise sunulan ve 1936'da kanunlaşan 3008 sayılı İş Kanunu ise grev ve toplu sözleşme haklarını tanımadığı gibi, asgari ücret sorununu da halletmemiştir. 32. maddeye göre çıkarılacak bir tüzükle halledilmesi gereken asgarî ücret meselesi, daha sonra harp yıllarında tehir edilmiştir. Bu konuya ilerde döneceğiz. Şimdi, diğer «devletçilik» şekillerini de kısaca görelim.

2. **Devlet Kapitalizmi: Devlet İşletmeciliği ve tekelcilik.** Türkiye'de devlet kapitalizminin de tarihi epeyce eskidir. Bununla beraber dünya buhranının etkisi altındaki Türkiye'de, (1923-1930 döneminde özel teşebbüscü sanayileşmenin hayal kırıcı tecrübesi de gözönünde bulundurularak) devlet kapitalizmi daha geniş bir uygulama alanı bulmuştur.

14 Yahya S. Tezel, **Economic Development in Turkey: 1923-1950, Policy and Achievment**, s. 245.

Türkiye'de tekelcilik uygulamalarından daha önce sözetmiştim. Buhran yıllarında da bu uygulama esas itibariyle devam etmiştir.[15] Fakat asıl dikkati çeken nokta, «devletçilik» siyasetinin doruğuna ulaştığı 1932 yılında, devlet işletmeciliğinin de adeta tekelci bir hüviyete bürünmesidir.

Türkiye'ye Osmanlı İmparatorluğundan kalan fabrikalar, ilerde kurulması kanunla öngörülen anonim şirketlere devredilmek üzere, Sanayi ve Maadin Bankası yönetimine devredilmişti. Sanayi ve Maadin Bankası, 1925 yılında, hem bu işletmeleri yönetmek hem de bunlara kredi temin etmek amacı ile kurulmuştu. Oysa 1932'de Sanayi Maadin Bankası tasfiye edilerek, görevleri, kurulan iki yeni örgüte verildi. Bunlar Devlet Sanayi Ofisi ile Sanayi Kredi Bankasıdır.

Devlet Sanayi Ofisi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın aksine sadeçe devlet işletmelerini yönetmekle kalmıyor, devlet iştiraki olan şirketler üzerinde de önemli bir denetleme mekanizması kuruyordu.[16] Ayrıca, «sürüm şartları ancak mahdut fabrikanın tesisine cevaz veren hallerde veya fevkalâde himaye tedbirleri sayesinde sürümü hükümetçe sağlanan sanayi sahasında fabrika kurulmasını ancak İktisat Vekâletinin teklifi ve Bakanlar Kurulunun müsadesine tâbi»[17] kılıyordu. Görüldüğü gibi, Devlet Sanayi Ofisi, önceki dönem uygulamasının aksine, özel kapitalizmi devlet kapitalizminin aracı haline getirme eğilimindeydi. Bu gelişimin ikinci bir kuruluşu da Sanayi Kredi Bankasıdır.

Sanayi Kredi Bankası, esas itibariyle, devlet işletmelerine kredi temin etmek amacıyla kurulmuştu. Sermayesi, kanunla öngörülen bazı kaynaklardan temin edilecekti.[18] Bu kaynaklar arasında belki de en önemlisi, Teşviki Sanayi Kanunu'nun sanayi işletmelerine makine ve hammadde ithalinde tanıdığı gümrük muafiyetinin kaldırılması ile sağlanacak gümrük hasılatı idi. Görüldüğü gibi, burada da, devlet kapitalizminin özel kapita-

15 Bk. K. Boratav, (Barut, patlayıcı maddeler ve tütün tekeli ile ilgili gelişmeler), a.g.e., s. 209.
16 İbid., s. 190-193.
17 İbid., s. 191-192.
18 İbid., s. 193.

lizm aleyhine gelişme eğilimleri ile karşılaşıyoruz. Siyasi iktidarın sınıfsal temeli gözönünde bulundurulursa, bu gelişme ne dereceye kadar mümkündür?

1929 tekelci kapitalizm buhranı, dış ticaret kanalıyla Türk ticaret burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin durumunu sarsınca, iktidar koalisyonunda esasen ağır basan bürokrat kadro daha da güçlü hale geldi. 1923-1929 döneminde çeşitli desteklemelerle bir burjuvazi yaratma çabaları da başarısız kaldığından, devletin iktisadi hayata daha geniş ölçüde katılmasının psikolojik temeli de hazırlanmış oldu. Ancak, ne kadar güçlü olursa olsun, bürokrat zümre, hareket motiflerini üretim sürecindeki yerlerinden alan kişilerden oluşan bir sınıf olmadığı için, ister istemez bazı sınıflara dayanmak zorunda idi. İşçi sınıfının ve yoksul köylülerin objektif koşulları siyasi mücadele yapacak bir bilinç düzeyi bakımından yeterli olmadığı için, bu sınıflar (durumları sarsılmış da olsa) yine eskisi gibi ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahipleri idiler. Bu bakımdan, 1932 yılında hakim sınıfları da karşısına alan bu girişimlerin devamlı olamayacağı ve ister istemez yeni tutarsız girişimlere yol açacağı belli idi. Nitekim gerek Devlet Sanayi Ofisinin, gerekse Sanayi Kredi Bankasının ömrü bir yıl olmuş ve 1933'de kurulan Sümerbank bunların yerini almıştır. Bütün sanayi ve bankacılık işleriyle uğraşmak üzere kurulmuş bulunan Sümerbank, özel teşebbüse karşı bir yumuşamayı ifade eder. Nitekim kuruluş kanununun gerekçesinde belirtildiği gibi «Sümerbank'ın memleket iktisadiyatına uygun ... sanayi şubelerinin tesisinden ... hususi teşebbüslerle beraber çalışması esasına layihada yer verilmiştir... Sümerbank'ın ... fabrikaları hisselerinden bir kısmının Türklerin ve Türk teşekküllerinin eline geçmesi muvafık görülmüştür.»[19] Böylece gerekçe, Boratav'ın belirttiği gibi, «ılımlı bir dille Sümerbank'ın adeta özel teşebbüse yardım etmek için kurulduğunu belirtmektedir.»[20]

Aynı gelişimin başka bir örneği de, 1932'de Sanayi Kredi Bankasına sermaye temin edilmek üzere kaldırılan gümrük muafi-

19 Boratav aktarıyor, İbid., s. 198.
20 İbid., s. 198.

yetlerinin, hem bekleneni vermedikleri için hem de yatırımların azalmasına sebep oldukları için, makine ithali alanında 1933'de yeniden konulmalarıdır.[21]

Farklı sınıfsal temellere dayanan devlet kapitalizmi-özel kapitalizm çelişkilerini, incelediğimiz dönemde madencilik, denizyolu ve liman işletmeciliğinde de görüyoruz.

1932'de çıkarılan bir kanunla «Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet tekeline veriliyor ve bu işte çalışan özel kişilere ait gemiler ihtiyari bir devletleştirmeye tabi» tutuluyordu.[22] 1933'de bu uygulamada da gerilemeler olmuş ve belli bir süre (altı ay) içinde kurulacak bir anonim şirkete, Deniz Yolları İşletme Müdürlüğü ile birlikte bu alanda çalışma hakkı verilmiştir.

Madencilik konusunda ise, 1935'de kurulan Etibank ile devlet işletmeciliği örgütlenmektedir. Fakat kuruluş kanununda, devlet işletmelerinin şirket haline getirilerek özel şahıslara devredilmesi olanağı da yer almaktadır. İşin daha da ilgi çekici yönü, Etibank Kanunu ile aynı gün kabul edilen başka bir kanun da özel madenciler aleyhine bir sürü yeni sınırlamalar getirmektedir. Meclisde kollektivizme, hatta komünizme yol açabileceği ileri sürülen bu kanun, maden araştırma ruhsatlarının süresini, uzatılmamak üzere, iki yıla indirmektedir. Ruhsatların bir başkasına devredilmesi ise resmi müsadeye tâbi olduğu gibi, ruhsatı devralacak kişinin asıl ruhsat sahibinde araştırılan ve varlığı saptanan şartlara sahip olması gerekmektedir.[23]

3. **Millileştirmeler.** 1930'larda «devletçilik» politikası bir de yoğun bir şekilde girişilen millileştirme hareketleri ile ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, Lozan'da imzalanan bir ticaret konvansiyonuna göre yabancı şirketler, imtiyazları konusunda yedi senelik bir garanti elde etmişlerdi. 1930'da bu süre dolmuştur. Ayrıca dünya kapitalizminin buhranı ve Türkiye'de milliyetçilik cereyanının

21 İbid., s. 196.
22 İbid., s. 200.
23 İbid., s. 209-214.

kuvvetlenmesi bunların millileştirilmesi yönünde etki yapmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen belli başlı millileştirmeler şunlardır.[24]

a) 1931 yılında Mudanya-Bursa Demiryolu Türk Anonim Şirketi,

b) 1933 yılında İstanbul Türk Anonim Su Şirketi,

c) 1933 yılında İzmir Rıhtım Şirketi,

d) 1934 yılında İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma hattı,

e) 1934 yılında İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketi,

f) 1935 yılında Aydın Demiryolu Şirketi,

g) 1936 yılında İstanbul Telefon Türk Anonim Şirketi,

h) 1937 yılında Ereğli Şirketi (Ereğli Limanı, Zonguldak-Çatalağzı Demiryolu Hattı, Maden İşletmeleri ve bunlarla ilgili her türlü hak ve tesisler),

i) 1937 yılında İzmir Telefon Türk-Anonim Şirketi,

j) 1938 yılında Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şirketi,

k) 1938 yılında İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi

l) 1939 yılında İstanbul Tramvay Şirketi,

m) 1939 yılında İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi,

n) 1939 yılında Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri,

o) 1939 yılında Bursa ve Müttehit Türk Anonim Şirketleri ile Mersin Elektrik Türk Anonim Şirketi satın alınmak suretiyle millileştirilmişlerdir. Bu millileştirme hareketleri harp senelerinde de devam etmiştir. Böylece Türkiye'de yarı-sömürgecilik kalıntısı şirketler giderek temizlenmiş ve devlet kapitalizminin tabanı genişlemiştir.

İktidar, Sınıflar ve Kapitalizm

1930'larda, siyasi iktidar tarımda da kapitalizmi geliştir-

24 Dr. Mehmet Selik, **Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye (1923-1960)** (Çoğaltılmış inceleme) Nisan 1961.

mek istemiştir. Ancak, buhranın Türkiye'deki etkileri daha çok tarımda hissedildiği için, bu konudaki girişimler başarılı olamamıştır.

Daha 1929 yılında, siyasi iktidar bir kanunla tarımda kredi olanaklarını genişletmek üzere tarım kredi kooperatiflerini örgütlemişti. Ancak, buhran dolayısıyla bu gelişim bekleneni vermediği gibi, Ziraat Bankası kredileri de duraklamıştır. 1930-1940 yılları arasında 543 tarım kredi kooperatifi kurulmuştur.[25] Ayrıca bu kooperatiflerin üye sayısı da yüksek değildi. Ziraat Bankası kredileri ise, 1930'da 35.715 bin TL., 1935'de 31.369 bin TL'ye düşmüş, 1937'de ise 37.595 bin TL'ye yükselmiştir.[26] Aynı dönemde, daha önceden belirttiğim gibi, dış ticaret tıkanıklığı dolayısıyla tarımda makineleşme de durmuş, hatta gerilemeye başlamıştır.

Tarımda asıl ilgi çekici girişim, 1934'de kabul edilen İskân Kanunudur. Aslında üstünde fazla durulmamış olan bu kanun çeşitli bakımlardan önemlidir. İlerde rejim ve ideolojideki gelişmeleri incelerken bu kanun üzerinde tekrar duracağım. Burada işaret etmek istediğim nokta, kanunun tarım politikası açısından önemi ve bir toprak reformu açısından aldatıcı yönüdür.

Türk Devriminin bir burjuva devrimi olduğunu söylemiştim. Bir burjuva devrimi tarımda prekapitalist ilişkileri çözmek ve kapitalizmi geliştirmek göreviyle karşı karşıyadır. Bu ise ya büyük toprak sahiplerini kapitalist çiftçi haline getirmek (Prusya yolu), ya da toprak reformu (Amerika yolu) şeklinde olur. Tek parti döneminde daha çok birinci yoldan kapitalizmin gerçekleştirilmeye çalışıldığını biliyoruz. Bunun nedeni nüfusun az ve ekilmemiş toprakların da bol oluşu idi. Bununla beraber, az topraklı veya topraksız köylüleri toprak sahibi yapma yönünde girişimler de olmuştur. İskân Kanunu bunun bir örneğidir.

Fakat başka bir açıdan da İskân Kanunu nüfusu «ırk» esasına göre yeniden yerleştirmeyi amaç edinen bir kanundur. Kanun «Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus toplanış

25 Erhan Köksal, a.g.e., s. 97.
26 İbid, s. 95.

ve yayılışının bu kanuna uygun olarak icra vekillerince yapılacak bir programa göre düzeltilmesini» (md. 1) öngörmektedir. Buna göre Türkiye'de, Türkler, Türklüğe kazanılacak olanlar ve yasak bölgeler olmak üzere üç yerleşme bölgesi tesbit edilmektedir. Fakat kanun, yerleştirme ve özümleme politikası ile beraber bir de köylüyü toprak sahibi kılma amacı gütmektedir. Aslında bu konu ayrı bir kanunla halledilmek istenmiş ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Meclisteki «Topraklandırma diye ayrıca bir kanun hazırlanacaktır ve hazırlanmaktadır»[27], demiştir. Bununla beraber bu Kanunda da bu konu ile ilgili hükümler vardır.

Kanun ırkçı bir yerleştirme politikası ile birlikte feodal şeyhlik ve ağalık kurumlarını da yok etmek istemiştir. Kanunun 10. maddesi, «Aşiret reisliği, beyliği, ağalığı ve şeyhliği ve bunların herhangi bir vesikaya veya görgü ve göreneğe müstenit her türlü teşkilât ve taazzuvları kaldırılmıştır» demektedir. Bunlara ait topraklar Devlete geçecek ve dağıtılacaktır. Kanunun sekizinci maddesi ise «... evleri dağınık köyleri daha uygun merkezlerde toplamaya, huğları, obaları ve komları köyler içine kaldırmaya ve yenilerinin yapılmasını yasak etmeye dahiliye vekili selâhiyetlidir» demektedir. Ancak yeniden yerleştirme politikası sadece bunlarla sınırlı değildir. 13. maddenin öngördüğü gibi, «topraksız veya az topraklı çiftçiler» de iskân edilebileceklerdir. Kanun ek bir çizelge ile dağıtılacak toprak nisbetlerini de saptamıştır. Bu çizelge şöyledir:

Ziraat Topraklarında İki Nüfuslu Aileler İçin

En az dekar	En çok dekar	
30	45	İyi toprak
45	60	Orta toprak
60	90	Aşağı toprak

27 Bk. T.B.M.M.Z.C. Devre 4,Toplantı: 3, Cilt: 24 1934 (Kanun 14.6.1934 tarih ve 2510 sayılıdır) Takibeden aktarmalar da zabıt ceridelerinden yapılmıştır.

İkiden Fazla Nüfus İçin İlâveler

En az dekar	En çok dekar	
10	15	İyi toprak
15	20	Orta toprak
20	30	Aşağı toprak

Bunların dışında, ikiden fazla nüfuslu aile, kasaba ve şehir civarında yerleşirse, sulu bostan, bağ, narenciye bahçesi, zeytinlik, dutluk ve her nevi meyve bahçesi için 6-15 dekar arası toprak verilecektir. Ayrıca İskân, «çiftçilere ... kâfi toprakla çift hayvanı, alât ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri vermekle» (md. 17) yapılacaktır. Görüldüğü gibi bütün bu maddeler bir toprak reformu çerçevesi olarak ele alınabilir. Ancak, burada dikkat edilecek nokta, doğu Anadolu'daki ağa ve şeyhler hariç, kanunun büyük toprak sahiplerinin haklarını saklı tutmasıdır. Kanunun bu yönü açıkça ilan ettiği ırkçı amacına uygundur. Aynı yıllarda kabul edilen diğer bazı kanunlar da İskân Kanunu'nu tamamlamaktadır. Bunlar 1933'de kabul edilen Gayrimenkule Tecavüzün Define dair kanun ile 1934'de kabul edilen Tapu Kanunudur.[28] Bunlardan birincisi, toprağın zilyedi durumunda bulunanların haklarını mülki amirler vasıtasıyla garanti altına alırken, Tapu Kanunu sahipsiz toprakların iskân hadleri içinde işgalini adeta teşvik etmektedir. Bu gibi topraklar işgal edenlere parasız verilecek ve tapu siciline kayıt edilecektir. Hatta işgal edilen topraklar «taşlık ve pırnalık (çalılık) olup da imar için masraf ve emek sarfederek meydana getirilmiş» ise, «miktarı ne olursa olsun imar edene parasız terkolunarak namlarına tescil» olunacaktır. Yine Tapu Kanunu'na göre, «Devletin hususi mülkiyetinde olup da ammenin hizmetine tahsis kılınmamış araziyi kütük veya ağaç dikerek bağ ve bahçe yapan kimseye o yerin verilmesinde mahzur olmadığı mahalli idare heye-

28 Gayrimenkule Tecavüzün Def'ine Dair Kanun. (12.6.1933, No. 2311), Düstur 3. tertip, 14 Cilt, s. 1607; Tapu Kanunu (No. 2644), Düstur, 3. tertip, 16 Cilt., s. 441.

tince tasdik kılındığı takdirde o bağ ve bahçenin vergi kıymetinin yüzde sekizi alınmak suretiyle namına tescil olunur.»

Buradaki iki hususa işaret etmek isterim. Bunlardan birincisi bir toprak reformunu başarılı kılacak koşullardır.

Bir toprak reformu elbetteki sadece toprak dağıtmakla çözümlenebilecek bir sorun değildir. Dağıtılan toprakların bağımsız bir şekilde işlenebilmesi için, belli üretim araçları, yeterli bir eğitim, tohumluk, kredi vb. gibi koşullar da gereklidir. Eğer bu koşullar sağlanmazsa, dağıtılan toprakların şu veya bu şekilde yine büyük toprak sahiplerine dönmesi doğaldır. Oysa, incelediğimiz Kanun bu gerekleri de öngörmüş olmakla beraber, 1930'ların Türkiye'sinde bir yandan kredi, öte yandan da tarımsal makineleşme olanakları daralıyordu. Özellikle devletin küçük çiftçiye bu konuda yardımcı olması çok zordu. Bu nokta, bizi şu sonuca götürmektedir: İncelediğimiz tedbirler, bir bütün olarak, büyük toprak çıkarları lehinedir. Topraksız ve az topraklı köylüyü iskân hadleri içinde toprak sahibi yapma amacını güden maddeler işlemediği gibi, Tapu Kanunundaki buna ilişkin hükümler de büyük toprak sahiplerinin topraklarını genişletmesine yardımcı olmuştur. Bu süreç özellikle İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra tarımda makineleşme olanakları ortaya çıkınca hızlanmış ve Tapu Kanununda yeni gelişmelere yol açmıştır. Gayrimenkule Tecüvüzün Define dair kanun da aynı amaca hizmet etmektedir ve o da idari amirler-büyük toprak sahipleri ittifakını sağlamlaştırmaktadır. Bu konuda da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ilerde ele alacağımız, ilgi çekici gelişmeler olmuştur. Kısaca iktidarın tarım politikası, biçimsel planda bir toprak reformu programını ihtiva etmekle beraber fiilen büyük toprak çıkarlarını desteklemektedir. Ziraat Bankası'nın bu dönemde giriştiği destekleme alımları bunun ayrı bir yönüdür.

Açıklamak istediğim ikinci önemli husus şudur: Türkiye'de tarımda kapitalistleşme ile ilgili politikanın tutarsızlıkları ve çelişkileri, iktidarın sınıfsal yapısıyla ilgilidir.

Tarımda kapitalizmin hızla gelişmesi için iktidarın ya devrimci bir sanayi burjuvazisinin, ya da kapitalizme yönelmiş bü-

yük toprak sahiplerinin kontrolünde olması gerekirdi. Bu suretle diğer sınıflar aleyhine sistemli bir baskı kullanılarak (vahşi) kapitalizm (farklı yollardan) geliştirilebilirdi.Türkiye'de ise küçük burjuva kökenli bürokrasinin iktidardaki gücü iktisat politikasındaki tutarsızlıkları açıklamaktadır. İktidar çeşitli sınıflar arasında çelişkili bir tutum takınmakta, «halkçılık» esprisi içinde hepsini korumak istemektedir. Oysa bu mümkün olmadığı için, çıkarılan kanunlar ya işlememekte ya da beklenenden farklı gayelere hizmet etmektedir. Daha açık bir ifade ile, iktidar hem büyük çiftçiyi hem de yoksul köylüyü bir arada koruyamamaktadır. Aynı şekilde büyük çiftçilerle tüccarların çıkarları çatışınca da birini tercih etmek zorunda kalmaktadır. Fakat bütün bu tutarsızlıklar bir dereceye kadar da imkânların israfına ve sermaye birikiminin gerçekleşememesine yol açmaktadır. Denilebilir ki buhran yıllarına kadar çıkarları en çok gözetilen sınıf büyük toprak sahipleridir.[29] Bununla beraber 1930'larda girişilen planlı sanayileşme hareketleri, tam anlamıyla tarımda kapitalizme destek olacak nitelikten uzaktır. Bürokrasinin özellikle kuvvet kazandığı yıllarda ise, bu çelişkiler daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Örneğin buhran yıllarını ve savaş yıllarını(1939-45) düşünelim. Her iki dönemde de iktidar bir toprak reformu düşünmüştür. Fakat her ikisinde de toprak reformunu yeni bir iskân politikası ile beraber düşünmüştür. Şu farkla ki, 1934'de İskân Kanunu çıkmış, ayrıntılı bir toprak kanunu çıkmamış; 1945'de ise toprak kanunu çıkmış, buna paralel bir iskân kanunu çıkmamıştır. Aslında iktidarın amacı ciddi bir toprak reformu yapmaktan ziyade, buhran ve savaş yıllarında iktidarın otoritesini ve toplumun sınıf düzenini sağlam tutmaktır. Bu ba-

29 Korkut Boratav, çok yararlandığımız **«Türkiye'de Devletçilik»** başlıklı incelemesinin ilk baskısında şu yargıya varıyor: «Bu araştırma boyunca edindiğimiz kanaat şu olmuştur ki, iktisadî meselelerde siyasi iktidar üzerinde etki icra eden en kuvvetli menfaat grubu çiftçilerdir. Çiftçilerin menfaatleri ile sair sosyal grupların menfaatleri arasında bir çatışma bahis konusu oldukça hemen hemen daima çiftçi menfaatlerinin ağır bastığına şahit oluyoruz.» s. 75. Herhalde buradaki «çiftçi» sözcüğünden daha çok büyük toprak sahiplerini anlamak gerekir. (Yazar buhran yıllarına kadar olan dönemi kasdetmektedir.)

kımdan 1934 İskân Kanunu'nun siyasi yönü, iktisadi yönünden daha ağır basmaktadır.

Tarım politikası rasyonel bir eğitim politikası ile de desteklenmemiştir. Latin harflerinin kabulünden sonra, Ulus Okulları teşkil edilerek geniş bir eğitim seferberliğine girişilmişse de, bunun hızı ancak iki üç yıl sürmüştür. Buhran dolayısıyla devletin gelirlerinin azalmış olması burada da olumsuz bir rol oynamıştır. 1929 yılında Ulus Okullarında 15-45 yaşları arasında 597.010 kişi okuma yazma öğrenmişse de bu sayı yıldan yıla azalmış ve 1933'de 40.000'e kadar düşmüştür.[30] Aynı sebeple normal eğitim kurumlarında da aksamalar olmuştur. 1930'dan başlayarak il özel idarelerinin gelirleri devamlı bir surette düştüğü için, ilkokul öğretmenlerinin maaşlarını ödemek güçleşmiştir. Örneğin 1932 yılında Konya ili, mevcut ilkokulların masrafını karşılamak olanağı bulamadığı için bu okullardan 40'ını kapatmak zorunda kalmıştır.[31]

Bu dönemde de gerek Türk eğitimcileri gerekse davet edilen yabancı uzmanlar eğitim ile iktisadi hayat arasındaki yakın ilişkiler üzerinde durmuşlar; fakat, uygulama yetersiz kalmıştır. Örneğin 1933'de Türkiye'ye davet edilen E. W. Kemerrer kurulunun raporunda yer alan şu cümleler dikkati çekmektedir: «Eğitim meselesi, iktisadi gelişim ile o kadar sıkı bir surette ilgilidir ki, bu iki konu ayrı ayrı düşünülemez. İktisadi noktadan bakıldığında esaslı eğitim ihtiyaçlarının henüz tamamiyle bulunup değerlendirilmediği ve bunların tatmini için gerekli araçların teminine kafi derecede önem verilmediği görülüyor.»[32] Aynı raporda yurt dışına gönderilen öğrenciler için şunlar söylenmektedir: «Türkiye 1932-33 ders yılında 7 öğrenciyi dışarı ziraat öğrenimine göndermiştir. Bunlar, ziraat koşulları Türkiye'den tamamen farklı olan Almanya ve Fransa'ya gitmiştir. Bunun yerine birkaç tecrübeli ziraatçi çayın nasıl yetiştirildiğini öğrenmek için Seylan'a gönderilseydi, Rize'de yeni bir çay sanayii meyda-

30 Başgöz, Wilson; a.g.e., s. 120.
31 İbid., s. 148.
32 İbid.,s. 139.

na gelebilirdi.»[33]

Dönemin eğitim açısından belki tek olumlu yönü, ekonomi ile eğitim arasındaki sıkı ilişkinin gitgide daha iyi anlaşılması olmuştur. Köy Enstitüleri uygulamasına götüren bu fikrî gelişmede 1933'de Millî Eğitim Bakanı olan –fakat bakanlığı çok kısa süren– Reşit Galib'in de önemli bir payı vardır.

Özetleyelim: Buhran yılları, çeşitli teşvik tedbirlerine rağmen, tarımda kapitalist gelişimin yavaşladığı yıllardır. Tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki düşüşler ve bunun Türk dış ticaretine etkisi bu yavaşlamanın nedenlerini açıklar. Aynı yıllarda, siyasi iktidarın sanayileşmeyi teşviki de bu gelişimle ilgilidir. Bu sanayileşme çabaları nasıl olmuştur? Ana hatları ile açıklamaya çalışalım.

Sanayileşme Programı ve Sınıflar

1923-1929 döneminin aksine, buhran yıllarında sanayide daha çok devlet kapitalizmine öncülük verilmiştir. Bununla ilgili yeni örgütlenmelere önceki sahifelerde işaret ettim. Bu örgütler (özellikle Sümerbank) çerçevesinde girişilen yatırımların da kısaca açıklanmasında fayda vardır.

İncelediğimiz dönemde girişilen yatırımların özelliği beş yıllık bir plan çerçevesinde ele alınmalarıdır. Bu plan 1933'de hazırlanmış ve 1934'de kabul edilmiştir. Bu suretle, dış ticaret dengemiz ve ham madde kaynaklarımız da gözönünde bulundurularak bir sanayileşme hareketine girişilmiştir.

Bu planlamada öngörülen ve geniş ölçüde gerçekleştirilen sanayi dalları şunladır[34]:

1. Dokuma Sanayii,
2. Kâğıt Sanayii,
3. Maden Sanayii,

33 İbid., s. 140.
34 Dr. Dündar Sağlam, Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Ankara, 1967, s. 17.

4. Porselen Sanayii,
5. Kimya Sanayii.

Hazırlanan plan 43.953.000 liralık bir yatırım listesini kapsamaktadır. Bunun 39.987.000 liralık kısmı Sümerbank tarafından gerçekleştirilecektir.[35] Bununla beraber, dönemin sonunda plan tam olarak uygulanamamasına rağmen, gerçekleşme değeri 100 milyon liraya kadar yükselmiştir.[36]

Sanayileşme planı, esas itibariyle iç kaynaklarla finanse edilmektedir. Bu şekilde, vergi politikası ve tekel gelirlerinin gelişimi sanayileşme çabalarımızın sınıfsal temellerini de göstermektedir. Bunun dışında, 1934 yılında, yani planın uygulanmaya başlandığı sene, Sovyetler Birliği'nden 8 milyon dolar (16.5 milyon TL)'lık bir kredi de temin edilmiştir. Kredi yirmi yıllık ve faizsiz olup, Sovyetler Birliği'nden Türk Hükûmetinin kendi seçimi ile ve carî dünya fiyatları karşılığında alacağı makineler ve malzemeler şeklinde verilmiştir.[37] Böylece döviz olanaklarımızın çok daraldığı bir dönemde bu yardım, plan uygulamasında çok olumlu bir katkı teşkil etmiştir.

Devlet kapitalizminde, özel kapitalizmden farklı olarak, askeri ve sosyal kaygılar da rol oynadığı için, bu girişim batıdaki kapitalistleşme süreçlerinden ayrılmaktadır. Bir kere stratejik düşüncelerle yatırımlar belli bir bölgede toplanmayıp, yurdun dört köşesine dağıtılmışlardır. Böylece doğuda Malatya'dan batıda Nazilli'ye kadar bir çok fabrika Anadolu'ya serpiştirilmiştir. Kapitalizmin rasyoneline aykırı olan bu durum birçok eleştirilere yol açmıştır. Özellikle askeri kaygıların büyük rol oynadığı Karabük demir-çelik tesisleri dikkate değer bir örnektir. Bir yabancı uzman «Karabük'teki demir ve çelik sanayii sun'i olarak yaratılmıştır... Kömür 100 km. ilerdeki Zonguldak'tan tek hatlı demiryolundan gelmektedir. Demir cevheri ise takriben 1000 km. uzaktaki Divriğ'den geliyor» demek-

35 İbid., s. 17
36 Z.Y. Hershlag, a.g.e, s. 81.
37 İbid., s. 93.

tedir.[38] Bu dağıtımda, rejimin felsefesine uygun olarak, sosyal kaygılarla güçlü bir sanayi proleteryasının doğmasını önlemek amacı da güdülmüş olabilir. Tabii bu gibi kaygılar salt kâr motifi ile hareket eden bir sanayi burjuvazisinin düşüneceği şeyler değildir. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye farklı bir kapitalistleşme modeli sunan Amerika'lı uzmanlar bu uygulamayı yermişlerdir. Ne var ki askerlikten ve savaştan gelen liderlerin ipin ucunu tuttuğu bir Devlet sisteminde, sadece kapitalizmin rasyoneli yetersiz kalmaktadır. Ayrıca ilâve edelim ki, tarım poltikasında olduğu gibi sanayi politikası da bir eğitim politikası ile desteklenmemiştir. Planlı dönem kalifiye işçiye büyük ihtiyaç yarattığı halde, bu alandaki girişimler ancak 1938'de başlamıştır. Bu tarihte kabul edilen bir kanunla, günde 100'den fazla işçi çalıştıran maden ocakları ile sınaî işyerlerinde çalışanların mesleki bilgilerini artırmak üzere kurslar açmaları mecburiyeti konulmuştur.[39] Asıl teknik eğitimin yoğunlaştırılması ise, birçok teknik okulun açıldığı harp senelerine rastlar.

Bütün bu sermaye birikimi çabaları hangi sınıfların sırtından olmuştur? Bu noktayı tesbit etmek için, devletin vergi politikasına bir göz atalım.

Dünya buhranının patlamasıyla beraber, Türkiye'de vergi gelirleri de azalmaya başlamıştır. 1929'da 224.169 bin lira olan bütçe gelirleri 1930'da 217.496 bine, 1932 'de de 185.538 bin liraya düşmüştür.[40] Bu düşüşlere iktidar çeşitli vergilerde yükseltmeler yaparak ve yeni vergiler koyarak engel olmaya çalışmış ve bunda da başarılı oluştur. Nitekim 1932 yılından itibaren devlet gelirlerinin tekrar artmaya başladığını görüyoruz.

Bütünü itibariyle bütçe gelirleri bu dönemde de daha çok dolaylı vergilere dayanmış ve ağırlığını ücretli ve yoksul sınıflar üzerinde hissettirmiştir. Büyük çiftçilerin tarım gelirleri vergiye

38 Prof. Dr. Gerhard Kessler, **Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları**, A.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, 1948, No. 3, s. 173-196.

39 Prof. Dr. Cahit Talas, **Türkiye Cumhuriyetinde Sosyal Politika Meseleleri, (1920-1960)**, s. 8.

40 Buradaki ve takibeden rakamlar kesin hesap kanunlarından çıkarılmıştır.

tâbi olmadığı gibi, ticaret ve sanayi çevrelerinin verdikleri dolaysız vergi olan kazanç vergisi de toplam gelirler içinde çok önemsiz bir yer işgal etmektedir. Kazanç vergisi geliri 1929'da 14.309 bin TL'dan, azalarak 1935'de 11.990 bin TL'na kadar inmiştir. 1935'de yapılan değişiklikten sonra tekrar yükselmeye başlamış ve 1938'de 23.690 bin TL'na ulaşmıştır. Durumu anlatmak için kaba bir hesap yapalım: 1929-1935 arası kazanç vergisi ortalama 12 milyon TL'dır. Bunun, yine yaklaşık olarak % 60'ını maaşlı ve ücretli kategoriler (memurlar, müstahdemler, işçiler) vermektedir. Demek ki bu dönemde ticaret ve sanayi mensuplarının verdikleri yıllık ortalama kazanç vergisi 4.800 bin TL'dır. Oysa, yine bu yıllar arasında Türkiye'de ortalama toplam bütçe geliri 220 milyon TL'dir. Demek ki bu senelerde Türkiye'de Ticaret ve Sanayi burjuvazisinden alınan dolaysız vergiler bütün vergi gelirlerinin 1/45'ini teşkil etmektedir. Bu rakam bize hem Türkiye'de kapitalizmin gelişme derecesini, hem de «devletçilik» politikasının hangi sınıfların sırtından yürütüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, gümrük vergileri ve tekel gelirleri dışında, en önemli dolaylı vergi olan muamele vergisi de sanayi çevrelerinin devamlı şikayet konusu olmuş ve sanayileşememizin nedeni olarak gösterilmiştir. Gerçekten de vergi 1927'de konduğu zaman, kabul edilen muafiyetlerden yararlanmak üzere, bir çok küçük teşebbüs motorlu araçlarını kaldırmışlardır.[41] Nitekim 1931 yılında yapılan muafiyet sınırları büyütülmüş ve ihracat vergisi de kaldırılmıştır. Kanun gerekçesinde «Diğer varidat menbaalarımız müsait ve inkişaf halinde bulunsa idi büsbütün kaldırılması en hayırlı ve cezri hal tarzını teşkil edecek olan bu verginin alınmasında mecburiyet olduğu»[42] ileri sürülmektedir. Bu vergi, 1929'da 19.405 bin TL'dan 1931'de 9.083 bin TL'na düşmüş, sonra tekrar yükselerek 1935'de 18 milyon TL'na çıkmıştır. Daha sonra yeni bir takım maddeler de vergi kapsamı içine alınarak[43] toplam tüketim vergileri 1936'dan itibaren 30 milyon

41 M. Orhan Dikmen, **Türkiye'de Muamele Vergisi**, İ.Ü. IFM, Cilt V, No. 1, s. 96-121.

42 İbid.,s. 107

43 Bk.Muzaffer Egesoy, **Cumhuriyet Devrinde Vasıtalı Vergiler**, Ankara, 1962.

lirayı aşmıştır.

Demek ki buhran yıllarında da gelirler, geniş ölçüde dolaylı vergilere ve tekel gelirlerine dayanmıştır. Bünyeleri icabı bu gibi vergilerin yoksul sınıflara yansıma olasılığı büyüktür. Özellikle tuz, gaz, tütün, ispirto, şeker, kibrit gibi herkese az çok hitap eden maddelerin tekel gelirine konu oluşları durumu açıkça anlatmaktadır. Buhran yıllarında bunlardan elde edilen gelirlerde de düşme olmuştur. 1929'da yukarda sayılan maddelerden elde edilen tekel geliri 47 milyon lira iken, 1934'de 34 milyon liraya kadar düşmüştür. Bu arada çeşitli ayarlamalar ve yükseltmeler yapılmıştır.

Dönemin vergi politikası açısından yeniliği buhran dolayısıyla konulan bazı olağanüstü vergilerdir. Bunlar İktisadi Buhran Vergisi ile Muvazene Vergisi ve Hava Kuvvetlerine Yardım vergileridir. Bunlar doğrudan doğruya veya dolayısıyla hizmetlilerden ve tüketicilerden alınan vergilerdir. Böylece «tacir, sanayici ve çiftçi zümrelerinin zararlarının, buhranın sebep olduğu kayıplarının, hizmetlilere ve müstehliklere aksettirilmesi yolunda bir politika takip olunmuştur.»[44] Bilindiği gibi, 1929 barem kanunu ile memurların refah seviyeleri yükseltilmişti. Buhran yıllarında genel fiyat seviyesi düşünce, durumları daha da iyi bir hale gelmişti. Bu bakımdan bu vergiler memurlar için dayanılmaz bir yük teşkil etmemişlerdir. Hatta diyebiliriz ki, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı enflasyon yıllarına kadar Türkiye'de memurlar altın çağlarını yaşamışlardır.

Görüldüğü gibi buhran yıllarında güdülen «devletçilik» politikası, geniş ölçüde orta ve yoksul sınıfların sırtından yürütülmüştür. Yukarda saydığımız vergilere hayvanlar vergisini ve özel idareler kanalıyla alınan yol vergisi gibi ilkel vergileri de katarsak daha sonraki gelişmeleri anlamamız kolaylaşır. Gerçekten Türkiye'de devlet kapitalizminin gelişmesi hem üretim güçlerinin gelişmesi açısından rasyonel bir yol izlememiş, hem de halkın (işçiler, yoksul ve orta köylüler) sırtından yürütülmüştür.

44 İbid., s. V.

Bu ise, takip eden dönemde, sınıfsal temelinden soyutlanmış bir devletçiliği gerçek ilericilik sayan fikir akımlarına karşı, Türkiye'nin temel çelişkisinin devlet-halk çelişkisi olduğunu ileri süren fikir akımları doğurmuştur[45].

Aslında buhran yıllarında ve emperyalizmin etki alanındaki Türkiye'de devlet öncülüğünde girişilen sanayileşme hareketi asla küçümsenecek bir olgu değildir. Bu politika belli bir sermaye birikimi sağladığı gibi, daha sonraki yıllarda da daima hesaba katılan bir temel teşkil etmiştir. Kısaca Türkiye'de kapitalizmin gelişmesine damgasını vurmuştur. Fakat bu gelişme tarımda mülksüzleşme süreci ile belli şehirlerde sermaye yoğunlaşması arasındaki organik bir bağ temeline dayanmamaktadır. Nitekim tek parti döneminde iç göçlerin pek önemsiz olduğunu görüyoruz. 1927-1935 arasında genel nüfus artışı % 18.4 şehirli nüfusun artışı ise % 20'dir.[46] 1935-1940 arasında ise genel nüfusun % 10.3 artışına karşılık, şehirli nüfus artışı % 19,3'dür. Bunda hem beş yıllık sanayi planının, hem de 1939'da savaşın patlamasıyla askere çağrılanların rol oynadığı düşünülebilir. Plana göre kurulan sanayi kurumlarının bulundukları şehirlerdeki demografik gelişme de ilgi çekicidir. 1927-1945 yılları arasında Kırıkkale, Karabük, Zonguldak, Eskişehir, Ereğli, Ankara, Nazilli, Malatya gibi birimler, nüfusu en çok artan (% 100 den fazla) merkezlerdir.[47]

Devlet kapitalizminin öncülüğündeki bu gelişmelerin ortaya çıkardığı işçi sınıfının durumu nedir?

1938'de yapılan anketlere göre, İş Kanununa tâbi (en az on işçinin çalıştığı) 5358 işyerinin bulunduğu anlaşılıyor.[48] Bu işletmelerde çalışan işçi sayısı 210.000-250.000 arasında değişmektedir. Ancak Türkiye'de sanayiin bir bölgede yoğunlaşmış olma-

45 Bu konuda bk. Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş;** İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

46 Dr. Ruşen Y. Keleş, **Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri,** Ankara, 1961, Sadun Aren'den naklediliyor.**Şehirleşme Hareketleri,** S.B.F. Dergisi, Cilt IV, 1949, s. 335.

47 Prof. Ö.C. Sarç, **Türkiye'de Şehirleşme Temayülleri,** İFM, 1947-1948, No. 1-2, s. 30-54.

48 Bk. G. Kessler, **Türk İş İstatistikleri,** İFM. 1943, sayı: 3, s. 236-254.

ması nedeniyle işçilerin köylülükle ilgileri kesilmiş değildir. Ayrıca 1936'ya kadar bir iş kanununun olmayışı bunların gerek ücret seviyelerinde, gerekse çalışma koşullarında (kamu tesisleri içinde dahi) büyük farklılıklar yaratmıştır. İş Kanununun asgari ücretle ilgili maddesinin uygulanamayışı yüzünden bu durum daha sonra da devam etmiştir. Örneğin harp yılları içinde bir yabancı uzman, çeşitli şehirlerdeki ortalama ücretleri şöyle saptamıştır: Ankara 135 kuruş, İstanbul 122 kuruş, İzmir 101 kuruş, Niğde-Bolu 57 kuruş, Giresun 56 kuruş, Ordu 47 kuruş, Ağrı 39 kuruş.[49] Aynı uzman Zonguldak ve Karabük işletmelerinin çalışma koşulları için de şunları yazmaktadır: «çalışma şartlarında Zonguldak ve Karabük'te olduğundan daha fazla fark ve ayrılıklar arzeden iki mıntıkanın modern büyük sanayide bulunacağı kolay tasavvur edilemez.»[50] Zonguldak aleyhine beliren bu koşullar, iş kazası, maluliyet vb. istatistiklerinde de net bir şekilde yansımaktadır.[51] Gerçekten Zonguldak işletmeleri incelediğimiz dönemin sosyal politikasını bir ölçüde aydınlatmaktadır. Bir kere Zonguldak en çok işçi çalıştıran işletmelerin bölgesidir. Harp senelerinde yapılmış bir incelemeye göre 42 işyerinde 19.366 kişi çalışmakta ve işyerine 461 kişi düşmektedir.[52] Zonguldak kömür işletmeleri, 1940 yılına kadar Türk, Fransız ve İtalyan işletmeleri ile İş Bankası tarafından işletiyordu. Ancak 1940'da devletleştirilerek Etibank'a bağlandılar. Burada zorunlu çalışma sisteminin (askerliğini işçi olarak yapanlar, mahkûm işçiler gibi) yoğun bir şekilde kullanılması sonucu olarak «ne mesleki bilgilerle teçhiz edilmiş maden işçisi zümresi teşekkül etmiş, ne de fert başına randıman yükselmiştir»[53]. Ayrıca bu sistemle gerçek bir sendikacılığın gelişmesi de önlenmiştir. Prof. Kessler'in dediği gibi, «Seyyar işçi, mahkûm işçi, asker işçi sistemi oldukça, gerçek sendikacılık olamaz»[54]. Rejimle ilgili açıklamamda, bu-

49 Aynı incelemeden.
50 G. Kessler, **Zonguldak...**, s. 177.
51 İbid., s. 179.
52 Kessler, **Türk İş İstatistikleri**, s. 240.
53 Kessler, **Zonguldak...**, s. 179.
54 İbid., s. 185.

nun devrin siyasi felsefesine uygun olduğunu da göstereceğim.

Devrin işçi sınıfına karşı asıl tutumunu ortaya koyan belge 1936 İş Kanunu'dur. Bu bakımdan kısaca bunun da üzerinde duralım.

Bilindiği gibi, tek parti döneminde genel bir iş mevzuatı yoktu. 1924 tarihinde 99 maddelik, 1929 tarihinde 36 maddelik ve 1932 tarihinde 192 maddelik birer iş kanunu tasarısı Meclis'e gelmiş, fakat görüşülmeden hükûmet tarafından geri alınmıştı.[55] 1934'de yeni bir tasarı Meclis'e sunulmuş ve 1935'de hükümet tarafından yapılan değişikliklerden sonra 1936'da kanunlaşmıştır. Kanunun hazırlanmasında faşist İtalya iş mevzuatından yararlanılmıştır.[56] Kanunun bu kadar gecikmiş bir şekilde çıkışı, müzakereler sırasında üzerinde çok çalışılmış olmalarıyla izah edilmiştir. Kanunu hazırlayanlardan bir milletvekili, Kanunu «üzerinde on seneden beri uğraşılan ve cidden güzel bir eser olan kanun» şeklinde takdim etmiştir. İktisat Bakanı C. Bayar da «Kanunun hayatını tetkik edecek olursak görürüz ki on iki seneden beri Meclisi Ali'nin elinde bulunmaktadır» demektedir. Gerçekten de Kanunun gerekçesinde 1924, 1929 ve 1932 yıllarında bu konuda Meclis'e üç tasarı sunulduğu ve geri alındığı belirtilmektedir. Fakat bunlar, sırasıyla 99, 36 ve 192 maddelik farklı tasarılardır. Bu bakımdan Celâl Bayar'ın sözlerinin neye dayandığı belli değildir.

Kanun işçi temsilcisinin bulunmadığı bir Meclis'te işçilere yapılan büyük övgüler arasında kabul edilmiştir. Bir milletvekili «Türk işçisi bedenini veya fikrini, sırf menfaat mukabili olarak başkasına kiralayan kimse değildir –demiştir– Türk milletinin umumi çalışma kabiliyeti ister bedenen, ister fikren olsun her şeyden evvel ve sadece inkılâbın malıdır.»

En az on işçi çalıştıran işyerlerinde uygulanma esasına dayanan ve C. Bayar'ın dediğine göre, «çalışkan bir zümrenin sabırsızlıkla beklemekte olduğu bir eser» olan bu kanun işçilere ne getirmektedir?

55 Bk. TBMMZC, Cilt. 12, inikad: 72-81, 1936; diğer nakilleri de buradan yaptık.
56 Prof. Dr. Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1967, s. 100.

İş Kanunu işin düzenlenmesi, iş güvenliği ve sağlık koşulları ile ilgili çok olumlu hükümler ihtiva etmekle beraber, bunların ayrıntılarını tüzüklere bırakmıştır. Örneğin kanun «Genel bakımdan iş müddetinin haftada 48 saat olması esastır» demektedir. Fakat bu maddenin uygulanmasını kanunun çıkışını takibeden bir yıl içinde çıkarılacak olan bir tüzüğe bırakmaktadır. Ancak bu tüzüğün de uyacağı esaslar tesbit edilmektedir. Bunlara göre, «Memleketin ekonomik menfaatleri bakımından yahut mahiyetleri ve istihsal miktarlarını mutad olan seviyenin yukarısına çıkarmaya ihtiyaçları dolayısıyla» (md. 37) bazı iş kollarında, yılda 90 günü aşmamak şartıyla, günde 13 saatlik çalışmaya izin verilmektedir. Kanun asgari bir çalışma yaşı tesbit etmemiştir. Bir milletvekilinin «14 yaşından küçük çocuklar çalıştırılamazlar» şeklindeki teklifi, İktisat Bakanı tarafından desteklenmesine rağmen reddedilmiştir. Kanunun 12 yaşındaki işçi çocuklara atıflar yapan maddeleri vardır. Ancak ağır işçilik (maden ocaklarında çalışma, kablo döşenmesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi) ve gece işçiliği 18 yaşından küçük erkekler ve bütün kadınlar için yasaktır. 16 yaşını doldurmamış çocuklar ise, günde 8 saatten fazla çalıştırılamazlar.

İş Kanunu iş ihtilâflarının çözümünde nasıl bir yöntem önermiştir? Gerçekten en önemli husus budur.

İş Kanunu grevi açıkça yasaklamıştır. (md. 72) O dönemde bir sendika kurma hürriyeti olmadığı gibi, toplu sözleşme hakkı da yoktur. Bunların yerine, kanun, uzlaştırma ve tahkim yöntemlerini getirmiştir. Herhangi bir iş ihtilâfında, önce –nasıl seçilecekleri yine bir tüzüğe bırakılmış olan– işçi temsilcileri ile işveren bir uzlaşmaya varmaya çalışacaklar, eğer anlaşamazlarsa ihtilâf bir hakem kuruluna gönderilecektir. Hakem kurulu ise vali veya muavininin başkanlığında, o ilde İş Kanununu uygulamakla görevli en büyük memur, hukuk işleri müdürü ve bunların her üçünün seçeceği iki özel kişiden teşekkül etmektedir.

İş ihtilâfı, işçi-patron ihtilâfıdır. Bu ihtilâfta işçi haklarının korunabilmesi, en kesin şekilde, grev ve toplu sözleşme hakları ile mümkündür. Eğer bu haklar yoksa, iş ihtilâfları,

devlet aygıtı egemen sınıflar lehine işlediği için, ister istemez işverenler lehine çözülür. 1936 İş Kanunu da bu yönde bir çözüm getirmiştir. Tahkim usulünde son sözü söyleyecek olan bürokratik bir heyettir. Oysa, biliyoruz ki, siyasi iktidar bu dönemde ticaret ve sanayi çevrelerinin bir aracı olmamakla beraber onların çıkarına uygundur. Ara sıra bu çıkarlara ters düşen kanunlar ve uygulamalar, kısa zamanda aksi yöndeki kanun ve uygulamalara yerlerini bırakmaktadır. Kaldı ki nasıl uygulanacağını tartıştığımız İş Kanunu çok önemli bir çok hususu, sonradan bir türlü çıkarılamayan tüzüklere bırakmıştır. Asgari ücret sorunu da bunlardan biridir. Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa, beş yıllık plan uygulaması döneminde çıkarılan İş Kanununu belki bir ilk adım olarak kabul etmek mümkündür; fakat işçi sınıfına çok fazla şeyler getirdiğini iddia etmek hayalcilik olur.

Kısaca planlı sanayileşme asgari ücretsiz ve fazla çalışmalı bir işçi düzeni içinde yapılmıştır. Finansmanı da orta ve yoksul köylülerin aleyhine olduğu gibi işçilerin de aleyhinedir.

SİYASİ REJİM ve İDEOLOJİDE GELİŞMELER

İktisadi politika ile ilgili açıklamalarımda hareket noktası olarak tekelci kapitalizmin buhranını almıştım. Siyasî rejim ve ideolojideki gelişmeler de, ancak aynı açıdan ele alındıkları takdirde anlamlı olabilirler.

Dünya buhranı, dış ticaret kanalıyla, Türkiye'deki iktidar koalisyonunun kanatları olan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin durumunu sarsınca, bürokratik kadronun siyasî ağırlığı artmıştı. Ancak, Takriri Sükûn Kanunundan itibaren burjuva demokratik hak ve hürriyetlerin kısıtlanması ve iktisat politikasının vergiler ve tekeller kanalıyla yoksul kitlelerin sırtından yürütülmesi siyasî iktidarın –görünürdeki– sahipleri olan bürokratların halk nezdindeki itibarını azaltmıştı. Bu yüzden, 1929 buhranı patladığı zaman iktidarın önünde iki yol vardı: Ya demokratik hak ve hürriyetlerin iadesi ile rejimi yumuşatmak, ya da büsbütün sertleştirmek. Birinci yol Serbest Fırka'nın 1930'da kurulması ile denendi. Ayrıntısına ilerde gireceğim. Ancak tutarsızlıkları ve karşı devrimci eğilimleri çabuk ortaya çıkan bu hareket kısa zamanda önlendi. Bundan sonra rejimde ve ideolojide bir sertleşme dönemine girildiğini görüyoruz.

Daha 1931 de kabul edilen Matbuat Kanunu «Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı» (md. 50) gazete kapatma yetkisini Bakanlar Kurulu'na veriyordu. Fakat rejimde asıl dönüm noktasını, buhranın etkilerinin Türkiye'de en kuvvet-

le hissedildiği 1932 yılı teşkil etmektedir. Bu dönüşümü, çeşitli yönleri ile, şematik bir şekilde açıklamaya çalışalım.

a) **İktisat Politikası:** 1932 yılından daha önce açıkladığım «Devletçi» politikanın temel kanunları kabul ediliyorlar. Hemen takip eden yıllarda gerilemelere yol açacak kadar ileri bir müdaheleciliği ve devlet işletmeciliğini getiren sekiz kanun peş peşe Meclis'ten geçiyorlar.[1]

b) **Rejim:** 1934 yılında kabul edilmekle beraber, Polis Vazife ve Selâhiyetleri Kanunu ve İskân Kanunu 1932'de Meclis'e geliyorlar. Polis Vazife ve Selâhiyetleri Kanunu'nun 18. maddesi şöyledir: «Fevkalâde hallerde ve Devletin emniyet ve selâmetini ve içtimaî nizamı tehdit ve ihlâl kabiliyetini haiz vaziyetlerde, bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerine veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar, polis nezaret altına alabilir ve umumî ve hususî nakil vasıtalarına vaziyet edebilir.

Bu hal ve vaziyetin ve devamının takdiri en büyük mülkiye amirine aittir.» Görüldüğü gibi valilere, son derece muğlak formüller içinde, ferdî güvenliği ortadan kaldıran yetkiler veren bu kanun adeta bir polis rejiminin temelini teşkil etmektedir. Çok partili hayata geçtikten sonra, D.P.'nin en çok şikâyet ettiği kanunlardan biri olan bu kanun, Şubat 1948'de tadil edilmiş ve 18. madde kaldırılmıştır. İskân Kanunu ise, ırkçı bir zihniyetle yeni bir yerleştirme politikası getirmektedir. Bu kanun da çok partili hayatta çok tenkit konusu olmuş ve çeşitli değişikliklere uğramıştır.

Aynı yıl Meclise gelen, fakat hükûmet tarafından geri alınan bir tasarı da İş Kanunu tasarısıdır. Daha sonra kanunun ideolojik açıdan önemini belirteceğim.

Kısaca 1932'den itibaren, burjuva demokratik hak ve hürriyetlerin tamamen ortadan kaldırıldığı bir baskı rejimi kurulmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan beri nisbî olarak korunan üniversite özerkliği de 1933 yılında çıkarılan bir kanunla son bulmuştur.[2]

1 Boratav, a.g.e., s. 105-108, 121-132.
2 Başgöz, Wilson, a.g.e., s. 183.

Rejimdeki gelişme parti-devlet ilişkilerinde de ortaya çıkmıştır. Aslında C.H.F.'nin kuruluşundan beri devletle sıkı bağları vardı. Ancak bu bağlar, hukukî bağlar olmayıp, fiilî bir durumu ifade ediyordu. Oysa buhran yıllarında, Avrupa'da burjuva demokrasilerinin itibarı sarsılmış, parti-devlet özdeşliğini gerçekleştiren totaliter rejimler kurulmuştu. Türk rejimi bunlardan birçok noktalardan ayrılmakla beraber, bazı yönlerden de etkileri altında kaldı. Özellikle, Atatürk'ün son yıllarında ortaya çıkan bir gelişme ile «Devlet idaresi ile parti arasında sıkı bir bağ kurulmuş, devlet idaresi partinin desteği haline gelmiş, memurların siyasî derneklere girmelerini yasak eden Memurin Kanununun hükmü uygulanmaz olmuştur. Bir aralık (1937-1939) il parti başkanlıkları valilerin uhdesine verildiği gibi, merkezde de içişleri bakanı, aynı zamanda parti genel sekreteri olmuştur. Bu son durum partinin 1939 tüzüğünde bu şekilde hükme bile bağlanmıştır. "Genel sekreterin parti hükûmetine aza olarak girmesi temin olunur." (md. 29) 1937'de Anayasa'nın ikinci maddesi tadil edilerek partinin ilkeleri Anayasa prensibi haline getirilmekle de parti ile devlet idaresi arasındaki bağ bir nevi hukukî ifadesini bulmuştur. Netice itibariyle Cumhuriyet Halk Partisi adeta bütüncü (totaliter) bir kuruluş haline gelmiş, kimsede muhalefet cesareti kalmamıştır.»[3] İlerde göreceğimiz gibi, çok partili hayata geçişte egemen sınıflar yoksul sınıfları peşlerinden sürüklerken, bu baskı rejiminin yarattığı antipatiden yararlanmasını çok iyi bilmişlerdir.

c) **İdeoloji:** Aynı dönemde ideolojik gelişmeler nasıl olmuştur?

Daha önceki açıklamalarımda devrin ideolojisinin pozitivist bir temele dayandığını söylemiştim. Özellikle «halkçılık» ve «ilim» kavramlarının bu konuda anahtar kavramlar rolü oynadığını belirtmiştim. Milliyetçilik de, halkçılık gibi, sınıf çelişkileri yerine toplumun ahenkli bütünlüğünü ortaya koyan ve savunan bir ideolojidir. Halkçılıktan farkı diğer milletlere karşı

3 Prof. Dr. Tahsin Bekir Balta, **Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti**, SBFY, Ankara, 1960, s. 35.

olan tutumumuzu ortaya koymasındadır.

1932'de uygulamaya konan «devletçilik» ilkesinin halkçılık ilkesine aykırı düşmediği ileri sürülmüştür. Aslında devlet işletmeciliğinin finansmanını sağlayan vergi politikası ve tekeller geniş halk kitlelerinin yararlarına aykırı idi. Bununla beraber «halkçılık»dan çıkarları çatışan sınıfların bulunmadığı bir toplum anlaşıldığı için, devletçilik de halkçılığın iktisadi politikası olarak düşünülmüştür.Nitekim 1932'de bu konudaki kanunların Meclis'ten geçmesi üzerine ticaret ve sanayi çevreleri telaşa kapılınca, Celâl Bayar İktisat Bakanlığına getirilmiş ve basına bir tamim göndererek görüşlerini şöyle açıklamıştır: «Hemen ifade edeyim ki, İktisat Vekâleti için, yeni bir istikamet yeni bir hattı hareket aramak mevzubahis olamaz. Çünkü iktisadî sahada mesai ve faaliyetlerimizin esasları, Fırkamızın umumi siyasetinin beyannamesinde ve Fırkamız Programında her türlü tereddüdü ortadan kaldıracak bir vuzuh ve yüksek bir ihata ile çizilmiştir.»[4] Celâl Bayar'ın hatırlattığı C.H.F. Programının halkçılıkla ilgili maddesi şöyledir: «Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esaslı prensiplerimizdendir.» Bayar, tamimini şöyle tamamlamaktaydı. «Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadeleleri yerine içtimai nizam ve tesanüt temin ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis etmektir.»[5] Görüldüğü gibi, «devletçilik» politikası daha geniş bir tabanda, «halkçılık» felsefesi içinde savunulmaktadır. Halkçılık ise, daha önceki dönemde olduğu gibi, herşeyden önce sınıf mücadelesine karşı kullanılan ideolojik bir araçtır.

Aynı zihniyeti dönemin diğer bazı uygulamalarında da görüyoruz. Örneğin, sınıf esasına dayanan dernekleri yasaklayan Cemiyetler Kanunu, 1938'de kabul edilmekle beraber, 1930'da Meclis'e gelmişti.[6] Aynı şekilde bizzat İş Kanunu bile sınıf mücade-

4 Bk. **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Nisan 1932, No. 9, s. 399.
5 İbid., s. 399.
6 Bk. **TBMMZC Devre: 5, Toplantı: 3,** İnikad: 79-83 , Cilt 26, 1938.

lesine karşı bir araç olarak kullanılmıştır. CHP genel sekreteri Recep Peker'in Kanunun kabulü dolayısıyla yaptığı konuşmadan bazı bölümleri nakledelim: «Devlet büyük sanayi hayatına yeni giriyor demektir. Bu sanayiin kurulup işlemesi devrindedir ki işverenle iş alan arasındaki ahenk ve münasebetlerin tanzimi kati bir ihtiyaç olarak duyuluyor. Bu bakımdan kanun tam zamanında hayata doğmuş olacaktır... Yeni İş Kanunu bir rejim kanunu olacaktır...

Liberal devlet tipi içinde işçi sınıfı, bunun daha geniş manası ile proleter ve burjuva sınıfları iki düşman cephe halinde birbirine karşı çarpışıp dururlar. Bunlar, millet birliği gibi büyük ve mukaddes davanın yanında hiçbir kıymeti olmayan ve millet varlığını tahrip eden zehirli telkinler mahsulü suni bir heyecanın vecdi içinde vuruşup dururlar...

Yeni İş Kanunu sınıfcılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla millî hayatın iş alanında muvazene kurulacaktır.»[7]

1938'de kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile Basın Birliği Kanunu da aynı espri içinde hazırlanmıştır. Cemiyetler Kanunu'nun gerekçesinde «Ammenin menfaati gayesiyle ilmî ve ahlakî ihtiyaçları tatmin için teşekkül eden ve işbu kanunun mevzuunu teşkil eyliyen cemiyetleri de amme intizamı ve asayiş itibariyle Devletin yüksek murakabesi ile bağlamak zaruridir»[8] denmektedir. Kanun, sınıf esasına dayanan cemiyetleri yasaklamaktadır. Basın Birliği Kanunu da, basının «teşkilâtlı, disiplinli bir meslek haline getirilmesi ve mensuplarının hak ve menfaatleri ile birlikte vazife ve mükellefiyetlerinin de Devlet eliyle nizam altına alınması»[9] amacını gütmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için de, basın mensuplarını örgütleyerek İçişleri Bakanlığının kontrolü altına almaktadır.

Görüldüğü gibi, rejimin sertleşmesi, sınıf mücadelesine karşı ideolojik savaşın yoğunlaşması ile bir arada yürümektedir. Bu

7 Bk. **TBMMZC, İnikad: 72-81,** Cilt: 12, 1936.
8 **TBMMZC, İnikad: 79-83,** Cilt. 26, 1938.
9 Aynı Cilt Zabıt Ceridelerinden.

savaşta kullanılan ikinci bir ideolojik araç da bu yıllarda şoven bir görünüm kazanan milliyetçiliktir.[10]

1930'ların milliyetçiliğinde Avrupa'da kurulan ırkçı rejimlerin etkileri olabileceği gibi, bürokratik kadronun egemen sınıflar karşısındaki bağımsızlığının artması da rol oynamış olabilir. Bütün bunlar «Türkçü» tezleri yeniden gündeme getirmiştir. Ayrıca Doğu'da asayişin bir türlü temin edilememiş olması ve zaman zaman isyanların patlaması, Meclis'ten bir takım ırkçı kanunların geçmesine yol açmıştır. Daha önce sözünü ettiğim İskân Kanunu bunun tipik bir örneğidir.

İskân Kanunu, tesbit edilen bölgelere göre «ırk» esasına dayanan bir yerleşme politikası öngörmektedir. Kanunda «ırk» ve «Türk kültürüne bağlılık» sözleri sık sık geçmektedir. Gerekçe bölümünde Kanun'un amacı şöyle anlatılmaktadır: «Ana dili Türkçe olmayan nüfus terakümlerinin menine ve mevcutlarının dağıtılması şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin korunmasına ait tedbirlerin ittihaz ve tatbiki için Hükûmete kanunî selâhiyet alınması düşünülmüştür.»[11] Meclis'teki görüşmeler sırasında da bir milletvekili Kanunu şöyle savunmuştur: «Türk olmanın şeref ve değerini bu topraklarda yaşayanların iliklerine kadar işletecek olan Yerleştirme Kanunu, Inkılâbın ana kanunlarından bir belli başlısı olmak mümtazlığındadır.»[12]

Dönemin milliyetçilik açısından daha ilgi çekici yönü «kültür milliyetçiliği» olarak niteleyebileceğimiz gelişmelerdir. Türk-

10 Bu milliyetçiliğin İttihatçı türkçülükten kaynaklanan yönleri ve etkileniş mekanizmaları birçok incelemeye ve tartışmaya yol açmıştır. Kemalizmi İttihatçılığın bir devamı olarak kabul edenler iktisadi buhran yıllarının yol açtığı bu ideolojik gelişmede tezlerini destekleyen bir renk bulabilirler. Ayrı bir incelemede ayrıntılı bir şekilde ele almayı düşündüğüm bu konuya, sonuç bölümünde de değineceğim.

11 Bk. **TBMMZC Devre: 4, Toplantı: 3,** Cilt 23, 1934.

12 Aynı cilt Zabıt Ceridelerinden. İskân Kanunu'nda 1935 yılında 2848 sayılı kanunla (Düstur, III. Tertip, Cilt 17, s. 28) yapılan değişiklikle kanunun 7. maddesinin B fıkrasından «Türk ırkından olmayanlar» deyimi «Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olup da Türkçeden başka dil konuşanlar» formülü ile değiştirilmiş, iskân uygulaması Dahiliye vekaletinden, Sağlık vekaletine devredilmiştir. Dahiliye Vekaleti «mütalaa» yetkisini saklı tutmuştur.

lerin millî ve tarihî özelliklerine uygun bir politikayı öngören bu gelişim, buhran yıllarının maddî koşullarından kaynak aldığı gibi, Atatürk'ün bazı kişisel arayışlarına da cevap veriyordu. Bu yüzden «devletçi» iktisat politikasının uygulama sorunlarına pek girmeyen ve ilkeler koymakla yetinen Atatürk, kültür çalışmalarını bizzat ele alarak yöneltmiş ve bu çalışmaların bilimsel kurumlar çerçevesinde gelişmesini de sağlamıştır. Bu konu ile ilgili bazı noktaları açıklayalım.

Atatürk İkinci Meşrutiyetin «medeniyet» ve «hars» tartışmaları içinde yaşamıştır. Bu dönem Osmanlı toplumunun çözülüş ve çöküş yıllarıdır. Bu yıllarda, batıyla olan iktisadî ilişkilerimizin ve sınırlı bir şekilde gelişmiş olan kapitalizmin ortaya çıkardığı küçük burjuva kökenli bir aydın kadrosu, meseleyi idealist terimlerle «Devlet nasıl kurtulur?» şeklinde koymaktadır. Atatürk'ün içinde bulunduğu fikir çizgisi, bu soruya «medenileşerek» demek suretiyle cevap vermektedir. Atatürk, Ziya Gökalp gibi medeniyet-hars ayrımı yapmadan her ikisini bir bütün olarak ele almaktadır.[13] Ancak çağdaş medeniyete nasıl ulaşılacaktır? Elbetteki, Atatürk'ün de sık sık belirttiği gibi, batı taklitçiliği yoluyla değil! Aslında, gerçekçi terimlerle sorun şudur: Türkiye'de burjuva devrimi doğal sonucuna nasıl ulaşacak ve Türkiye batıdaki gibi bir sanayi toplumu haline nasıl gelecektir? Sınıfsal açıdan bunun güçlüklerine, hatta imkânsızlıklarına daha önce işaret etmiştim. Nitekim 1923-1930 döneminde ikti-

13 1930 yılında, Yalova'da bir gece toplantısında Atatürk çeşitli sualler ortaya atmış ve daha sonra verilen cevaplar Afet İnan'a dikte ettirilmiştir. Bu suallerden biri de «Medeniyet Nedir?» şeklinde idi. Atatürk verdiği cevapta, Ziya Gökalp'in aksine, harsla medeniyetin aynı şeyler olduğunu ileri sürmüş ve harsı tarif etmiştir. Cevap aynen şöyledir. «Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu noktai nazarımı izah için hars ne demektir tarif edeyim:

A) Bir insan cemiyetinin Devlet hayatında;
B) Fikir hayatında, yani ilimde, içtimaiyatta ve güzel sanatlarda;
C) İktisadî hayatta, yani ziraatta, sanatta, tiarette, kara, deniz ve hava münakalâtçılığında yapabildiği şeylerin mahassalasıdır.»

Prof. Dr. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Ankara, 1959, s. 267. Ancak, Atatürk bir toplumun «hars»ının değerlendirilmesinde hep evrensel ölçütler kullanmıştır. Bu anlamda hars-medeniyet ayrımı önemini yitirmektedir.

sadî açıdan önemli bir atılım gerçekleşemeyince, üstelik batı buhranının etkisiyle Türkiye'de bir iktisadi çöküntü başgösterince ideolojik düzeyde «batılılaşmak» ve «medenileşmek» sorunları yeniden ön plana gelmiştir.

Sınıflı toplumlarda, egemen sınıflar ve onların temsilcisi durumundaki kadrolar sorunları somut düzeyde çözemeyince, ideolojik düzeyde çözerler. Başka bir deyişle, gerçekte var olmayan bir toplum düzenini, ideal planda varmış gibi gösterirler. Böyle durumlarda milliyetçilik çok sık başvurulan bir ideolojidir. Türkiye'de de durum böyle olmuştur. Millî Kuruluş Savaşı biterken, Atatürk, bütün devrimciler gibi, yeni kurulacak devletin tarih içindeki yerini düşünüyordu. Bu devlet, Osmanlı Devleti'nin bir devamı olamazdı. Gerçekten Atatürk, çeşitli konuşmalarında Osmanlı Devleti'ne karşı antipatisini çok açık bir şekilde dile getirmiştir.

Atatürk'e göre «Osmanlı tarihi, baştan nihayetine kadar hakanların, şahısların, en nihayet zümrelerin hal ve hareketini kaydeden bir destandan başka birşey değildir»[14] Ve «Osmanlı tarihinde bütün gayretler, bütün mesai, milletin arzusu, emelleri ve hakiki ihtiyaçları noktai nazarından değil, belki şunun bunun hususi emellerini, ihtiraslarını tatmin noktai nazarından vukubulmuştur.»[15] Atatürk «birtakım mecnunlar, müsrifler ve sefihler»[16] olarak nitelendirdiği Osmanlı padişahlarının, memleketin «asli unsurunu» yani Türk halkını kendi emelleri uğruna peşlerinde nasıl diyar diyar sürüklediklerini ve kendi ülkelerini nasıl ihmal ettiklerini somut örneklerle anlatır. Evet, artık bu İmparatorluk bütünüyle maziye karışmalıdır. Yeni kurulacak Türkiye, millî bir Türk Devleti olacaktır. Bu yüzdendir ki, Osmanlı Devleti'ne değil, eski Türk medeniyetlerine eğilmek gerekmektedir.

1920'lerin «liberal» kalkınma yöntemi başarıya ulaşmayınca ve batıya bağlı Türk ekonomisi büyük bir buhran içine girince,

14 **Söylev ve Demeçler**, Cilt II, s. 104.
15 İbid., s. 100.
16 İbid., s. 154.

milliyetçilik sorunu yeniden gündeme geldi. Kültürel yönden Türk dili ve tarihi ile ilgili araştırmalara yönelik bu milliyetçilik, bizzat Atatürk'ün de yakından ilgilendiği bir konu idi. Türk Dil ve Tarih Kurumları çerçevesinde geliştirilen bu akım, Türk eğitimini de büyük ölçüde etkilemiştir. Dikkat edilecek olursa, ilk Türk Tarih Kongresi'nin toplandığı ve daha sonra Türk Dil Kurumu adını alan Türk Dil Encümeninin kurulduğu yıl olan 1932 yılı, daha önce de söylediğim gibi, Türk ekonomisinin en kötü yılıdır. Yine aynı yılda Halkevleri örgütlenerek, halkın politik ve ideolojik eğitimini sağlama yolları araştırılmıştır. Halkevlerinin kurulmasında Sovyet Rusya halk eğitiminin ve faşist İtalya'nın gençlik örgütlerinin etkileri olduğu söylenmiştir.[17] Hatta, «halkevlerinin hazırlıklarının yapıldığı günlerde, İstanbul basınında yeni halkevlerinin faşist İtalya'nın gençlik örgütlerinden esinlendiği açıkça yazılmıştır.»[18] Ancak, Türk rejiminin kendine özgü karakteri, bu isnatları da temelsiz kılmaktadır. Nitekim Ankara halkevinin açılmasında bir konuşma yapan Reşit Galip Bey, gerçeği şöyle dile getirmiştir: «Halkevleri yönetmeliği hazırlanırken uzak, yakın birçok memleketlerin benzer örgütleri incelenmiştir. Türk Ocaklarının tecrübelerinden de faydalanılmıştır. Ama bunların hiçbiri taklit edilmemiştir.»[19]

Halkevleri devrin halkçı ideolojisinin uygulanması ile de yakından ilgilidir. Recep Peker'in belirttiği gibi, halkevlerinin gayesi «Ulusu katılaştırmak, sınıfsız, katı bir kitle haline getirmek»dir.[20]

Dil ve Tarih Kurumları ile Halkevleri çerçevesinde girişilen kültür siyaseti, teorik planda, bilimsel temelden yoksun birtakım dil ve tarih tezleri doğurmuştur. Ancak Atatürk, başından itibaren bu çalışmaları bilimsel bir yönteme dayandırma konusunda titizlik göstermiştir. Daha Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşunda, başkanına gönderdiği bir mektupta, Atatürk şu direktifi

17 Başgöz, Wilson; a.g.e., s. 193.
18 İbid., s. 193.
19 İbid., s. 193.
20 İbid., s. 194.

vermişti: «Tarih yazmak için tutulan yolun mantıkî ve bilhassa ilmî olması şarttır. Bu münasebetle yüksek heyetinizin reisi bulunan zatı âlinize hatırlatırım ki yeni dünya ufuklarına açacağınız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmetedarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nadim olmaktansa, hiçbir eser vucüda getirmemek, aczini itiraf etmek evlâdır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin müesseselerin mezunlarına inanmaktan evlâdır.»[21]

Gerçekten Atatürk, toplumsal bilimler içinde en çok tarihle uğraşmıştı. Kendisinin de türlü vesilelerle söylediği gibi, okul çağlarından itibaren tarihe yakın bir ilgi duymuştur.[22] 1922'de kendisine Darülfünün Edebiyat Fakültesi tarafından fahri profesörlük ünvanı verildiği zaman, bunun tarih profesörlüğü olması gerektiğini söylemişti.[23] Bütün bu eğilimi, buhran yıllarında, anlattığımız biçimde gelişmiş ve bir yandan kültür siyasetine, diğer yandan da devlet kapitalizmine yönelmiş bir iktisat siyasetine temel teşkil etmiştir. Bu dönemde kurulan İktisadî Devlet Teşekküllerine «Sümerbank», «Etibank» gibi isimler verilmesi, aradaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır. Ancak dil ve tarih sorunlarının idealist bir yöntemle ele alınması eyleme ışık tutma bakımından hiç de verimli olmamıştır. Nitekim, Türk Devriminin gelişme çizgisini doğru saptayabilmek için, asıl Osmanlı toplumu üzerinde durulması gerekirken, eski çağlara eğilmek böyle bir yöntemin sonucu olmuştur. Bunu doğuran neden, egemen sınıflar karşısında belli bir bağımsızlık kazanan orta sınıf kökenli bürokratların kapitalizmi geliştirme konusunda karşılaştıkları güçlükler ve Batı karşısında duydukları küçüklük kompleksidir. Nitekim İsmet İnönü, Türk Tarih Kurumu'na gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştır: «Bir milletin en büyük kaybı kendine itimadını kaybetmesidir. Cumhuriyete ka-

21 Prof. Dr. Ekrem Akurgal naklediyor, bk. **Tarih İlmi ve Atatürk**, Belleten, Sayı: 80, Ekim 1956, s. 583.

22 Bk. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Konferanslar**, Ankara, 1964, s. 58.

23 Faik Reşit Unat, **Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi, (Atatürk Hakkında Konferanslar)**, Ankara 1964, s. 89, s. 59.

dar iki yüz seneye yakındır ki, bu memleketin okumuş geçinenleri, kendi medeniyet kuvvetlerine inanmadan konuşmuşlardı. Türklerin millî hayatını hararetten mahrum etmek isteyen bir yabancı edebiyatın zehirli telkini, en dikkatli olduğunu zanneden ilim muhitlerimizde bile yerleşmişti. Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün hususi alâkası ve tesiri sayesinde, tetkiklerinde başlı başına düşünür ve hüküm verir bir zihniyetle tebarüz etmiştir.»[24]

Özetlersek, buhran yıllarında halkçılık ilkesi devletçiliğe yol açtığı gibi, milliyetçilikle de özdeşleşmiştir. Bütün bunlar pozitivist bir espri tabanında yer alan ve «ahenk içinde bir toplum» fikrine uygun düşen gelişmelerdir.

Serbest Fırka Denemesi ve Kadro Hareketi

Buhran yıllarında girişilen Serbest Fırka denemesi ile Kadro hareketi üzerinde durmak, incelediğimiz dönemi aydınlatmakta yardımcı olacaktır. Gerçekten birincisi siyasî bir parti, ikincisi de ideolojik bir dergi çerçevesinde gelişen bu hareketler, iktisadî çöküntü yılları içinde rejime yeni bir çıkış yolu göstermek istemişlerdir. Aslında her ikisi de rejimin resmî ideolojisi içinde kalarak, fakat bunun sınırlarını zorlayarak bir yön aramışlardır. Ancak, takibeden sayfalarda anlatmaya çalışacağım gibi, her iki hareket de bu konuda başarısız kalmıştır. Bununla beraber ortaya attıkları fikirleri ve harekete geçirdikleri toplumsal güçleri incelemek, rejimi daha iyi anlamak bakımından zorunludur.

a) Serbest Fırka Denemesi:

Daha önce de belirttiğim gibi, 1929 buhranı patlak verdiği zaman Türkiye'de siyasî rejimin önünde iki yol vardı: Ya burjuva demokratik hak ve hürriyetlerin iadesi ile rejimi yumuşatmak, ya da büsbütün sertleştirmek. Görünüşe göre, Serbest Fırka birinci yolun denenmesidir.

24 İ. İnönü, **Belleten**, Sayı: 10, 1939.

Aslında Serbest Fırka hareketi bir danışıklı dövüş olup, gerçek bir çok partili hayata geçişten uzaktır. Bizzat Atatürk'ün isteği ile yakın arkadaşları tarafından kurulmuş, fakat Atatürk de dahil bütün C.H.F.'ni ve onun en sağlam toplumsal dayanağı olan bürokratik kadroyu hedef alan muhalefet güçlerini harekete geçirince yine onun telkini ile kapatılmıştır. Bütün hayatı üç aydan biraz fazla sürmüştür. (8 Ağustos 1930-7 Kasım 1930)

Atatürk böyle bir teşebüsü neden desteklemiştir? Kurtuluş Savaşı yıllarında bir Komünist Partisi kurdurarak sol akımları kontrol altına almak istemesi gibi, şimdi de rejime muhalefeti açığa çıkararak kontrol edebilmek için mi? Yoksa, Serbest Fırka kurucularından Ahmet Ağaoğlu'nun ileri sürdüğü gibi, «fırka teşkili, muhalefet fikri taşımak gibi cüretleri ta kökünden kesip atmak»[25] için mi? Yahut da, rejime yeni bir yön arandığı yıllarda halkın temayüllerini öğrenerek yararlanmak amacıyla mı? Daha sonraki gelimeler daha çok ilk iki ihtimali doğrulamaktadır. Bununla beraber, hareketin önemi, C.H.F. yöneticilerinin samimi olarak çok partili bir hayat arzu edip etmemelerinde değil, rejimin bir nevi aynasını teşkil etmesindedir.

Serbest Fırka, C.H.F.'nin devletçiliğe kaydığı bir yılda kurulmuştur. Fırkaya «Serbest» ismini bulan da bu devletçiliği en koyu ve en faşizan bir şekilde anlayan ve uygulamaya çalışan Recep Peker olmuştur.[26] Bu bakımdan Fırka, C.H.F.'den ayrı bir kalkınma yolu savunmaktadır. Bu yol klasik liberal yoldur.

Serbest Fırka, C.H.F'nin yoksul sınıflar sırtından yürüttüğü vergi ve tekeller politikasını kıyasıya eleştirmiştir.[27] 1929 Barem Kanunu ile memur maaşlarının yükseltilmesi de sert eleştirilerinin konusu olmuştur.[28] Buna karşılık Fırka, Programına koyduğu maddelerle, adil bir vergi sistemini, köylüye ucuz krediyi, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşvikini savunmuş ve te-

25 Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, 2. Bsk., İstanbul, 1969, s. 95.
26 İsmi R. Peker'in teklifi üzerine bizzat Atatürk koymuştur. Ağaoğlu bu bilgiyi R.Peker'den naklediyor. a.g.e., s. 15-16
27 Bk. Boratav, a.g.e.,s. 55-56.
28 Bilindiği gibi, bu Kanun meclisten geçtiği zaman henüz Fırka kurulmamıştı.Ancak kurucularından özellikle A. Ağaoğlu bu Kanunu Meclis'te eleştirmiştir.

fecilikle savaşacağını ilân etmiştir. Böyle bir program hangi sınıflara hitap etmektedir? Ticaret burjuvazisine, kapitalizme dönük büyük toprak sahiplerine ve bunların peşlerinden sürüklediği işçilere ve yoksul köylülere! Gerçekten Serbest Fırka, eleştirilerini halktan kopuk bir bürokrasi ve devlet kapitalizmi üzerinde toplayarak, aslında çıkarları birbiriyle çelişik olan sınıfları peşinden sürüklemesini bilmiştir. Esasen böyle çelişik sınıflara dayandıkları içindir ki, C.H.F. çevrelerince hem «sağcı», hem de «solcu» oldukları ileri sürülmüştür. Özellikle işçi sınıfını etkilemeleri «solcu» bir parti damgasını yemelerine yol açmıştır. O kadar ki, Parti Başkanı Fethi (Okyar), Meclisteki tartışmalarda partisini şöyle savunmuştur: «Anlayamadığım bir zihniyet var: amele, Halk Fırkasına mensup oldukça iş yolundadır. Vakta ki bu amele Halk Fırkası'na intisap etmez, Serbest Fırka lehine istimale başlar; o zaman iş değişir... Bilumum ameleyi komünist telâkki etmek doğru mudur?»[29] Aynı Fırka irticayı körüklemek isnadıyla sağcılıkla da itham edilmiştir. Kanımca gerçek şudur: Fırka bürokrasiye karşı olan toplumsal güçleri harekete geçirince, ideolojik aracı da daha çok asker-sivil aydınlarda yankı bulan laik bir pozitivizm olmamış, tam tersine bizzat din olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken husus, dinin fikrî muhtevası değil toplumsal fonksiyonudur. Lenin'in dediği gibi, «dinî bir kisve altında siyasî protesto, gelişmelerinin belli bir derecesinde, bütün halklara özgü bir olaydır.»[30] Oysa tek parti döneminde, devrimcilik sınıflar açısından düşünülmediği ve sadece laiklik ve cumhuriyetçilik ilkelerine bağlılık şeklinde anlaşıldığı için, Serbest Fırka da (lider kadrosunun samimi cumhuriyetçilerden teşekkül etmesine rağmen) karşı-devrimci bir Fırka olarak damgalanmıştır.

Gerçekte Serbest Fırka karşı-devrimci bir parti midir? Serbest Fırka çıkarları emperyalizmle en çok uyuşan sınıfların öncülüğünde bir harekettir. Aynı zamanda Fırka, yabancı sermayenin de hararetli bir savunucusudur. Dayandığı sınıfların Türkiye'de

29 Bk. **TBMMZC. Devre: 3, Toplantı: 3, Cilt: 20-21, İnikat No. 67-84, 1930.**
30 **Lenin, L'Alliance..., (Projet de Programme pour Notre Parti), s. 47.**

kapitalizmi geliştirme olanağı sınırlıdır. Fırka yoksul sınıflarla ilgili savunmalarında samimi olsa bile, gerçeklerden uzaktır. Devlet kapitalizmi yerine özel kapitalizmi savunmak, hatta Teşviki Sanayi Kanununun özel teşebbüse tanıdığı imtiyazları genişletmeyi vadetmek işçiler ve yoksul köylüler lehine bir tutum sayılamaz. Kaldı ki, Fırka programında işçiler ve yoksul köylüler lehine somut teklifler yoktur. Tefecilikle ilgili madde dahi, bir bütün içine oturtulmamış, havada bir öneri olarak kalmaktadır. Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa Serbest Fırka'nın tipik bir sağcı parti olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Bununla beraber, aynı dönemde C.H.F. de gerek sınıfsal dayanakları gerekse programı itibariyle devrimci bir niteliğe sahip değildir. Aralarındaki fark, aynı sınıf ve zümreler koalisyonu içinde bürokratik kadronun yerinden doğmaktadır. Devlet kapitalizmi yerine özel kapitalizmi savunmak önemli bir farktır. Bunun iktisadî ve siyasî sonuçları bugün bile Türkiye'de kendini hissettirmektedir. D.P. hareketini incelerken bu konuya tekrar döneceğiz.

Serbest Fırka Türkiye'de kapitalizmin daha çok gelişmiş olduğu batı illerinde büyük bir ilgi görmüştür. Özellikle belediye seçimlerinde gösterdiği başarı, C.H.F. çevrelerini telaşa düşürmüş ve bu çevreler Atatürk'ü etkileyerek Fırkanın feshedilmesini sağlamışlardır. Fırka, faaliyeti süresince en büyük baskıyı idare amirlerinden görmüş ve en çok bu baskıdan şikayet etmiştir. İktisaden egemen sınıfları peşinden sürükleyen bu partinin bürokrasiden yakınması, incelediğimiz dönemin siyasî iktidar yapısı hakkında epeyce aydınlatıcıdır. Nitekim, Serbest Fırka kapandıktan sonra, bürokratik baskı artmış ve demokratik hak ve hürriyetler tamamen ortadan kalkmıştır. Tutarlı ve dürüst bir liberal olan Ahmet Ağaoğlu, Parti'nin kapatılması dolayısıyla «ondan evvel gerek Meclis'te ve gerek Fırka'nın içinde ve dışında az çok söz söylemek, yazı yazmak ve kontrol yapmak imkânı vardı. Şimdi bunlar da kalktı.»[31] demektedir.

31 A. Ağaoğlu, a.g.e., s. 94.

b) Kadro Hareketi:

Kadro dergisi, 1932 (Ocak)-1935 (Ocak) yılları arasında yayınlanmış ve dünya kapitalizminin geçirdiği buhranın etkisi altında, Türkiye'yi kapitalist olmayan bir yoldan sanayileştirme fikrini savunmuştur. Ancak, Kadro'cular kendilerini sadece farklı bir iktisadî siyaset savunucusu olarak görmüyorlardı. İddiaları, «... prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazarî ve fikrî unsurlara malik...»[32] olduğunu kabul ettikleri Türk Devrimi'nde, bu nazarî unsurları bir ideoloji halinde sistemleştirerek devrimin resmî felsefesi haline getirmekti. Bu iddialarında başarılı oldular mı? Bu soruya cevap verebilmek için, daha önce açıklamaya çalıştığımız devrim ideolojisinden hangi noktalarda ayrıldıklarını saptamak gerekir.

Kadro dergisinde «medeniyet» ve «halkçılık» edebiyatı yapılmamıştır. Ancak rejimin sınıf âhengi fikrine dayanan «halkçılık» görüşü olduğu gibi benimsenmiş ve savunulmuştur. Kadro'culara göre de, Türkiye'de çeşitli sınıflar olmakla beraber, batıdakine benzer bir sınıf çelişkisi yoktu.[33] Bu sınıfların da kaynaşmış bir kitle olarak kalkınmalarının yolu, «programlı devletçilik»[34] idi.

Bilindiği gibi Kadro'nun yayın yıllarında, devletçilik ilkesi hükümet tarafından resmen benimsenmişti. Ancak bu devletçilik, temel kabul edilen özel teşebbüsün olanaklarını aşan bir işletmeciliği öngörüyordu. Bu görüş, Atatürk tarafından ifade edildiği gibi, Başbakan İsmet İnönü tarafından da bizzat Kadro dergisinde yayınlanan bir makalede belirtilmiştir.[35] Oysa, Kad-

32 **Kadro,** Sayı. 1, 1932, İkinci Kanun, **Kadro** başlıklı yazı.

33 «Sınıfsız ve tezatsız millet olmak gayemizdir. Fakat, henüz sınıfsız ve tezatsız bir millet değiliz. Yalnız bizde sınıf ayrılıkları, siyasi hayatımızda hakim bir rol oynayacak kadar açılmamıştır.» Vedat Nedim (Tör), **Kadro,** Sayı: 11, **Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti,** İkinci Teşrin, 1932, s. 17.

34 Şevket Süreyya Aydemir, **Programlı Devletçilik, Kadro,** Sayı: 34, Birinci teşrin, 1934, s. 5-13.

35 **Kadro,** Sayı. 22, 1933, s. 6. İnönü şunları söylüyor: «Devlet ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır, nazariyesi basiretle mütalâa olunmalıdır. Bir defa efradın yapabileceği birşeyi devletin, bahusus bizim devletimizin yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey,lâzım bir şeydir.»

ro'nun savunduğu devletçilik, daha sistemli ve özel teşebbüsü de kontrol altına alan bir devletçilikti.[36] Kadro, «... yalnız devlet işletmeciliğinde değil, eğitim, sağlık ve emek seferberliği gibi çok daha geniş bir ulusal alanda, planlı devletçiliği...»[37] savunuyordu. Bu bakımdan Türk Devrimi'nin iktisadî siyasetini radikalize ediyor, sınırlarını genişletiyordu. Planlı devletçilik fikri, Kadro sütunlarında şöyle savunulmuştur. «Millî Kurtuluş devletinin iktisat politikası ancak bir plan ... dahilinde tahakkuk eder. Bu plan... şahsî mülkiyetin tasfiyesine müteveccih sosyalist bir plan değil, sadece millî iktisadiyatın kumanda manivelalarını –büyük sanayi, transfer, kredi– eline alacak, millî iktisadiyatını devlet marifetiyle bina edecek bir program olacaktır. Plan sosyalizmde olduğu gibi kollektif mülkiyete değil, büyük iktisat faaliyetlerinde devlet mülkiyetine istinat edecektir... (Böylelikle) millî iktisadiyata, millî menfaatlere uygun bir istikamet vermek... mümkün olabilecektir. Devletin iktisadiyatın kumanda manivelalarını... alması muhtelif şekillerde olabilecektir: ...Devlet tarafından tesisat yapılması, imtiyazlar verilmesi, inhisarlar vâzı, mevcut müesseselere iştirak, devlet mümessilleri vasıtasıyla kontrol, haricî ticareti kontrol.»[38]

Türk Devriminde halkçılığın, aynı zamanda laik bir hakimiyet teorisi olduğunu görmüştük. Atatürk devrinde bazı denemelere rağmen, halk hakimiyeti ilkesi çok partili düzen ve genel oy çerçevesinde gerçekleşmemişti. Bununla beraber, Türk Devrimi çok partili bir demokrasiye açıktı. Oysa bu konuda da Kadro'cular farklı bir görüşü savunmaktadırlar.

Kadro'culara göre 1924 Anayasasının temelini teşkil eden millî hâkimiyet ilkesinin bir özü (sübstans), bir de tezahür şekli

36 «Hususi teşebbüsün ziraat, sanayi ve ticaret sahalarındaki kısır vaziyetini gördükten sonra, hâlâ onun yaratıcı kudretine inanmamıza imkân var mı? Hayır... Hususi teşebbüsün milli iktisadiyatımızda kurucu ve kurtarıcı bir yol oynayabileceğine, böyle bir mucizeye inanmıyoruz.» Dr. Vedat Nedim (Tör), **Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi**, Kadro, Sayı. 13, 1933, s. 16.

37 Ş. S. Aydemir, **Tek Adam**, III, s. 274.

38 İsmail Hüsrev (Tökin), **Millî Kurtuluş Devletçiliği**, Kadro, sayı. 19, Temmuz 1933.

(form) vardır.[39] Millî hakimiyetin özü bütün demokratik ülkelerde aynıdır. Fakat tezahür şekli memleketlerin bünyesine göre değişebilir. Örneğin Türkiye Cumhuriyetinde millî hakimiyet, Fransa'da olduğu gibi parlamenter rejim içinde değil, bir «kadro»nun «**Millî Rehberlik Formu**»[40] içinde gerçekleşmelidir. «Kadro» ise «... milletin heyeti umumiyetisini bağlayan siyasî ve iktisadî kayıtlara karşı, milletin heyeti umumiyesinin isyanı demek olan bir millî kurtuluş hareketinde... bu hareketi duyan, koruyan ve yaşatan ileri unsurların rehber teşkilâtıdır.»[41] Bunun böyle olmasının nedeni de, Türkiye'de bir sınıf kavgasının olmayışı ve Türk Devleti'nin bir sınıf devleti niteliğini taşımamasıdır. Bu yüzden, Türk Devrimi gerek faşizmden gerekse marksizmden ayrılmaktadır. Çünkü bu rejimler, «sınıf çelişkisi» temeline dayanmaktadır. Faşizm, egemen sınıfların, marksizm ise proleteryanın diktatörlüğünü ifade eder. Oysa, Türk devriminin temelinde «Türk nasyonalizmi» yatmaktadır.[42]

Kadro'yu Türk Devriminden ayıran ve yukarda kısaca özetlediğimiz görüşler, Kadro'cuların iddia ettiği gibi, Türk Devrimine felsefî bir temel teşkil edebilir mi? Bu soruya olumsuz cevap verilebilir. Ancak, Kadro'cular bu görüşlerini Atatürk'ünkinden farklı bir felsefeye oturtmaya çalışmışlardır. Şimdi bu hususu kısaca açıklamaya çalışalım.

Türk Devriminin temelinde «pozitivist bir espri» bulunduğunu ileri sürmüştük. Pozitivizm, analitik ve mekanik bir bilim anlayışına dayanır. Kadro'cular ise, kemalizmi bu şekilde ortaya koymamakla beraber, devrim ideolojisinin temelinde **«hareket ve tezat mantığı»nın** bulunması gereğini belirtmişlerdir.[43] Görüldüğü gibi «diyalektik» kelimesi kullanılmamakla beraber, bu

39 Ş.S. (Aydemir), **Türk Nasyonalizmi,** Kadro, sayı: 20, Ağustos, s. 6.
40 İbid., s. 9.
41 Ş. Süreyya (Aydemir), **İnkılâp ve Kadro,** Ankara, 1932, s. 149.
42 1932 yılında, Türk milliyetçiliği dil ve tarih teorileri ile temellendirilmeye çalışılırken Kadronun da bu gayretleri desteklemesi dikkati çekmektedir. Bak. Ş. S. (Aydemir), **Europocentrisme'in Tasfiyesi,** Kadro, Sayı. 7, Temmuz, 1932, s. 5-10.
43 Ş. S. (Aydemir), **Türk Nasyonalizmi,** Kadro, Sayı. 20, s. 11.

formül aslında diyalektik mantığın ifadesidir. Kadro'cular, diyalektik mantığı «hayattan ve hareketten tecerrüt ediş, müşahede ve hareket mantığından şekli mantığa geçiş şeklinde ifadesini bulan ilmî fikri-sabit rejimi»[44]ne karşı savunmuşlardır. Aristo mantığına dayanan «ilmî fikri-sabit rejimi» dar bir pozitivizm şekli olan «scientisme»i ifade etse gerektir. Bu bakımdan Kadro'nun felsefi açıdan değerlendirilmesi yapılırken, üzerinde önemle durulması gereken husus bizce budur. Ancak bunun için de Kadro'cuların ileri sürdükleri görüşlerin savundukları felsefe ile ne derece tutarlı olduğunun saptanması gerekir.

Bilindiği gibi, diyalektik yöntem marksist teorinin temelidir. Marksizm ise toplumların diyalektik yöntemle tahlilinin zorunlu olarak sınıf çelişkilerini ve sonuç olarak da sınıf kavgalarını ortaya koyacağını ileri sürer. Oysa, yukarda belirttiğimiz gibi, Kadro'cular Türk toplumunda sınıf çelişkisini ve sınıf kavgasını kabul etmiyorlardı. Bu durumda akla gelen soru şudur. **«Hareket ve tezat mantığı»**'nın Türk toplumuna uygulanması acaba neden Kadro'cuları «tezatsız bir toplum»sonucuna ulaştırmaktadır? Bu soruya Kadro dergisi çerçevesi içinde cevap aramak boşunadır. Bununla beraber, derginin başyazarı ve fikir lideri durumunda bulunan Şevket Süreyya (Aydemir) **«İnkılâp ve Kadro»** isimli eserinde sorunu bir çözüme bağlama çabasını safretmiştir.

Şevket Süreyya (Aydemir)'e göre, marksizmin temeli «tarihi materyalizm»dir. Fakat «tarihi materyalizm münhasıran, sınıf mücadelelerinin inkişaf ettiği yerlerde ve devirlerde ve münhasıran bu mücadelenin mekanizmasını müşahedeye tahsis olunmuş bir ilmî usul değildir.»[45] Bu usulün sanayileşmiş ve sınıf mücadelesinin mevcut olduğu toplumlara tatbiki «ilmî sosyalizm»i doğurur.[46] Oysa, bugün kapitalist ülkelerdeki iç tezatlardan başka, bir de uluslararası tezat vardır ki, bunu «... müstemlekeci memleketlerle, müstemlekeler ve yarı müstemlekeler arasındaki ikti-

44 İbid., s. 11.
45 Ş. S. (Aydemir), **İnkılâp ve Kadro**, s. 33.
46 İbid., s. 33.

sadî ve siyasî tezat»[47] teşkil etmektedir. Bu tezat kapitalizmin iç tezadından daha önemlidir. Çünkü «kapitalist nizamın talihini, Marks'ın tahmin ettiği gibi, kapitalist memleketlerdeki sınıf mücadelesi değil, kapitalist memleketler dışındaki millî kurtuluş hareketleri tayin edecektir...»[48]

Görüldüğü gibi Kadro'nun tezleri, tarihî materyalizm ile ilmî sosyalizm arasında yapılan ayrıma dayanmaktadır. Oysa bu ayrım keyfidir ve marksizme aykırıdır. Engels'in belirttiği gibi, ütopik sosyalizm, ancak tarihi materyalizm yönteminin ve «artı-değer» teorisinin ortaya konması ile «ilmî sosyalizm» haline gelmiştir.[49] Tarihî materyalizm, bir toplumun hukukunun, felsefesinin, sanatının kısaca bütün üst-yapı kurumlarının, üretim ilişkilerinin ve üretim güçlerinin meydana getirdiği alt-yapı ile izahıdır. Üst yapının nisbî bağımsızlığı kabul edilmekle beraber, açıklayıcı faktör olarak alt-yapının kabulüdür. Oysa, Kadro'cuların «tarihî maddeciliğin sanayi toplumlarına tatbiki ilmî sosyalizme götürür» şeklindeki görüşleri ancak iki şekilde açıklanabilir.Ya marksizm hakkında yetersiz bir bilgi söz konusudur -ki bizce bu zayıf bir ihtimaldir. Veya Kadro'cular, devrin özel koşulları içinde ve bu özel koşulları zorlamak amacıyla bir fikrî manevra yapmak gereğini duymuşlardır. Böylece hem tarihî materyalizmi savunmak, hem de Türk Devrimi'nin «tezatsız toplum» ilkesiyle çelişmemek olanağını elde etmişlerdir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kadro'cular, Türk Devriminden özellikle iktisadî siyaset ve siyasî rejim konularında ayrılmışlardır. Özel teşebbüse karşı ve yaygın devletçilik anlayışları kendilerinin marksist oldukları kanısını uyandırmıştır. Bu kanı temelsizdir; çünkü Kadro'cular marksizmin temel kategorisini, sınıf kavgasını reddetmektedirler. Devrimci rejimin doktriner bir nitelik taşımayan otoriter sistemini, **«Millî Rehberlik Formu»** ile bir nevi ideolojik temele oturtma gayretleri ise, faşist bir

47 Ş. S. (Aydemir), **Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri,** Kadro, sayı. 8, Ağustos, 1932, s. 6.
48 Dr. Vedat Nedim (Tör), **Milli Kurtuluş Hareketleri ve Buhran,** Kadro, Sayı. 18, Haziran 1933, s. 24.
49 F. Engels, **Anti-Dühring,** s. 58.

eğilim olarak görülmüştür. Bu görüş de yanlıştır; çünkü Kadro'cular özel kapitalizm yerine, devlet kapitalizmini savunarak –idealist planda– devleti burjuvazinin aracı olmaktan kurtarmayı düşünmüşlerdir. Bütün bunları dayandırmak istedikleri «hareket ve tezat mantığı» yani diyalektik mantık ise uygulanmamış ya da keyfî uygulanmış bir temenniden ibaret kalmıştır.

Kısaca Kadro'cular, devlet müdaheleciliğini ve devlet kapitalizmini ekonomiye egemen kılmak ümidiyle Atatürk'e hizmetlerini sunan, orta sınıf kökenli küçük bir «Kadro»durlar. Sorunları idealist düzeyde ve sınıf kavgasının dışında ele aldıkları için, pek küçümsedikleri sınıf kavgası sonucunda tasfiye olmuşlardır. Gerçekten, Şevket Süreyya Aydemir'in anlattığı gibi, «İstanbul'daki levantenlerle ve ekaliyet muhitleriyle, ithalâtçı çevreleri ile, daha doğrusu iş alemi diyebileceğimiz o günün insanları ile garip bir işbirliği içinde»[50] olan İş Bankası çevresi hücuma geçmiş ve Kadro dergisinin kapatılmasını sağlamıştır.

50 Şevket Süreyya Aydemir, **Kadro Hareketi, Milliyet**, 19 Kasım 1970.

SAVAŞ YILLARI
1939-1945

Buhran yılları Türkiye'de nasıl devlet kapitalizmini geliştirici yönde etki yapmışsa, savaş yılları da devlet müdaheleciliğini yoğunlaştırmıştır. Aslında savaş 1939 Eylül'ünde başlamakla beraber, uluslararası etkilerini çok daha önceden Türkiye'de hissettirmeye başlamıştı.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren gerek komşuları gerekse büyük devletler ile dostluk ilişkileri kurmaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Ancak Avrupa'da faşist rejimlerin kurulması ve bunların saldırgan bir politika gütmeleri Türk diplomasisini harekete geçirmiştir. Özellikle İtalya'nın Asya'da ve Afrika'da emeller beslemesi Türkiye'de büyük yankılar uyandırmıştı. Türkiye'nin gerek Balkanlarda gerekse ortadoğuda giriştiği ittifaklar (Balkan Antantı ve Sadâbâd Paktı) Faşist İtalya tehdidinden kaynak almıştır. Bazı araştırıcıların belirttikleri gibi, «Lozan'dan sonra İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar Türkiye'nin dış politikasını etkileyen en önemli unsur İtalya'nın davranışları olmuştur.»[1] Bununla beraber, İtalya'nın diplomasisini Almanya'yla birlikte güttükleri «revizyonist» siyasetten tecrit etmek doğru olmadığı gibi, nazi Almanya'sı diplomasisini de dış ticaret ilişkilerinden ayrı düşünmek zordur. Gerçekten Almanya bu dönemde dış ticaretini kliring anlaşmala-

1 Prof. Dr. M. Gönlübol, Dr. C.Sar, a.g.e., s. 123.

rına dayandırarak, emperyalist politikasını başarılı bir şekilde yürütmüştür. Bir iktisatçı bu politikayı şöyle açıklamaktadır: Almanya, «1930'ların sonlarından itibaren bir ithalât fazlalığı politikasını benimsedi. Bu kısmen silâhlanma programlarından doğan ihtiyaçlara nisbetle hammadde kıtlığından, kısmen de bunları dünya pazarlarından satın alacak yabancı dövizlere sahip olmamasından kaynaklanıyordu. Bu koşullarda, Almanya için en önemli husus, üzerinde siyasî ve iktisadî bir kontrol kurmak istediği memleketlerden bir ithalât fazlalığı sağlamaktı. Bu husus, güney doğu Avrupa ülkeleriyle imzalanan iki taraflı kliring anlaşmaları ile gerçekleşiyordu. «İthal fazlası, gitgide artan bir Alman kredisi ile karşılanıyordu; daha doğrusu Almanya'nın ilhak ettikleri memleketlerin Merkez Bankalarınca finanse ediliyordu. Bu bakımdan gerçek durum, birtakım memleketlerin Almanya'ya mallar borç vermesi şeklinde ortaya çıkıyordu...»[2] Almanya'nın bizzat Türkiye'de uyguladığı politika da buna benzer bir politika olmuştur. Bunun sonucu Türk dış ticareti büyük ölçüde Almanya'ya bağlanmış ve bu durum diplomatik ilişkileri de etkilemiştir. Gerçekten, örneğin 1929'da, Türkiye toplam ihracatında Almanya'nın payı % 16, ithalâtında ise %23,5 iken, bu nisbet Hitler'in iktidara geçmesinden sonra süratle büyümeye başlamış ve 1937'de ihracat % 36,5, ithalât ise, % 47 oranında Almanya'ya bağlanmıştır. 1938 ve 1939 yıllarında ise ihracat oranı, sırasıyla % 47,6; % 42, ithalât oranı ise, yine sırasıyla % 51,4 ve % 53'tür.[3] Görüldüğü gibi savaş öncesi senelerinde, dış ticaretimiz yarı yarıya nazi Almanya'sına bağlanmıştır. Bu durum, iktisadî bağımlılık yanı sıra dış politikamızı da etkilemekten geri kalmamıştır. Dış ticaretimiz Almanya dışında da kliring anlaşmalarına kaymış ve 1938 yılında ticaret hacmimizin % 83'ü bu tür anlaşmalarla gerçekleştirilmiştir.[4] Daha sonraları, bir bakan Meclis'te bu sömürü mekanizmasını şöyle

2 Maurice Dobb, a.g.e., s. 399.
3 Prof.Dr.F. Neumark, **1938 senesinde Türk Harici Ticareti**, İFM, Sayı. 1, 1039, s. 118-126 **ve 1939-1940 senelerinde Türk Dış Ticareti**, İFM, Cilt. 2, Sayı. 3-4, 1940-1941, s. 412-418.
4 Aynı incelemeden.

anlatmıştır: «Biz öyle bir sisteme bağlandık ki, başta Almanya olmak üzere tamamen karşı tarafın fiyat hakimiyetine girdik. Bize istediği gibi bir fiyat empoze ederdi. Onun maliyetini biz bilmiyorduk. Fakat o bizim maliyetimizi son santimine kadar biliyordu. Bizi nihayet kendi hakimiyetine aldıktan sonra ve daha doğrusu bizi kendi pençesine düşürdükten sonra, istediği fiyatla bizden mal alan ve bazen de kamufle edip, pahalı alıyor gibi göstererek başka memleketlerden % 60-70 daha ucuz alabileceğimiz malları istediği fiyatlarla bize satan bir memleketin arkasından sürüklendik.»[5]

Türkiye İkinci Dünya Savaşını, muhasım kampların harbe girmesi için baskıları altında, tutarsızlıklarla dolu bir diplomasi ile geçirmiştir. Bu diplomasinin açıklanmasına, konumuzu yakından ilgilendirmekle beraber, burada girmiyorum.[6] Bununla beraber Türkiye, savaş dışı kalmasına rağmen, her an savaşa girecekmiş gibi bir ekonomiyi ve bir orduyu ayakta tutmak zorunda kalmıştır. Bu bakımdan savaş yılları, Türkiye'de etkilerini günümüze kadar sürdüren gelişmelere yol açmıştır.

Savaşın patlaması ile beraber Türk dış ticareti büyük bir hızla düşmüştür. 1939 yılında toplam ihracatımız 127 milyon TL. ve ithalâtımız 118 milyon TL iken, 1940 yılında ihracatımız 111,5 milyon TL, ithalâtımız ise 69 milyon TL'dir.[7] Görüldüğü gibi, ithalâtımız Cumhuriyet devrindeki en küçük değere düşmüştür. Bu seneyi, dış ticaret açısından batı buhranı etkilerinin Türkiye'de en kuvvetli hissedildiği yıl olan 1932 yılı ile karşılaştırabiliriz. Nasıl 1932 yılı, iktisadî hayatta devlet müdahelesinin birden yoğunlaştığı yılsa, 1940 yılı da aynı şekilde bir gelişme doğurmuştur. Elbette bu gelişme sadece dış ticaretle değil, bütün savaşla ilgili tedbirleri içermektedir. Bununla beraber, dış dünya ile iktisadî ilişkilerimizin de (kredi alışverişleri dahil) bu gelişmede önemli bir yeri olmuştur.

5 Ticaret Bakanı A. İnan, bk. Bilsay Kuruç. **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri,** çoğaltılmış inceleme, Ankara, 1963, s. 100-101.

6 Bk. Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Dr. Oral Sander, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası,** (olaylarla Türk Dış Politikası),s. 147-200.

7 **Dış Ticaret Yıllığı,** D.İ.E., 1964.

Nasıl buhran yıllarında Türkiye'deki iktidar koalisyonunda asker-sivil aydınların ağırlığı artmış ve devlet aygıtının ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri karşısında nisbî bağımsızlığı büyümüşse, savaş yıllarında da buna benzer bir gelişme olmuştur. Bunun, buhran yıllarından farklı olarak (ve bu yıllarda geliştirilen) bir de iktisadî temeli vardır: Birinci Beş Yıllık Planda oluşturulan devlet kapitalizmi. Gerçekten Türkiye'de devlet kapitalizmi, bu tarihlerden itibaren daima bürokrasiyi destekleyen ve güçlendiren bir rol oynamıştır. Bunun sonuçlarını ilerde ele alacağım. Şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, harpten sonra Amerikan emperyalizmi Türkiye'ye girerken en çok devlet kapitalizmi-bürokrasi kaynaşmasından (veya daha doğru bir deyişle, birbiri içine girmiş bu iki ayrı olgudan) şikâyet etmiştir.

Atatürk öldükten sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş ve 1938 sonunda toplanan C.H.P. Kurultayı'nda yapılan tüzük değişikliği ile «Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan» ilân edilmişti. Bu tarihlerden itibaren, esasen Atatürk henüz hayatta iken bürokrasinin temsilcisi olan İnönü'nün çevresinin de yardımıyla, devlet idaresinde bürokrasinin ağırlığı artmıştır. Nitekim harp ertesinde yayınlanan bazı Ulus başyazılarında bu gerçek dile getirilmiştir. «1938'den sonra bürokrat zihniyetli küçük bir grup, iktidarı ele geçirerek memleketteki bütün faaliyetleri kendi sıkı kontrolü altına almıştır»[8] Savaş başlayıp da, Türkiye gerekli tedbirleri almak zorunda kalınca, bu kontrol daha da artmıştır. Şimdi bu tedbirleri sırasıyla incelemeye çalışalım.

Millî Korunma Kanunu (18.1.1940)

Türkiye'de savaş yıllarının sosyo-politik hayatı incelenirken, üzerinde ısrarla durulması gereken bir kanun vardır: Millî Korunma Kanunu. Gerçekten savaş sonrası gelişmeleri dahi, do-

8 K. Karpat, a.g.e., s. 125, Ulus, 4 Temmuz 1946.

laysız ya da dolaylı olarak, bu kanunun uygulanması ile ilgilidir. Bu kanun nedir?

Millî Koruma Kanunu, Bakanlar Kuruluna, kanunun birinci maddesinde sayılan durumlar ortaya çıktığı takdirde ekonomiyi düzenleyici nitelikte bazı yetki ve görevler vermektedir. Bunlardan beklenen Türk ekonomisini girilmesi her an mümkün olan bir savaşın koşullarına uydurmaktır. Birinci maddede öngörülen olağanüstü durumlar şunlardır: a) Umumî veya kısmî seferberlik; b) Devletin bir harbe girmesi ihtimali; c) Türkiye Cumhuriyetini de alâkalandıran yabancı devletler arasındaki harp hali.

Millî Korunma Kanunu, hükümete, iktisadî hayata çok geniş bir müdahale olanağı getirmektedir. Bu müdahele üç planda olabilir. Önce, hükümet, sanayi ve maden kurumlarında neyin ne miktarda üretileceğini tesbit edebilir ve üretim hedeflerine ulaşabilmeleri için de işletmelere gerekli programları empoze eder. Hükümetin tesbit ettiği tedbirleri uygulamayan ve üretimi gerçekleştiremeyen işletmelere devletçe elkonabilir ve bu işletmeler, belli bir tazminat karşılığı devlet tarafından işletilebilir. Aynı şekilde, devlet, yine bir tazminat karşılığında özel kişiler elindeki maden ocaklarını kontrolüne alarak bizzat işletebilir. Nihayet, devlet, bütün makinalara ve nakil araçlarına ücretli çalışma mükellefiyeti koyabilir. Dikkat edilirse bu müdaheleler (sonuncu hariç) hep üretimle ilgili olup üretimi savaş ihtiyaçlarına uygun bir düzeyde tutma amacına yönelmiştir. Tarım da bu biçim bir müdahele olanağına açık tutulmuştur. Buna göre lüzumlu görülen bölgelerde hangi ürünlerin ekilebileceğini devlet tesbit edebileceği gibi, ekilmeyen 500 hektardan fazla araziyi devlet bir bedel ödemek şartıyla bizzat işletebilir.

İkinci tip müdaheleler dış ticaretin düzenlenmesi ve fiyat kontrolü ile ilgilidir. Devlet iç ve dış piyasaya alıcı olarak girebilmekte, ticareti karaborsayı önleyecek yönde düzenlemek için tedbirler alabilmektedir. Buna ek olarak geniş bir fiyat kontrolü görevini de yüklenmektedir.

Nihayet üçüncü tip müdaheleler de iş hayatı ile ilgilidir. Bu bölümde devlet, İş Kanunu'nun işçilere sağladığı nisbî hakları da

adeta yok ederek, iş hayatını düzenlemeye çalışmaktadır. Öngörülen tedbirler özet olarak şunlardır: Devlet, özel işletmelerin tesbit edilen üretim hedeflerine ulaşabilmesi için bunlara gerekli işçi kadrosunu ve elemanları temin eder. Vatandaşlara ücretle iş yükümlülüğü yüklenebilir. İşçiler ve müstahdemler işlerini makbul bir mazeret olmaksızın ve habersizce terkedemezler. Bu şekilde cebren çalıştırılanlara emsaline uygun, normal bir ücret ödenir. Lüzum görülürse iş saati günde üç saat artırılabilir. İş Kanunu'nun küçüklere ve kadınlara ait hükümleri sınaî müesseselerde uygulanmaz. İşçilerin haftada bir gün tatil yapma hakkı saklı kalmak şartıyla, hafta tatili kanunu uygulanmaz. Benzer bir iş mükellefiyeti tarım sektörü için de konulmuştur: Çalışabilir bir ziraatçi, kendi işi yüzüstü kalmamak şartıyla, ikametgâhından azami 15 km. mesafedeki özel veya devlete ait çiftliklerde uygun bir ücretle çalıştırılmakla mükellef tutulabilir. Kanundaki mecburiyetlerin ve mükellefiyetlerin ihlali cezaî yaptırımlara bağlanmıştır.[9]

Görüldüğü gibi Millî Korunma Kanunu son derece müdahaleci bir kanun niteliği taşımaktadır. Sınıfsal açıdan işçi ve küçük çiftçilerin aleyhine olduğu açıktır. Fakat, Kanun, rahatlıkla burjuvaziye karşı da kullanılabilecek ve devlet kapitalizmini ekonomiye tamamen egemen kılabilecek hükümler de getirmektedir. Nitekim, bu tehlikeyi sezen bazı milletvekilleri Meclis'te hükümete şu soruyu yöneltmişlerdir: «Kanunun tatbikinde hâkim zihniyet (ne olacaktır)?... ve hususî teşebbüsleri alâkadar edecek esaslı kararlar ittihazından evvel iş muhitlerinin mütalâaları (sorulacak mıdır?)»[10] Başbakan bu soruya şöyle cevap vermiştir: «İş sahibi vatandaşların normal... kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdid (etmemek ve) mümkün olduğu kadar... fazla iş muhitinin fikrini sormak... bizim için kolaylık arzedecektir»[11].

9 Bk. Boratav, a.g.e., s. 181-182. 72 maddeden oluşan kanunun metni için bk. **Resmi Gazete**, 26 Ocak 1940, 3780 numaralı Kanun (Düstur, III, Cilt. 21)
10 İbid., s. 182.
11 İbid., s. 182.

Gerçekten Kanun'un metninde bile, iş verenlere bir sürü hak ve garanti tanıyan çeşitli hükümler mevcuttur. Bu hükümleri K. Boratav şöyle özetlemiştir: Terkediliş, âtıl veya tamamlanmamış durumdaki sanayi ve maden işletmelerini devlet «muayyen bir taviz» karşılığında işler hale getirebilir. Yine devlet, sahiplerine kesin olarak lüzumu olmayan makine ve tesisleri, sahiplerinin işlerini aksatmamak şartıyla değeri pahasına satın alır ve bunları ihtiyacı olan müesseselere teslim eder. Hükûmet uygun göreceği ticaret temsilcilerini zaruri maddeleri ithale mecbur edebilir ve bu müesseseleri kontrol altında tutar. Bu müesseseler ithal edecekleri malları, lüzum görüldüğü takdirde, stok etmeye mecburdur. Ancak bu mükellefiyetin, ithalatçılara hiç de ağır gelmemesini sağlayan hükümler ihmal edilmemiştir: Bu şekilde görevli kılınan ithalâtçılara hükümet zorunlu döviz ve krediyi sağlayacağı gibi stok yapmadan ötürü uğrayacakları zararlar da devletçe tazmin edilir. Hükûmetçe alınan tedbirler sayesinde ihracattan yüksek bir kâr elde eden tüccarların kârlarının bir kısmı devletçe alınabilir. Ayrıca, devlet, özel müesseselerin mamullerinin normal maliyetine muayyen bir yüzde kâr ekleyerek satın alabilir. Böylece hükümet üretim miktar ve çeşidini tesbit ettiği sahalarda müteşebbislerin kâr etmelerini kanunla garanti altına almaktadır. Gerekli gördüğü müesseselere hükümet kredi temin eder. İhracı menedilen mahsul ve malların iç fiyatları düşerse, hükümet üreticiyi zarara karşı korur.[12]

Görüldüğü gibi, Millî Korunma Kanunu, bir yandan özel teşebbüsü tehdit edici hükümler getirirken, diğer yandan da onun kârlarını devlet garantisi altına alan hükümler ihtiva etmektedir. Bunların uygulanmasına geçmeden, Kanunun küçük çiftçileri yakından ilgilendiren ve Meclis'te büyük tartışmalara yol açan bir maddesi üzerinde durmak isterim. Bu madde 41. maddedir ve şöyle demektedir: «Ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz Millî Müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir.» Böylece 40 dönümden az arazisi olan küçük çiftçiler bütün öküzlerini millî

12 İbid., s. 180-181.

müdafaa mükellefiyeti olarak devlete vermeye mecbur kılınmaktadır. O dönemde (şimdi de olduğu gibi) tarımda küçük mülkiyetin çok yaygın olduğu düşünülürse, bu maddenin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Gerçekten bu maddeye göre küçük çiftçiler en önemli üretim araçlarını devlete vermek suretiyle, tarım yapma olanağını geniş ölçüde kaybetmektedirler. Bu yüzdendir ki, 41. madde Meclis'te sert eleştirilere konu olmuştur. Bir milletvekili bu maddenin tehlikelerini şöyle açıklamıştır: «...Harp Mükellefiyeti Kanununun vesaiti nakliye üzerine koyduğu hükmün bütün ağırlığı 40 dönümden az hububat eken çiftçiler üzerine çökecektir. Netice itibariyle zenginler öküz mükellefiyetinden kurtulacak ve fakirler bunu çekecektir. Halbuki memlekette en büyük miktarı 40 dönümden az ekenler teşkil eder. Çiftçilerimizin belki % 75'i bu vaziyettedir ve asıl bunların himaye edilmesi lâzımdır...»[13]. Bu eleştiriye Komisyon sözcüsünün verdiği cevapta, bu maddeyle üretimin artırılması amacının güdüldüğü söylenmiş ve bunun için de az toprağı ve bir çift öküzü olan köylülerin başkalarının toprağını ekmeye zorlandığı ileri sürülmüştür. Bu fikirde bir gerçek payı bulunabilir. Fakat 41. maddenin esas itibariyle büyük toprak sahiplerinin lehine olduğu da açıktır.

Millî Korunma Kanunu, bu açıklamalardan kolayca anlaşılabileceği gibi, işçi sınıfının ve yoksul köylülerin aleyindedir. Burjuvazinin aleyhine olabilecek hükümleri ise pek sınırlı bir şekilde uygulanmıştır. Gerçekten bu uygulama nasıl olmuştur?

Millî Korunma Kanunu, ilk olarak Zonguldak kömür havzasında mecburî iş mükellefiyeti konulmak suretiyle uygulanmıştır.[14] Bunun dışında, ücretli iç mükellefiyeti, Bayındırlık Bakanlığının yol, köprü, meydan ve iskele inşaatlarında ve Etibank'a bağlı bazı linyit işletmelerinde (Soma, Değirmisaz ve Tavşanlı) uygulanmıştır.[15] Ayrıca işçiler, aynı kanuna dayanan

13 Bk. **TBMMZC, Devre: VI, İçtima: I,** Cilt. 8, s. 138-158.
14 Bk. Babanzade Şükrü, İFM, Cilt. I, No. 3, 1940, s. 318-329.
15 Bu bilgileri düsturları tarayarak, koordinasyon kararlarını yüürlüğe koyan, Bakanlar Kurulu kararlarından çıkardık.

birçok koordinasyon kararları gereğince fazla mesaiye de tâbi tutulmuşlardır. Bu kararlar Tekel İdaresini, Sümerbank'a bağlı fabrikaları, Elektrik, Tramvay ve Tünel işletmelerini ve şeker fabrikalarını kapsamı içine almıştır. Daha önce de belirttiğim gibi, 1936 tarihli İş Kanunu da fazla mesaiye imkân veriyordu. Fakat bunu senede en fazla 90 gün ile sınırlıyordu. Millî Korunma Kanunu bu sınırı kaldırmıştır. Dikkati çeken nokta işçi hakları ile ilgili bu kısıtlamalar Meclis'ten hiç tartışmasız çıkmıştır. Örneğin fazla mesai ile ilgili hüküm Meclis'ten geçerken hiçbir milletvekili işçi haklarını savunmamıştır. Tam aksine, bir milletvekili oturduğu yerden «yalnız üç saat mi?»[16] diye bağırmıştır. Aslında şöyle düşünülebilir: Açık ve gizli işsizliğin çok yaygın olduğu bir ülkede, ücretli işçilik yine de yoksul kütleler için istenilen bir statüdür. Nitekim Millî Korunma Kanunu mükellef işçilere «normal» ve «emsaline uygun» bir ücret verilmesini öngörmektedir. Ancak bu muğlak formüller işçilere gerçekçi bir şekilde uygulanacak olsaydı, esasen «mükellefiyet» konmasına lüzum kalmazdı. Bu bakımdan kolayca tahmin edilir ki, işçi haklarına getirilen kısıtlamalar özel kapitalizmin aşırı kârlarının en sağlam garantisi olmuştur. Kaldı ki, daha önce de belirttiğim gibi, işçi haklarına getirilen kısıtlamalar bundan ibaret değildir. Ayrıca, daha sonra Millî Korunma Kanununda yapılan değişikliklerle bunlar daha da şiddetlendirilmiştir. 1940 yılı sonlarında yapılan bir değişiklikle işçilerin hafta tatilinin kaldırılması mümkün olmaktadır. Fakat bu konuda en ağır hükümleri getiren değişiklik 1944 yılında yapılmıştır.[17] Buna göre ücretli iş mükellefiyetine tabii olan kimseleri iş yerlerine götürmek için zabıta kuvveti kullanılabilecektir. Sevk sırasında kaçanların yakalanıp yeniden sevkleri için yapacakları masraflar bunları çalıştıracak kurum tarafından ödenecek, fakat kurum bu masrafları sonradan ilgili işçilerin ücretlerinden taksitle kesecektir. Çalıştığı işi meşru bir mazeret olmaksızın terkeden işçiler de zabıta kuvvetleri tarafından yakalanıp iş ye-

16 Meclis tutanaklarından (13 nolu dipnotu)
17 K. Boratav, a.g.e., s. 251.

rine sevkedilecek ve masrafları yine ücretlerinden kesilecektir. Ayrıca devlete azami ücretleri tesbit etme yetkisi verilmektedir. Devlet belirli işler için bu yetkiyi ticaret ve esnaf odalarına (yani işverenlere) devredebilecektir. Tarımda mecburî çalışma hallerinde, 15 km'den de uzak bir yerde çalışmak mümkün kılınmakta olup, zorla çalıştırılan ırgatların kaçması halinde de diğer işçilerin kaçmasında uygulanan hükümler uygulanacaktır. Bütün bu değişiklikler, Millî Korunma Kanununun işçilerle ilgili maddelerinin daha önceki yıllarda nasıl bir zihniyetle uygulandıklarını da gözler önüne sermektedir.

Millî Korunma Kanununun devletleştirme ile ilgili hükümleri fazla uygulanmamıştır. Bu kanuna göre «değer bahası tediye edilerek» el konulan fabrikalar –tesbit edebildiğimiz kadar– şunlardır: Tuzla Pedotti tuğla fabrikası, Ankara Çimento fabrikası, Aleko Dulo deri fabrikası, Hamdi Gamgam un ve irmik fabrikası, Zeytinburnu Çimento fabrikası.[18] Bunların dışında, Edirne'de ve bazı doğu illerinde (Van, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri) «iaşe maddeleri nakline elverişli nakil vasıtalarına ücretli çalışma mecburiyeti» konmuştur.[19]

Millî Korunma Kanununun, uygulaması ile etkileri toplumsal hayatta en çok hissedilen hükümleri, fiyat kontrolü ve dış ticaretin düzenlenmesi ile ilgilidir. Gerçekten enflasyonist bir politikayla birlikte uygulanan (ve bu yüzden kısa süren) bir fiyat kontrolü politikası Türkiye'de hâlâ «savaş vurguncuları» olarak hatırlanan zümreyi yaratmışır. Bu nasıl olmuştur?

Millî Korunma Kanunu, Devlete, iç ve dış piyasaya alıcı olarak girmek suretiyle dolaylı, azami satış fiyatlarını tesbit etmek suretiyle de dolaysız fiyat kontrolü olanakları vermektedir. Nitekim, 14 Şubat 1940'da, Ticaret Bakanlığına bağlı bir tüzel kişilik olarak kurulan Ticaret Ofisine «halk ve millî müdafaa ihtiyaçları için» iç ve dış ticaretle uğraşmak, fiyat tesbiti konusunda hükümete teklifler yapmak, hakikî ve hükmî şahıslarla

18 Bu bilgileri de düsturlardan çıkardık.
19 Ayni şekilde.

iştirak halinde üretimi artırmak vb. gibi görevler verilmiştir.[20] Devlet, kendisi ithalâta iştirak ettiği gibi, özel ithalâtçıları da «İthalât Birlikleri» halinde örgütleyerek kontrol altına almıştır. Daha sonra da, ilerde ayrıca göreceğimiz gibi, Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu kabul edilerek bütün burjuvazi ve küçük burjuvazi vesayet altına alınmak istenmiştir.

Aslında fiyat kontrolünden güdülen amaç daha çok karaborsayı önleyerek, ordu ihtiyaçları için yeterli bir stok temin etmektir. Bu yüzden fiyat kontrolü özellikle hububat ve diğer yiyecek maddeleri ile giyim maddelerine uygulanmıştır. Bunlardan, özellikle buğdayla ilgili kontrol önemli gelişmelere yol açmıştır.

Aslında Toprak Mahsulleri Ofisi, hububat piyasasını devlet alımları ile düzenleyerek çiftçiyi korumak amacı ile kurulmuştur. Oysa, savaşın ilk yıllarında uygulama ters yönde olmuş ve buğday devletçe piyasa değerinden de düşük fiyatla (ve zorla) satın alınmıştır. Ancak bu durum çiftçileri buğdaylarını devlete vermemeye sevketmiş ve karaborsa gelişmiştir. Aynı gelişme diğer maddeler için de olmuştur. Bununla beraber 1942 Temmuz'una kadar fiyat kontrolü devam ettirilmiştir. Tam olarak uygulanamamakla beraber hububat fiyatı politikası yine de başarılı olmuş; hiç olmazsa devlet eliyle fert zengin etme sonucunu doğurmamıştır. Buna karşılık pamuk gibi bazı sanayi maddelerine konulan narh sistemi aynı şekilde uygulanmamıştır. Devlet «fakir köylüden aldığı pamuğu kendi fabrikalarında işliyor ve kumaş olarak bunu halka yüksek fiyatla satıp bütçeye gelir sağlıyordu. Ne var ki, tekstil endüstrisi, örneğin şeker endüstrisi gibi devletin tekelinde değildi. Sümerbank'ın yanısıra bir takım özel kişiler de dokuma fabrikası işletiyorlardı. Bunlar ya kendi tarlalarında yetiştirdikleri, ya da fakir köylüden narh gereğince ucuza aldıkları pamuğu kumaş haline getiriyorlar, sonra bunu devlet gibi yüksek fiyatla piyasaya sürüyorlardı.»[21] Bunun

20 Bk. **Düstur 3. tertip**, Cilt. 22, s. 274.
21 Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, İstanbu, 1965, s. 109.

dışında, Devlet, yine Millî Korunma Kanunu gereğince, benzin, lastik, kâğıt, çimento ve demir gibi maddelerin dağıtımını da ele almış ve milyoner yaratma politikasına bu yoldan da hizmet etmiştir.

Fiyat kontrolü birçok malı piyasadan çekip, karaborsayı geliştirince, 1942'de Başbakan olan Şükrü Saraçoğlu kabinesi bu kontrolü gevşetmiştir. Siyaset dilinde «% 25 kararı» adı ile geçen karar alınarak, hububat fiyatları geniş ölçüde serbest bırakılmıştır. Bu karar aynen şöyledir. «Bir kısım müstahsilin % 25, bir kısmının % 35, bir kısmının da % 50 hububat mahsulü alındıktan sonra... kalanı serbest bırakılacaktır.»[22] Bu karar üzerine buğday fiyatları çok büyük bir hızla yükselmiş ve daha önce yapılan stoklar erimiştir. Diğer maddelerde de büyük fiyat artışları olmuştur. Örneğin zeytinyağı fiyatları 85 kuruştan 350 kuruşa çıkmış ve 85 kuruştan stok edilen 16 bin ton zeytinyağı bir sürü tüccarı milyoner etmiştir.[23]

Özetlersek, Millî Korunma Kanunu uygulaması, çeşitli maddelerin tevziatı, fiyat kontrolündeki tutarsızlıklar ve ithalât-ihracat olanakları yaratma gibi yollarla toprak ağaları ve ticaret burjuvazisi içinde bir kesimin palazlanmasına yol açtı. Bürokrasinin, bunlarla işbirliği halinde olan bir grubu da, aynı süreç içinde «harp zenginleri» kategorisine dahil oldular. Bu neden böyle olmuştur? Öyle sanıyorum ki, burada da, buhran yıllarında –hatta belli bir ölçüde Millî Kurtuluş Savaşı'nın başından beri– olduğu gibi bürokrat kadronun egemen sınıflardan bağımsızlaşması sürecine dikkati çekmek gerekecektir. Ancak, bu bağımsızlaşma mutlak olamayacağı için, devlet yöneticileri kısa bir süre sonra yine egemen sınıflara yaslanmaktadır. Nitekim 1940'da başlatılan fiyat kontrolleri ve egemen sınıf çıkarlarına ters düşecek aşırı müdahaleci bir iktisat politikası, ancak iki yıl sürebilmiş ve sonra terkedilmiştir. Bunun sonucu ise, bir kısım ağa ve tüccar takımı ile bir kısım yüksek memurun milyoner olması şeklinde ortaya çıkmıştır. «Hacı Ağa» deyimi de bu

22 Bk.Düstur, 3. tertip, Cilt. 23, s. 1641 (15 Temmuz 1942)
23 Ş. S. Aydemir, İkinci Adam, Cilt. II, s. 225.

tarihlerde siyasî literatürümüze girmiştir. Ancak, harp koşulları içinde, devlet savunması için büyük harcamalar gerektiğinden ve enflasyonist bir ortam içinde bütçe gelirleri hızla artmadığından, hükümet birtakım olağanüstü vergilerle egemen sınıflara yeniden hücuma geçmek zorunda kalmıştır. Bunun ayrıntısını ilerdeki sahifelere bırakarak, fiyat kontrolünden vazgeçişi bizzat Başbakanın nasıl açıkladığını görelim.

İktisadî politikaları «Biz ne Adam Smith'in talebesi, ne de Karl Marks'ın çırağıyız»[24] diye açıklayan Başbakan Saracoğlu, fiyat kontrolü sonucu olarak, «Az bir zaman içinde memleket dahilinde, resmi fiyatlarla bazı malları bulmak imkânsız bir hale geldi ve memleket dahilinde koskoca bir kara pazar yerleşti» demektedir. Böyle bir durum «bu kararlar alınmasaydı daha iyi olacaktı» kanaatini yerleştirdi. «İşte bu cereyanın ve bu kanaatin dolaştığı günlerde, Saracoğlu hükümeti iktidar mevkiine geldi ve gelir gelmez de, evvelce alınmış olan sıkı kararların bazılarını ipka ederek, büyük bir kısmını ortadan kaldırdı, diğer bir kısmını da değiştirdi ve tatbiki daha kolay ve daha çok imkân dahilinde görülen yeni kararlar aldı.» Saraçoğlu, bu tedbirlere rağmen, «binbir çeşit yollarla yapılan alışverişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların da önüne geçemedik» demektedir. Aynı konuşmada da buğdayla ilgili tedbirleri, Saraçoğlu şöyle açıklamıştır. «Irkımızın başlıca gıdası olması itibariyle, memleketimizin en büyük meselesini teşkil eden hububat hakkında % 25 kararını aldık ve bu kararı alırken, alacağımız % 25'lerle, hem ordumuzun ve büyük şehirlerimizin iaşesini emniyet altına almak ve hem de tanzim satışları yapmak hususlarında kafi derecede kuvvetli olacağımız kanaati hakimdi.» Bu karar çiftçinin yüzünü güldürmüştür. Fakat, «hububat fiyatları aldı yürüdü. Hububatla beraber veya onu takiben diğer gıda maddeleri fevkalâde pahalılaştı. O kadar ki, bugün bunların bir çoğu, dünkü kara pazar fiyatlarını bile geride bırakmış bulunuyor.» Bu sözlerden sonra, Başbakan Saracoğlu

24 Bu ve takibeden nakiller için bk. **TBMMZC Devre: VI, Toplantı: 3,** inikat: 76.

şunları ilâve etmiştir. «Anlaşıldı ki, ihtikâr tüccarların inhisarı altında değildir.» Bu hüküm, takibeden yılda çiftçilere konan olağanüstü verginin temelini teşkil etmiştir.

Millî Korunma Kanunu'nun uygulanması ile ortaya çıkan bazı gelişmelere, kaba hatları ile işaret ettim. Hatıralarında bu dönemi anlatan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, şunları yazmaktadır. «Zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür ve saire mi istersiniz, o devirde bunların her köşe başında size sırıttıklarını görebilirdiniz.»[25] Elbetteki bunların işbirlikçileri olan «... sırtlarını devlet nüfuzuna ya da nüfuzlu politikacılara dayayarak halkı haraca kesen, ihtikârcılardan, karaborsacılardan» da geçilmiyordu.[26]

Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi

Millî Korunma Kanunu'nun uygulanması, özellikle fiyat düzenine yapılan müdahelelerle ortaya çıkan savaş zengini zümre, savunma masrafları altında ezilen siyasî iktidarın yeni bir hücumunun hedefi oldular. Gerçekten, hükümet fiyat artışlarını önleyemeyince, ordunun iaşesini sağlamak üzere yeni gelirlere muhtaç oldu. Normal vergi gelirleri ile karşılayamadığı bu gelirleri, olağanüstü vergilerle karşılama yoluna gitti. Bu vergiler Varlık Vergisi ile Toprak Mahsülleri Vergisidir. Aslında bunlardan siyasî hayatımızda büyük yankılar uyandıranı, Varlık Vergisidir. Bununla beraber, bürokratik idarenin egemen sınıflara karşı tutumunu anlamak için her ikisini birden ele almak gerekir. Çünkü, Varlık Vergisi zengin çiftçileri de kapsamı içine almakla beraber, esas itibariyle ticaret ve sanayi burjuvazisine konmuştu. Buna karşılık, Toprak Mahsulleri Vergisi hazırlanırken, Saracoğlu'nun «ihtikâr» yoluyla zenginleştiklerini ima et-

25 Y. Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 yıl**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 169.

26 İbid., s. 171.

tiği büyük çiftçiler gözönünde tutulmuştur.

Varlık Vergisi, kanunun gerekçesine göre «iktisadî şartların darlığından doğan güçlükleri istismar ederek yüksek kazançlar elde ettikleri halde kazançları ile mütenasip vergi vermeyenleri istihdaf etmekte»dir.[27] Aslında Kanun vergi mükelleflerini şöyle sıralamıştır: (md. 2)

A. 2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar (kazanç ve buhran vergileri mükellefleri);

B. Büyük çiftçiler (büyük çiftçiden maksat, işçinin idaresine ve büyüklüğüne halel getirmeksizin bu mükellefiyeti yerine getirebilecekleri bu kanunla yazılı komisyonlarca tesbit edilenlerdir).

C. Maliki bulundukları binaların ve hisseli ise hissedarlarının hisselerine düşen bir yıllık gayrisafi iradı yekünu 2500 liradan ve arsalarının vergide kayıtlı kıymetleri 5000 liradan yukarı bulunan ve bu miktarların azaltılmasından sonra kalan irat ve kıymetlerle bu vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar;

D. 1939 senesinden beri 2395 ve 2728 sayılı kanunlar gereğince vergiye tâbi bir iş ve teşebbüsle uğraştığı halde bu kanunun neşri tarihinde işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar;

E. Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmadığı halde, 1939 senesinden beri, bir defaya mahsus olsa bile, ticarî muamelelere aracılık ederek komisyon veya aracılık karşılığı olarak, her ne isimle olursa olsun, para veya mal almış olanlar.

Görüldüğü gibi verginin kapsamı geniş tutulmuştur. Ancak bu liste verginin uygulanması hususunda yanlış bir fikir vermektedir.

Vergi bir takım komisyonlarca tarh edilecektir. Bu komisyonlar, mahallin (vilâyet veya kaza merkezi) en büyük mülkiye memurunun başkanlığı altında, en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyla belediyelerce kendi üyeleri arasından seçilecek

27 Bk.Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, (1951), s. 54. Bu «facia» ile ilgili yeni bir araştırma için bk. Rıdvan Akar, **Varlık Vergisi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992. Ayni konu Yılmaz Karakoyunlu'nun Salkım Hanımın Taneleri başlıklı romanında gerçekci ve başarılı bir şekilde işlenmiştir. (İstanbul, 1990)

ikişer üyeden meydana gelecek»(tir). İşin ilgi çekici yönü, komisyonlar vergi oranını tayin ederken, Kanun'daki ifadelerle kayıtlı olmayacaklardır. Ayrıca Kanun, tarhedilen vergiye karşı itiraz ve temyiz yollarını kapıyordu. Vergi, mükellefe tebliğ edildiği günden itibaren 15 günde ödenmeliydi. Bu ödemeyi yapmayanlar hakkında, bedenen çalışma mükellefiyeti konmuştur.

Gerçekte Varlık Vergisi, tek yönlü olarak, azınlıklara karşı kullanılmıştır. Verginin büyük yükü azınlıkların sırtına bindirilmiştir. Bu yüzden, vergi genelliği ilkesine aykırı düştüğü için büyük bir mukavemetle karşılaşmış ve sonuç olarak da beklenenin epeyce altında tahsilât yapılmıştır. Nitekim 424.904.421 TL. tahsilât beklenirken, fiilen 314.920.940 TL. yani beklenenin %74'i tahsil edilmiştir. Borcunu ödemeyenler ise Aşkale çalışma kamplarına (iki lira gündelikle ve bu iki liranın bir lirası vergi borcu olarak kesilmek üzere) gönderilmişlerdir.[28]

Varlık Vergisi, bazılarınca (bu arada Verginin baş uygulayıcılarından Faik Ökte'ye göre) «Cumhuriyet malî tarihinin yüzkızartan bir sahifesi» olarak nitelenirken[29], bazıları da Verginin devlet aracılığı ile milyonlar kazanan savaş vurgunculanını hedef aldığı ve bunların da çoğunlukla dış ticarete hakim olan azınlıklar arasından çıktığını ileri sürmüş ve Vergiyi savunmuşlardır. Aslında verginin uygulanması ile ilgili veriler elimizde tam olarak mevcut olmamakla beraber, Verginin gerek daha önce açıkladığım nedenlerle, gerekse savaş yıllarında epeyce kuvvet kazanan ırkçı ideolojinin etkisi ile azınlıklara karşı kullanılmış olduğu bir gerçektir. Ancak, Vergiyi değerlendirirken kanımca belirtilmesi gereken en önemli nokta, Verginin Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bakımından ne ifade ettiğidir. Bu açıdan, «hümanizm», «sosyal adalet» vb. gibi idealist yaklaşımlar yanıltıcı olabilirler.

Millî Korunma Kanununun uygulanması ile ortaya çıkan savaş zenginleri arasında Musevi, Rum ve Ermeni kökenli vatandaşlarımız önemli bir oran teşkil ediyordu. Bu durum Osmanlı

28 F. Ökte, a.g.e., s. 237, 57.
29 İbid., s. 13.

İmparatorluğunun yapısı ve çözülme süreci ile ilgili doğal bir sonuçtur. Ancak böyle bir olgu Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ile ilgili etkiler de yapmıştır. Bunu kısaca şöyle açıklayabiliriz: Türk Devrimi kapitalizmi geliştirmekte çıkarı olan sınıflara dayandığı halde, bu sınıflar içinde ticaret burjuvazisi özel bir yer işgal ediyordu. Rejimin milliyetçi karakteri, fakat büyük tüccarların çoğunlukla müslüman olmayışları, sermaye birikiminde olumsuz etkiler yapmış olabilir. Atatürk döneminde bunlar nisbi bir güvenlik içinde olmalarına rağmen, hiçbir zaman da tam olarak topluma bağlanamamışlardır. Varlık Vergisi, bu güvensizlik duygusunu hem haklı çıkarmış, hem de körüklemiştir. Bunun sonucu olarak ilerde göreceğimiz gibi gerek C.H.P. gerekse D.P., savaş sonunda aşırı liberal bir programda birleşmelerine rağmen, bunların güvenlerini tam olarak kazanamamışlardır. Böylece azınlıklarda biriken sermaye, çoğu kez kısa zamanda çok kâr getiren spekülatif alanlara yatırılmış, kısmen de yurt dışına kaçmıştır. Burada bir noktayı belirtelim. Elbetteki bu süreç azınlıklara özgü olmadığı gibi, daha temelli nedenlere de dayanmaktadır. Özellikle Türkiye'nin yarım yüzyıldan beri tekelci kapitalizm ile ilişkileri egemen burjuvaziyi zorunlu olarak emperyalizmle işbirliğine itmektedir. Buna rağmen, bu konuda ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç olmakla beraber, yine de etnik ve ideolojik etkenlerin de kapitalist gelişmeyi yavaşlatıcı yönde rol oynadığı kanısındayım. Çünkü geri bırakılmış bir ülkede emperyalizmle işbirliği halinde de bazı sanayi dallarını geliştirmek mümkündür. Ancak bunun için gerekli güveni yaratacak hukuki ve kültürel ortamın bulunması şarttır. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde laik kanunların egemenliğine rağmen bu ortam tam anlamıyla yaratılamamıştır.[30]

Şimdi tekrar Millî Korunma Kanunu'nun uygulanması ile ortaya çıkan durumdan kaynak alan tedbirlere dönelim. Varlık Vergisinden sonra çiftçileri de olağanüstü bir vergiye tâbi kılan bir kanun 1943 Haziran'ında Meclis'te kabul edilmiştir. Nasıl

30 D.P. devrindeki 6-7 Eylül (1955) olayları skandalını bu bağlamda düşünmek gerekir.

Varlık Vergisi –uygulanışdaki keyfiliğe rağmen– fiyat artışlarından yararlanan ticaret burjuvazisini hedef aldıysa, Toprak Mahsulleri Vergisi de, tarım ürünlerindeki artışlardan yararlananları hedef almaktadır. Bu husus Kanun'un gerekçesinde açıkça belirtilmiştir: «Ziraî mahsullerin maliyet fiyatlarının çok üstünde bir kıymet iktisabı köylümüzün kalkınması noktasında memnunlukla karşılanmakla beraber, alınması lâzım gelen müdafaa tedbirlerimizin istilzam ettiği büyük külfetlerin bütün millet arasında ahenkli bir tevzii düşünüldüğü için maliyet fiyatlarının birkaç derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür.»[31]

Kanun, hububat, bakliyat, fındık, fıstık, incir, üzüm, zeytin ve pamuk gibi ürünleri aynî; afyon, kendir, keten, pancar, narenciye, patates ve tütün gibi ürünleri de nakdî olarak vergilemiştir. Vergi oranı, Millî Korunma Kanununa göre hükümetçe belli fiyattan alınan ürünlerde % 8, diğerlerinde ise % 12'dir.

1943 yılında kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisinin uygulanması başarılı olmamıştır. Nitekim hükümet 1.200.000 ton hububat elde etmeyi düşünürken, bunun ancak yarısını, 600.000 ton hububatı tahsil edebilmiştir. Bunun üzerine, Vergi, 1944 yılında, bu defa mükelleflerin beyanlarının kontrolü mekanizması pekiştirilerek yeniden konmuş ve tahsil oranı da genel olarak % 10 şeklinde tesbit edilmiştir.

Vergi çiftçiler tarafından nasıl değerlendirilmiştir? Hiç kuşku yok ki, Toprak Mahsulleri Vergisi, daha sonra kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile birlikte büyük toprak sahiplerini C.H.P.'den soğutan ve D.P. yi hazırlayan nedenlerden biridir. Nitekim 1944 tarihli kanun Meclis'ten geçerken bir büyük toprak ağası, bu kanunla «...Saracoğlu hükümetinin bariz vasfı haline gelen çiftçiyi himaye etmek şeklindeki vasfı(nın), lüzumsuz yere söndürülmüş olacağını»[32] ileri sürmüştür. Başka bir milletvekili ise, «Bunu ne kadar saklarsak ve hangi şekilde ifade edersek edelim, bunun eski aşar vergisi olduğu meydandadır.»

31 Bk. **TBMMZC, Devre: 7, Fevkalâde Toplantı,** İnikad: 32-42.
32 Bk. **TBMMZC, Devre: 7, Toplantı. 1.**

demiştir.

Özetlersek, 1942 ve 1943 yıllarında konulan olağanüstü vergiler savunma ihtiyaçlarından kaynak almış, fakat siyasî iktidarı egemen sınıflarla karşı karşıya getirmiştir. Bu suretle, savaşı izleyen yıllardaki gelişmenin belli bir ölçüde sınıfsal nedenlerini hazırlamıştır. Bu gelişmeyi açıklamaya başlamadan önce, incelediğimiz dönemin tarımla ilgili çok önemli iki girişimi üzerinde daha durmak gerekiyor. Bunlar, Köy Enstitüleri denemesi ile Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur.

Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Savaş yıllarında siyasî iktidar, vergi politikasının dışında, bir takım radikal kararlarla da tarıma eğilmiştir. Bunları açıklamadan önce, bu gelişimin geçmişi ile ilgili bazı noktalara dikkati çekmek isterim.

Aşar Vergisinin kaldırılmasından sonra, siyasi iktidar uzun süre büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına dokunan bir girişimde bulunmamıştı. Aksine, kapitalizmin gelişmesini toprak reformu yoluyla değil, çeşitli desteklerle büyük toprak sahiplerini kapitalistleştirmek suretiyle sağlamak istemişti. Bu yol başarıya ulaşmadığı gibi, buhran yıllarında dış ticaret tıkanıklıkları ve toprak mahsulleri fiyatlarının düşmesi yüzünden tarımda gerilemeler olmuştu. Bu yüzden gerek Atatürk, gerekse İnönü savaş öncesi yıllarında tarıma farklı bir açıdan eğilmişlerdi. Radikal bir toprak reformuna götüren bu yeni yaklaşım, Atatürk'ün 1936 yılı Meclis açış konuşmasında şöyle ifade edilmişti: «Toprak Kanunu'nun bir neticeye varmasını Kamutayın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lâzımdır. Vatanın sağlam temel ve imarı bu esastadır.»[33] Aynı yıllarda İnönü «Köy Birlik-

33 D. Avcıoğlu naklediyor. Türkiye'nin Düzeni, s. 234.

leri», «Ziraat Kombinaları» gibi formüller ortaya atıyor, Ziraat Bankası iktisadî devlet teşekkülü statüsüne getiriliyor ve sulama programları hazırlanıyordu.[34] Bu yeni eğilim, 1945 çiftçiyi topraklandırma Kanununda noktalandı. Bununla beraber, savaş yılları, toprak reformunu hem geciktirici yönde etki yapmıştır; hem de bir bakıma zorunlu kılmıştır. Geciktirmiştir; çünkü savaşın patlamasıyla Türkiye bir milyona yakın kişiyi silâh altına çağırmış ve tarımsal üretimi artırmak zorunda kalmıştı. Fakat aynı zamanda zorunlu kılmıştır; çünkü büyük toprak sahipleri hükümetin savunma politikasını baltalamışlar ve onu kendi çıkarları yönünde kullanarak daha da zenginleşmişlerdi. 1942 yılında, Başbakan Saracoğlu «muktekir çiftçi»lerden şikayet ederken, bizzat İnönü de «batakçı çiftlik ağası»nı, halkın ızdırabının kaynağı olarak teşhir ediyordu.[35] Bu bakımdan 1945'de kabul edilen **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**'nun siyasi yönünün iktisadi yönünden ağır bastığını kabul etmek ve bunu sınıf mücadelesi içinde değerlendirmek gerekir. Buna karşılık Köy Enstitüleri girişimi, hiç olmazsa hükümet ve kanunu kabul eden Meclis açısından, daha çok üretimi artırma gibi iktisadi bir motiften kaynak almıştır. Bununla beraber, siyasi iktidarın sınıfsal kökeni ve ideolojisi bakımından, her iki tedbiri de tutarlı bir bütün olarak ele almak ve açıklamak mümkündür. Böyle bir açıklamaya girmeden önce, Köy Enstitüleri denemesi ile Toprak Reformu kanununun ayrı ayrı anlatmak zorunlu görünmektedir.

A. **Köy Enstitüleri:** Köy Enstitüleri denemesi, siyasî hayatımızda en çok yankı uyandırmış uygulamalardan biridir. Aslında eğitimle ilgili bir girişim olduğu halde, siyasî ve iktisadî hayatımızda bu kadar derin izler bırakmış olması nereden ileri gelmektedir? Kanımca bu soruya doğru cevap verebilmek için, bu girişimi Türkiye'nin sınıfsal yapısı ve sınıf çelişkileri içinde objektif olarak değerlendirmek gerekir.

Aslında Köy Ensittüleri denemesi, iki bakımdan gözlemcilerin dikkatini çekmiştir. Bunlardan birincisi, denemenin salt pe-

34 Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam, Cilt. II**, s. 320-328.
35 D.Avcıoğlu, naklediyor, a.g.e., s. 234.

dagojik değeri; ikincisi ise iktisadî gelişmemizdeki rolüdür.

Köy çocuklarının köyde ve tarımsal ekonominin sorunlarını uygulamalı bir biçimde öğrenerek eğitilmeleri ilkesine dayanan Köy Enstitülerinin pedagojik değeri üzerinde durmak konumuz dışındadır.[36] Ancak sorunun bu yönü ile ilgili ve bu konuda hâlâ yapılan birçok tartışmaların kaynağını teşkil ettiğini sandığım bir nokta üzerinde durmak isterim. Köy Enstitülerinin kuruluşu hikayesine birçok isimler karışmış olmakla beraber, bunlardan bir tanesi vardır ki adeta Köy Enstitüleri ile özdeşleşmiştir. Bu isim İsmail Hakkı Tonguç'dur. Bir köy çocuğu olan ve Türk köyündeki sömürü ilişkilerini çok net bir şekilde kavramış bulunan İsmail Hakkı Tonguç, Türk köylüsünün bu sömürü mekanizmasının bilincine ulaşmasını sağlayacak bir eğitim sistemi getirmiştir. Oysa, bildiğimiz gibi, o dönemde tarımdaki sömürü düzeninin mimarları olan büyük toprak sahipleri aynı zamanda iktidar koalisyonunda da ağırlığı olan bir sınıf teşkil etmektedirler. Bu durumda, tarımda sınıf kavgasını körükleyecek ve demokratik köylü mücadelelerine yol açacak bu kanun, ağaların geniş ölçüde temsil edildiği Meclis'ten nasıl geçmiştir? Burada Çiftçiyi Topraklandırma Kanununda olduğu gibi, sadece Milli Şef'in ve bakanlarının baskısını ileri sürmek yetersizdir; çünkü, sonradan Enstitüleri baltalamak için çaba gösteren ve bunda da başarılı olan bir çok toprak ağası (örneğin Emin Sazak) Meclis'te Kanuna övgüler yağdırmışlardır.[37] Kanımca mesele şöyle açıklanabilir: İkinci Dünya Savaşı başlayınca Türkiye'de iktidarın kontrolünde orta sınıf kökenli bürokratların ağırlığı artmıştı. Öte yandan silâh altında tutulan büyük bir ordunun iaşesini sağlamak üzere tarımsal üretimi de artırmak gerekiyordu. İşte Köy Enstitüleri savaş yıllarında ortaya çıkan bu iki olguya dayanmaktadır. Gerçekten kuruluş kanununun gerekçesinde belirtildiği gibi, Köy Enstitülerinden beklenen, herşeyden önce, «Köylünün okutulması ve daha iyi bir müstahsil haline getirilmesi» idi. Meclisteki müzakereler sırasında da birçok milletvekili bu gayeyi dile getir-

36 Bu konuda bk.Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Ankara, 1962.
37 Bk. TBMMZC Devre: VI, Toplantı. I, Cilt. 8, 1940.

mişlerdir. Elbetteki böyle bir gaye büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına da uygundu. Öte yandan Köy Enstitüleri, köylüyü toprağa bağlamak suretiyle sınıf kavgasını da önleyecek bir tedbir olarak düşünülüyordu. Toprak ağalarını (ve daha sonra da bir takım «solcu» yazarları) yanıltan husus bu olmuştur. Gerçekten, büyük toprak sahipleri bu konuda çok hassas oldukları için Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, Mecliste bununla ilgili olarak şunları söylemiştir: «...bizim arzumuz... köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü, bu arzettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir... (Köy Enstitülerini) yeni bir sınıfın müvellidi addetmeyi bendeniz doğru bulmuyorum» Böyle bir anlayış devrin ideolojisine de uygundu. Cumhuriyetin başından itibaren «Halkçılık» ilkesini, sınıf mücadelesini gizlemek için kullanan bir iktidar, Köy Ens-titülerini ancak bu şekilde savunabilirdi. Kısaca Köy Enstitüleri, sınıflaşmayı da önleyecek bir araçtı. Oysa bu mümkün müydü? Sorun objektif olarak ele alınırsa, bunun mümkün olamayacağı kolayca anlaşılır.

Köy Enstitüleri, köylünün köy sorunları içinde yetiştirilmesini öngörüyordu. Böyle bir eğitim, belli seviyede bir genel kültür verdiği gibi, köy çocuklarını tarımsal ekonominin ve ilkel sanayi biçimlerinin sorunlarına da hazırlar. Bu eğitim tarımdaki sömürücülerin (ağalar, tefeci tüccarlar) elbetteki isteyeceği birşey değildir. Maarif Vergisinin uygulanmasında, eşrafın ilk öğretimi nasıl sistemli bir şekilde baltaladıklarını görmüştük. Bu durumda Köy Enstitülerinin ne gibi bir sonuç vereceği belli idi. Bununla beraber, Kanunun büyük bir muhalefetle karşılaşmamış olması (oylamaya katılmayan ağaların sessiz protestosu dışında), çeşitli nedenlerle açıklanabilir. İlk neden, savaş yıllarında daha da sertleşmiş olan siyasi iktidarın açık tartışmaya imkan vermeyen anti-demokratik niteliğidir. Fakat kanımca daha da önemli neden, toprak ağalarının kültür ve kavrayış seviyelerinin düşüklüğü sebebi ile, Kanunun sonuçlarını iyice görememiş olmalarıdır. F. Kirby Kanunla ilgili Meclis'teki tartışmalara işaretle «bu tartışmalarda üyelerin tasarının hangi tarafına dokunduklarına

bakarak, Çifteler deneyinden çıkan sonuçları anlamaktan ne kadar uzak bulundukları hakkında bir fikir edinebiliriz.»[38] demektedir. Gerçekten bu, her bakımdan doğrudur. Böyle bir yanılgıyı, devletin sınıf kavgasına karşı olan ideolojisi de kolaylaştırmıştır. Bu açıdan muhtemeldir ki, rejimin küçük burjuva kökenli yöneticileri de yanılmış olsunlar. Daha sonraları toprak ağalarından gelen hücuma direnmemeleri de, bu konuda iyimser olmayı olanaksız kılmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla, bu konuda başından sonuna kadar ne yaptığını bilen tek kişi, bizzat Köy Enstitülerinin yaratıcısı olan İsmail Hakkı Tonguç'dur. Köy sorunları ile ilgili olarak, «Canlandırılacak Köy»ün yazarı şunları söylemiştir: «Köy meselesi, bazılarının zannettikleri gibi, mihaniki bir surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde, köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı, öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet, yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köyün sakinlerine köle ve uşak muamelesi yapmasın. Köylüler, şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri de içinde olmak üzere bu demektir»[39]. Öte yandan, E. Tonguç'un belirttiği gibi, «Tonguç'un C.H.P. de bir türlü aklını yatıramadığı ana noksan, partinin <sınıfsız toplum> ideolojisidir. Tonguç'un bütün hayatı boyunca ve bütün yazılarında sürekli olarak şu ana çelişki işlenir: Türkiye'de sömüren, ezen ve sömürülen, ezilen sınıflar vardır. Köylü sınıfı, Türkiye'nin toplumsal yapısı gereği sömürülen ve ezilen en büyük sınıftır.»[40]

Bütün bu açıklamadan çıkarılacak sonuç, Köy Enstitülerinin sömürülen kütlelerde sınıf bilinci yaratacak ve düzene karşı mücadeleyi körükleyecek bir girişim olduğudur. Esasen ilk kuruluş yerleri de böyle bir müacadele açısından çok elverişli bölgelerdi. Gerçekten, kuruluş kanununa göre, ilk iki yıl içinde 14 Enstitü kurulması gerekiyordu. Bunlar için «seçilecek yerlerde su

38 F. Kirby, a.g.e., s. 199.
39 D. Avcıoğlu özetliyor, a.g.e., s. 238. Metin için bk. İ. Hakkı Tonguç, Canlandırılacak Köy, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1939, s. I-VI.
40 Engin Tonguç, Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç, Ant Yayınları, Ankara, 1970, s. 118.

bulunması, işe yarayacak bina ve tarla bulunması, hastane, pazar ve hükümet dairelerine ulaşma imkânları bulunması lazımdır.»[41] Kısaca Köy Enstitüleri, kapitalizme en çok açılmış bölgelerde kurulacaklardı. Bu olgu, (yani sınıf mücadelesinin objektif koşullarının esasen hazır olduğu yerlerde Enstitülerin kurulması) bu girişimin meyvelerini pek erkenden vermesine yol açmıştır. Buna karşılık tepkiler de aynı hızla ortaya çıkmıştır. Egemen sınıfların sözcüleri, hücumlarını çeşitli ideoloik kılıflarda sunmuşlardır. Ancak, bunları «...asıl ürküten... enstitü sisteminin ilkelerinin hazırladığı koşulların sonucu olarak çok sayıda köylü aydının sınıf bilincine kavuşması, olayıdır.»[42] Buna karşılık, bazı «solcu» düşünürler de, ya objektif anlamını görmeyerek, Enstitüleri amaçları açısında değerlendirmişler ve sübjektivizme kapılmışlar; ya da «alt yapı değişmeden, eğitimle birşey yapılamaz» gibi mekanist materyalist bir görüşle (ki bu da bir çeşit idealizmdir) Köy Enstitülerinin karşısına çıkmışlardır. Her iki görüş de, son tahlilde egemen sınıfların ideolojisi ile aynı paralele düşmektedir.

Elbetteki tek başına eğitimle düzen değiştirilemez. Ancak, (resmi ya da gayri resmi) belli bir eğitimden geçmemiş olanlar da düzen değiştirme kavgası yapamazlar. Kaldı ki, incelediğimiz dönemde, tarımda eğitimle beraber düşünülmüş başka girişimler de olmuştur. Örneğin Köy Enstitüleri Kanununun kabulünden bir yıl sonra, Tarım Bakanlığında toprak reformu ile ilgili çalışmalar başlamıştı.[43] Bu çalışmalar 1945'de semeresini vermiştir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu hazırlayan nedenleri ana hatları ile daha önce açıklamıştım. Bunları, kısaca, toprak ağalarının milli savunma politikasının iki önemli aracı olan fiyat

41 F. Kirby, a.g.e.,s.202.
42 E. Tonguç, a.g.e., s. 434.
43 D. Avcıoğlu, a.g.e., s. 234.

kontrolü ve vergi politikasına karşı sistemli bir şekilde direnişleri olarak özetleyebiliriz. Bu yüzdendir ki küçük burjuva kökenli iktidar temsilcileri, aslında savaşın bitmiş olmasına rağmen bu kanunu çıkarmışlardır. Gerçekten nazi Almanya Mayıs 1945'de teslim olmuştur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ise 1945 Haziran'ında kabul edilmiştir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu iki amaç gütmektedir. Bunlardan birincisi büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünü kırmak; ikincisi ise toprak mülkiyetini üretimi artıracak şekilde yeniden düzenlemektir. Bunları gerek Kanun'un gerekçesine ve metnine, gerekse meclisteki görüşmelere dayanarak açıklamaya çalışalım.

Kanun'un gerekçesinde «arazi mülkiyeti yalnız bir hukuk sistemi değil, aynı zamanda bir iktisat düzenidir»[44] denilmektedir. Bu görüşün sonucu da şu şekilde çıkarılmaktadır. «Arazinin iyi ve koyu bir şekilde kullanılması, memleket içinde çiftçi ailelerinin çoğalmalarını şart koşar. Memlekette müstakil çiftçi ailelerinin çoğalmaları arazi mülkiyeti rejiminin şekline ve mahiyetine bağlıdır.» Oysa, gerekçe, Türkiye'de mevcut büyük işletme ve yarıcılık sisteminin böyle müessir bir toprak sistemini önlediğini saptamaktır. Gerçekten daha önce 35 ilde yapılan ve sonuçları gerekçede belirtilen ankete göre Türkiye'de ortalama 15.000 dönüme sahip 418, yine ortalama 3000 dönüme sahip de 5.764 işletme bulunmaktadır. Aslında gerçeğin ancak küçük bir kısmını yansıttığını sandığımız bu rakamlar bile bize toprak reformu zorunluluğunu anlatmaktadır. Kaldı ki, toprak düzenini asıl bozan ve üretimi düşüren ortakçılık sistemidir. Gerekçeye göre, «ortakçılık sisteminin hüküm sürdüğü yerlerde topraktan iyice faydalanılamaz... Bazı şartlar altında arazinin icarla işletilmesi faydalı ise de bundan doğan hukukî münasebetlerin düzenlenmesi hallerinde bu biçim işletme de zararlı neticeler verir.»

Ortakçılık sistemi nedir? Asında Türkiye'de ortakçılık, yarıcılık gibi sistemlerle, çok yaygın olan ve yarı feodal ilişki-

44 Bk.TBMMZC, Devre: VII, T. II, İnikad: 49-58. Takib eden aktarmalar da aynı Zabıt Ceridelerinden yapılmıştır.

lerden, Marks'ın «ilkel rant şekilleri ile kapitalist rant arasında bir geçiş şekli» olarak tanımladığı yarıcılık (métayage) sistemine kadar uzanan ekonomi şekilleri kasdedilmektedir. Tarımda üretimin düşüklüğü ve sömürünün çeşitli biçimleri ile yakından ilgili görünen yarıcılık sistemi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Meclis'te görüşülürken de çeşitli eleştirilerin konusu olmuştur. Bizzat Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu'nun sözleriyle, «Memleketimizde ortakçılığın türlü tipleri olmakla beraber, şartları yerine göre değişmekle beraber, bu geniş memleket içinde her çeşidinin de umumi karakteri bir ekonomik istismar sistemi olmasıdır... Murabahanın (tefeciliğin) köylünün kucağına çöreklenişi biraz da bu ortakçılık yoluyla olmaktadır... Ege mıntıkasından tutunuz, Van'a kadar bütün memlekette derece derece bu işletme sisteminin istismar şekillerini göreceksiniz... Bizde ortakçılık Türk çiftçiliğinin kanseridir.» O halde büyük işletmelerle beraber ortakçılık düzenini de tasfiye eden yeni bir toprak rejimi kurulacak ve böylece toprak ağalarının siyasi gücü de ortadan kaldırılacaktır. Çünkü, gerekçede belirtildiği gibi, «büyük arazi mülkiyetine dayanan mahalli nüfuzların Devlet otoritesinin zayıflaması sonucunu verdiği çok görülmüştür.»

Görüldüğü gibi bir takım radikal hedeflerle karşı karşıyayız. Bütün bunlar nasıl gerçekleştirilecektir? Kanun tasarısında ve Meclis'teki görüşmelerde bu yönde üç tedbir ileri sürülmüştür. a) Toprak dağıtımı, b) Çiftçi ocakları kurulması, c) Yeni bir yerleştirme politikası. Bu tedbirleri dönemin sınıfsal çelişkileri ve ideolojisi içinde tahlile hazırlık olmak üzere önce teker teker açıklamaya çalışalım:

a) **Toprak Dağıtımı:**

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun birinci maddesi şöyledir: «Bu Kanunun güttüğü başlıca maksatlar şunlardır:

1. Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye

sahip kılmak;
2. Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek;
3. Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak.»

Kanun 500 dönüme kadar olan toprağı küçük toprak, 500-5000 dönüm arasındaki toprağı orta toprak, 5000 dönümden fazla toprağı da büyük toprak ilân etmektedir. Kamulaştırılarak, toprak dağıtımına esas olacak kısım ise, geniş topraklı bölgelerde 5000 dönümden fazla olan kısım, dar topraklı bölgelerde ise 2000 dönümden fazla olan kısımdır. Bunun tek istisnasını ise, «mahalli imkân ve şartlara göre gerekli tesisleri ve donatımı olan ve düzenli bir şekilde sahibi tarafından işletilen orta arazi(ler)» teşkil etmektedir. Ancak, Meclis görüşmelerinde, gerek Başbakan, gerekse onun sözlerini de destek kabul eden bazı toprak ağaları bu istisnanın gerçekte bir anlam taşımayacağını ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Adnan Menderes şunları söylemiştir. «Hükümet tasarısına göre orta arazinin (500-5000 dönüm) kamulaştırma dışında kalabilmesi için konulan şartlar o kadar ağırdır ki, sayın Başbakanın bir münasebetle ifade ettikleri gibi, Türkiye'de bu şartları haiz bir veya iki orta işletme bulunabilecektir.» Kasdedilen büyük bir kapitalist tarım işletmesidir ve Menderes'in bu sözleri 1940'larda Tükiye'deki büyük tarım işletmeleri hakkında da bir fikir vermektedir.

Burada toprak reformunun hukuki temeli ile ilgili bir soruna da değinmek isterim. Daha önce de belirttiğim gibi, 1924 Anayasasının 76. maddesi «değer pahası peşin verilmedikçe» kamulaştırmaların yapılamayacağını öngörüyordu. Devlet gelirlerinin çok sınırlı olduğu bir dönemde böyle bir madde, radikal bir toprak reformunu önlüyordu. Ancak 1936 ve 1937 yıllarında Atatürk ve İnönü tarafından çiftçiyi topraklandırma sorunları ele alınınca, bu konuda hukuki hazırlık olmak üzere bir Anayasa değişikliği ile maddeye yeni bir fıkra ilâve edilmiştir. 1937'de

ilâve edilen fıkra şöyledir: «Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur.» Böylece radikal bir toprak reformu kanunu hazırlanmıştır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu toprak dağıtımını nasıl saptamıştır? Bu konu ile ilgili madde şöyledir (md.34): «Bu kanun hükümlerine göre arazi, aile reislerine verilir. Arazi verilmesinde aşağıdaki sıra gözetilir:

a) Hiç arazisi olmayıp, başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar;

b) Arazisi yetmeyen çifçiler;

c) Hiç arazisi olmayıp yerleşmiş bulunduğu yerde öteden beri tarım işçiliğiyle geçinenler;

d) Göçebeler ve göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar,

e) 59. madde hükmüne göre miras ortaklığından ayrılanlar;

f) Tarım ve veteriner okullarını veya Tarım Bakanlığınca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arazisi olmayanlar veya yetmeyenler;

g) Evvelce çiftçi olmayıp da arazi edindiği takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığınca kanaat getirilenler.

Bu madde şümulüne giren kimselerden bağımsız bir işletme kuracak durumda bulunanlara, aile sahibi olmasalar dahi, arazi verilir.»

Kısaca Kanun, ortakçılara, az topraklı çiftçilere, tarım işçilerine ve bir de evvelce çifçi olmadığı halde, «arazi edindiği takdirde» çiftçilik yapacaklara toprak dağıtımını öngörmektedir. Böylece geniş topraklı arazilerde 5000 dönümden, orta topraklı arazide ise (daha önce işaret ettiğim istisna dışında) 2000 dönümden fazla araziler kamulaştırılabilme ve dağıtılma olanağına kavuşmaktadır. Bunun dışında, Kanun 17. maddesi ile özel bir kamulaştırma biçimi öngörmektedir ki, Kanunu gerçekten devrimci bir niteliğe kavuşturan ve Meclis'te büyük fırtanalar yol açan madde budur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17. maddesi aynen şöyledir: «Topraksız veya az topraklı olan or-

takçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın (bir çiftçi ailesinin geçinmesine ve aile fertlerinin iş kuvvetlerinin değerlendirilmesine yetencek kadar arazi) kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16. maddelerin hükümleri (geniş ve orta topraklarda dağıtım düzeni) işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder.» Görüldüğü gibi yerine göre 50 dönüme kadar kamulaştırmayı mümkün kılan 17. madde gerçekten devrimci bir hükümdür. Aslında tasarı hazırlanırken, önce daha da ileri bir hüküm hazırlanmış, fakat C.H.P.'nin ileri gelen milletvekillerinden birinin (Hilmi Uran) muhalefeti ile sonradan tasarıdan çıkarılmıştır.[45] Bu madde aynen şöyledir: «Bu kanunun neşri tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde, herhangi bir tarım toprağını fiilen işleyen ortakçı, yarıcı ve tarım işçisi otomatik olarak işlediği toprağa sahip olur. Mahalli tapu idareleri, bunlara derhal tapu vermekle mükelleftirler. Mülk sahipleri, bu kanunla istimlâk edilmiş bulunan mallarının bedelini devletten alır.» Böylece otomatik hale getirilen yoksul köylüleri toprak sahibi kılma süreci gerçek bir tarım ihtilâlini ifade ediyordu. Bu, günün koşulları içinde mümkün müydü? Bu konuda ilerde duracağız. Bizzat 17. maddenin akıbeti de bu hususta hayli aydınlatıcıdır.

Yukarıda söylediğim gibi, 17. maddenin kabulü kolay olmamıştır. Meclis'ten geçebilmesi için Millî Şef İsmet İnönü bütün ağırlığını koymak zorunda kalmıştır. Esasen bir milletvekiline hazırlattığı bu maddeye, bazı düzeltmelerle son şeklini veren de kendisidir.

Çfitçiyi Topraklandırma Kanunu'nun toprak dağıtımı ile ilgi-

45 D. Avcıoğlu, a.g.e., s. 236.

li hükümlerini yukarda özetledim. Burada bir noktaya işaret etmek gerekir. Kanun sadece ortakçıya ve az topraklı köylüye değil, aynı zamanda tarım işçisine ve hatta çiftçilikle ilgili olmayan kişilere de toprak dağıtımını öngörmektedir. Bundan beklenen şey nedir? Gerekçe'ye göre «Arazinin sahipleri tarafından işletilmesini ana prensip sayan bir işletme rejimi toprağına bağlı, köklü, kendi mülküne dayanır müstakil bir çiftçi kalabalığı yaratır. Bu çiftçi kalabalığı her çeşit içtimai sapkınlıklara karşı durur.»Buradan anlaşıldığına göre, bir «çiftçi kalabalığı»yaratmak, hem üretimi artırmak, hem de «içtimai sapkınlık»ları (sınıf mücadelesi kasdediliyor olmalı) önlemek için düşünülmektedir. Nitekim Meclis görüşmelerinde de bu nokta üzerinde durulmuştur. Tasarıyı savunan bir milletvekilinin bu konudaki söyledikleri ilgi çekicidir. Bu milletvekili «Hepimizin birçok vesilelerle şikâyet mevzuu ettiğimiz, büyük şehirlerimizdeki marazi insan yığını meselesi var.» dedikten sonra, köyden topraksızlık yüzünden kopup gelenlerin, özellikle İstanbul'da «marazi bir yığın halinde toplanması bir çok sosyal ve bünyevi hastalıklara yol açmaktadır.» diye ilâve etmiştir. Aslında, kapitalizmin gelişmesi açısından doğal bir süreç olan bu gelişim, görüldüğü gibi rejimin temsilcileri arasında bir anormallik olarak gözlenmektedir. İlerde tahliline çalışacağımız bu nokta çok önemlidir ve gerek tasarıda yer alan, gerekse Meclis görüşmelerinde ileri sürülen aşağıdaki tedbirlerle bir arada düşünülmelidir.[46]

b. Çiftçi Ocakları Kurulması: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun ilk ismi, **Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı** idi. Bunun nedeni, Tasarının «Çiftçi Ocakları» ismi ile düzenlediği yeni bir tarımsal

46 Meclis görüşmelerinde Tarım Bakanı bu konuda şöyle bir açıklama yapmıştır. «Şahıslardan topraksız olan çiftçilere dağıtmak üzere yapacağımız istimlâklerden zanaatı çiftçi olmayan ve ileride çiftçilik yapmayı taahhüt edenlere vermeyi düşünmüyoruz». Demek ki bunlara, daha çok devlet topraklarından dağıtmak düşünülüyordu.

örgütlenme biçimi idi. Gerçekten Tasarı, 30 ile 500 dönüm arasında bölünemez, kiraya verilemez, başkası lehine herhangi bir aynî hakla kısıtlanamaz gibi şartlarla Çiftçi Ocakları kuruyordu. İşletmelerin çok küçülerek verimliliğini kaybetmesini önlemek isteyen bu hükümlerden başka, bu topraklarda Ziraat Bankasından başkasının ipotek hakkı kabul edilmiyor ve ölüm halinde birçok mirasçı varsa, sulh yargıcı bunlardan reşit olan birini «ocak reisi» seçiyordu. Görülüyor ki, bu yeni durum da bir yandan üretimi artırma yolları arıyor, öte yadan da köylüğü toprağa bağlamaya çalışıyordu. Gerekçede Çiftçi Ocakları şöyle savunulmuştur: «Çiftçi ocağı memleketimiz için yeni bir tesistir. Bununla mülkünde köklü, emeği ve mülkü ile rahat geçinebilen müstakil çiftçi ailelerin yaratılması, çoğaltılması hedefine ulaşmak gözetilmektedir. Çiftçi ocağının bölünmezliği ile de, ziraatte müstakil ailelerin, iktisadi bir varlık olarak sürüp gitmesi sağlanmak istenmiştir. Bunun için de çiftçi ocağının ancak toptan intikal etmesi prensibinin konması yoluna gidilmiştir.»

Çiftçi Ocakları ile ilgili hükümler, karma komisyonda sert tartışmaların ve eleştirilerin konusu olmuştur. Bunlardan, özellikle, kısa süre sonra Tarım Bakanı olarak reformu rayından çıkaran C.H.P. milletvekili Cavit Oral ile, D.P.'nin iktidara gelmesi ile başbakan olan A. Menderes'in tenkitleri ilgi çekicidir. C. Oral, «... toptancı bir zihniyetle ziraatimizi şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir ocak sistemi ihya etmek isteyen ve ziraatte hiç doğru olmayan mutaassıp bir müdahelecilik sistemine giden»hükümleri şiddetle eleştirmiştir. Adnan Menderes de Çiftçi Ocakları için, «çiftçiliği meslek haline koymak fikri de modern iktisadî hayatın gerektirdiği işbölümü mefhumu ile izah olunamaz. Bunlar nasyonal sosyalist rejimin, iskân, toprak kanunu olan Ehrhof kanunundan hemen aynen iktibas olmuş düşünce ve hükümlerdir» demiştir. Bu gibi tepkiler sonucu olarak da karma komisyon, «mevcut hukuk esaslarımızdan ayrı bir sistem» oluşu gerekçesiyle Çiftçi Ocakları ile ilgili hükümleri tasarıdan çıkarmıştır. Aynı amaca «taksitler ödeninceye kadar ve ödense dahi belli bir müddet (25 yıl) süresince bölünemez-

lik, satılamazlık ve takyit edilemezlik esasını ihtiva eden hükümler» getirmek suretiyle ulaşmak istemiştir.

Bu hükümlerin ve bunlarla ilgili tartışmaların sınıfsal anlamını ilerde açıklamaya çalışacağım. Şimdi yine bu tedbirlerle birlikte düşünülen, fakat aynı Çiftçi Ocakları gibi gerçekleştirilemeyen ayrı bir düşünceye işaret edelim.

c. Yerleştirme Politikası: Daha önce, İskân Kanununu anlatırken, yerleştirme politikasının toprak dağıtımı ile birlikte düşünüldüğünü söylemiştim. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılırken de aynı durumla karşılaşıyoruz. Şu farkla ki, birinci girişimde «iskân» kanunu çıkarılmış, ayrı bir toprak reformu kanunu çıkarılmamış; ikincisinde ise toprak reformu kanunu çıkmış, fakat iskân kanunu çıkarılmamıştır. Bununla beraber kanunda tutucu bir yerleştirme politikasını içeren hükümlere yer verilmiştir. Başlangıçta bunu «Çiftçi Ocakları» ile sağlamak düşünülüyordu. Bunlar kaldırıldıktan sonra, dağıtılan toprakların 25 yıl süreyle devri önlenerek iç göçlere engel olunmak istenmiştir. Buların dışında da Meclis görüşmelerinde Kanun'un ayrı bir «İskân Kanunu» ile tamamlanması gerektiği fikri birçok milletvekili tarafından savunulmuştur.

Kanunun getirdiği hükümlerle, kanunun görüşülmesi sırasında ortaya atılan tedbirleri ana hatları ile açıkladıktan sonra, bunların sınıfsal açıdan nesnel (objektif) ve öznel (sübjektif) anlamlarını açıklamaya çalışalım.

Daha önce de belirttiğim gibi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, herşeyden önce büyük toprak sahiplerinin iktisadi ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan siyasi gücüne karşı yönelmiş bir kanundur. Böyle bir kanun, büyük toprak sahiplerinin sömürüsü altındaki yoksul köylülerin sınıf mücadelesi ile gerçekleşseydi kendi uygulanma koşullarını kendisi hazırlamış olurdu. Oysa, yoksul köylülerin yaşama koşulları ve bilinç durumları böyle bir mücadeleyi (demokratik köylü mücadeleleri) başlatmamıştı. Gördüğümüz gibi, Kanun, Milli Şef'in baskısıyla adeta zorla Meclis'ten geçirilmiştir. Sınıfsal açıdan dayanağını daha çok

orta sınıf kökenli aydınlarda bulmuştur. Tek partili rejim icabı C.H.P. saflarında toplanmış bulunan toprak ağaları rejimin otoriter niteliğine rağmen, sınıf çıkarlarını yakından ilgilendiren bu kanuna isyan etmişler ve Meclis tartışmaları aylarca sürmüştür. İlerde göreceğimiz gibi, toprak ağalarını C.H.P.'den soğutan ve çok partili hayata geçişte büyük bir önem taşıyan kanun budur. Oysa kanun, bir sınıfla bir zümrenin (bürokratlar) mücadelesi tabanına oturduğu için uygulama şansına sahip değildir. Nitekim uygulanmamıştır.[47]

Burada bir noktaya işaret etmek isterim. Bilindiği gibi, incelediğimiz dönemde asker-sivil bürokrasinin ideolojisi çeşitli biçimlerde (milliyetçilik, pozitivizm) sınıf mücadelesini reddeden bir ideolojidir. Bu durumda, aslında sınıf mücadelesini körükleyen bu kanun nasıl teklif edilebilmiştir? Burada, Köy Enstitüleri Kanunu ile bir paralellik kurarak, Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu hazırlayan yüksek bürokratların öznel amaçları ile Kanunun nesnel anlamı arasındaki çelişkiye dikkati çekmek gerekir. Gerçekten, bürokrat zümrenin Kanundan beklediği, tam aksine sınıf mücadelesini önlemektir. Köy Ocakları ile ilgili hükümlerin ve yeni bir İskân Kanunu düşünülmesinin nedeni budur. Bu yönleri ile, Kanun, tamamen tutucu bir nitelik taşımaktadır. Hatta tarım işçisini ve çifçilikle ilgili olmayan kimseleri toprağa bağlamayı öngören hükümler, düpedüz gerici hükümlerdir. Aslında toprak reformu kapitalizmi geliştiren bir burjuva reformudur. Oysa, Türkiye'deki toprak reformu kanunu kapitalizmi durdurmaya çalışan hükümleri de içermektedir. Bununla beraber, asıl anlamı yarı feodal nitelikteki toprak ağalarının sınıf çıkarlarına karşı olan hükümlerinde aranmalıdır. Nitekim bu hükümler toprak ağalarınca çok iyi değerlendirilmiş ve bütün fırtına 17. madde etrafında dönmüştür. Bu hücumun en önemli sözcülerinden olan Adnan Menderes Çiftçiyi Topraklan-

47 Uygulanmamıştır derken, Kanunun amacına uygun bir şekilde, yani ciddi bir toprak reformu teşkil edecek şekilde uygulanmamıştır, demek istiyoruz. Uygulanma şekli hakkında bk. Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Köylülüğün Madde Temelleri,** Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 90-93.

dırma Kanununu «T.B.M.M.'nin, bugüne kadar yaptığı kanunların derinliğine tesirleri bakımından, belki en önemlisi» olarak nitelemektedir. Başka bir milletvekili de, Meclis'te aylarca süren tartışmaları gözönünde bulundurarak, «Biz, demiştir, Cumhuriyet kurulalıdan beri birçok inkılâplar geçirdik. (Bunlar) yazı inkılâbı, şapka inkılâbı, kanunu medeni inkılâbı idi... Toprak inkılâbına gelince işin rengi değişti.» Feodal iktidarını kaybetme korkusuna kapılan başka bir milletvekili ise, «tasarı geri alınırsa... 30 bin dönümü hibe ediyorum» demiştir. Çünkü, iyi bilmektedir ki, devlet kanununa boyun eğmesi, kendi kanununun sonu demek olacaktır.

Görüldüğü gibi, toprak ağaları, kanunun önemini iyi kavramışlardır. 17. maddeye karşı verdikleri mücadeleyi kaybettikten sonra, hücumlarını bu defa kamulaştırma bedellerini düzenleyen hükümlere yöneltmişlerdir. Bu hükümlere göre, «kamulaştırma bedeli eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı takip eden yıldan başlayarak yirmi yılda ödenecek toprak tahvilleri adlı hazine tahvilleri ile ödenir. Her taksite senelik % 4 faiz yürütülür.» Toprak ağaları, yirmi yıllık süreyi çok bulmuşlar ve faiz haddini de takrirler vererek % 7'ye çıkarmak istemişlerdir. Bu istekler bir sonuç vermemiş ve Kanun büyük bir değişikliğe uğramadan Meclis'ten çıkmıştır.

Toprak Kanunu, Türkiye'de çok partili hayata geçişte özel yeri olan bir kanundur. Ancak, Kanunun Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi açısından da bir anlamı olması gerekir. Bu anlam nedir?

Paul Baran'a göre, «Toprak reformunun tarihi rolü çok değişik olup, geniş ölçüde hangi koşullar içinde ve hangi toplumsal kuvvetler tarafından gerçekleştirildiğine bağlıdır. Eğer bir feodal-komprador koalisyonunun hâkim olduğu bir hükümet tarafından gerçekleştirilmişse, sadece... geçici bir istikrar yaratma rolü oynar ve bu tedbir, sözü geçen ekonominin giderek gelişmesini hiçbir şekilde sağlayamaz. Öte yandan, eğer toprak reformu, hükümetin engellemelerine ve direnmelerine rağmen köylülerin dayanılmaz baskıları sonucu olarak gerçekleşirse –başka bir deyişle top-

rak reformu kavgası bir tarım devrimi niteliği kazanırsa– bu durum hiç kuşkusuz iktisadi ve toplumsal gelişme yönünde önemli bir adım teşkil eder»[48]. Bununla beraber P. Baran, toprak reformunun «az gelişmiş ülkelerin ıstırap çektikleri bütün kötülükleri halledecek evrensel bir çare» olmadığını belirtmek için şunları da söylemektedir: «Eğer bir iktisadi az gelişmişlik ortamında yapılırsa, toprak reformu bir memleketin iktisadi gelişmesini sağlayamayacağı gibi, tam aksine onu geciktirmek tehlikesini yaratır. Köylülerin hayat seviyelerini geçici olarak yükseltirken, memleketin tüm üretimi hızla azalır. Bu da tarımın o zamana kadar üretkenlik amacı ile kullandığı küçük bir iktisadi artı-ürünün yok olması sonucunu doğurur. Daha da kötüsü, eski ve yeni köylülerin tüketiminin artması ve o ana kadar pazarlanabilir ürünler üreten büyük toprakların bölünmesi, kentsel merkezlerin –ister gıda, ister ihracat, ister sanayi için olsun– tüketimleri için gereken tarımsal üretimin payını geniş ölçüde azaltır.»[49]

Batıdaki gelişim ana hatları ile şöyle olmuştur: Önce tarımda kapitalizmin gelişmesi, bağımsız köylüleri tarım proleteryası haline getirmişti. İkinci olarak şehirlerdeki sanayileşme hareketi tarımdan büyük çapta bir iş gücünü koparmış ve bu şekilde kalanların da fert başına gelirleri artmıştı. Bunların sonucu olarak da tarım ve sanayi arasında pazar ekonomisine dayanan organik bir bağ kurulmuştu. Bu bakımdan, Baran'ın da belirttiği gibi, «kapitalist gelişme koşullarında –eğer tarımda sefalet bölgelerini yaymak ve çoğaltmak değil de bütün sektörlerde iktisadi gelişmeyi gerçekten sağlamak isteniyorsa– toprak reformu ilkel sermaye birikimi safhasında değil, sanayi kapitalizmin hızlı bir gelişme gösterebileceği aşamada yapılmalıdır.»[50]

Türkiye'de 1945 yılında durum neydi? İlerde göreceğimiz gibi, bu yıllarda küçük burjuva iktidarı, eski tecrübelerden de yaralanarak yeni bir planlama girişiminde bulunmuştur. Uluslararası

48 Paul Baran, **Economie Politique de la Croissance**, François Maspero,Paris, 1967, s. 210.
49 İbid., s. 210.
50 İbid., s. 211.

planda «yardım» politikası ile ortaya çıkan Amerikan emperyalizminin önerdiği politika ise, yarı-feodal ağaları kapitalist çiftçiler haline getirme yönündedir. Nitekim toprak Kanunu görüşmelerinde, büyük toprak sahipleri daha çok sorunun iktisadî yönüne dikkati çekmişlerdir. Örneğin A. Menderes, «... toprak darlığından ziyade toprağı kıymetlendirecek sermaye, teçhizat, emek ve bilgi yoksulluğundan sıkıntı çekmekteyiz. Bu itibarla dava bizde politik ve sosyal olmaktan ziyade ekonomiktir» demiştir. Oysa asıl dava politiktir ve sınıf kavgası tabanına dayanmak gerekir. Bu yıllarda Türkiye'de yoğun bir demokratik köylü mücadelesi olmadığı içindir ki, Kanun'un kabul edilmesine rağmen, nihai zafer toprak ağalarının olmuştur.

Küçük burjuva kökenli iktidar, ne kendi ne de hücum ettiği sınıfın gücünü gerçekçi bir biçimde saptayamamıştır. Daha doğrusu, ideolojik saplantılar içinde, sınıf kavgası yaptığını bile farkedememiştir. Tam tersine, Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa koyduğu bir sürü madde ile sınıf mücadelesini de önleyeceğini sanmıştır. Pratik bu yanılgıyı ortaya koyduğu zaman, geri dönmüş ve kanuna karşı çıkmış bir toprak ağasını Tarım Bakanı yaparak uygulamayı baltalamış, 17. maddeyi de kaldırmıştır. Fakat çok geç kalmıştır.

Küçük Burjuva İktidarı, İktisat Politikası ve Sınıflar

Daha önceki açıklamamda, buhran yıllarında olduğu gibi, savaş yıllarında da iktidar koalisyonunun orta sınıf kökenli bürokratların ağır bastığına işaret etmiştim. Köy Enstitüleri Kanunu, olağanüstü vergi kanunları, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi kanunlar böyle bir iktidar yapısının eseridir. Bu iktidar, geleneksel ideolojik eğilimlerine (ve de savaş koşullarına) uygun olarak, bir nevi sınıflar üstü politika izlemek istemiştir. Bu şekilde, hem bir milli bilinç bütünlüğünü sağlamak hem de artan savunma ihtiyaçlarını da karşılamak üzere kamu gelirlerini

artırmak düşünülmüştür. Oysa çıkmaz aynıdır: Yoksul sınıflara dayanmadan egemen sınıflarla mücadele etmek olanaksızdır. Nitekim bu dönemde girişilen bütün radikal reformlardan kısa süre sonra vazgeçilmesi bu yüzdendir.

Savaş başlayıp da bir milyona yakın asker silâh altına alınınca, iktidarın çözmek zorunda kaldığı bir numaralı mesele artan askeri masrafları karşılamak olmuştur. Gerçekten, 1939-1945 yılları arasında milli savunma harcamaları bütçe giderlerinin %54.71'ini yutmuştur.[51] Bütçe gelirleri ise bu dönemde hem normal vergileri artırmak, hem de olağanüstü vergiler koymak suretiyle artırılmak istenmiştir. Dolaylı ve dolaysız vergilere (özellikle muamele ve kazanç vergilerine) yapılan zamlar dışında, tekel maddelerinin fiyatları da artırılmıştır. Vergi politikasının dışında, enflasyon da ücretli sınıf ve kategorileri aleyhine başvurulan bir araç olmuştur.

Enflasyonist politika iki yoldan beslenmiştir. Bir yandan T.C. Merkez Bankası kanununda yapılan değişikliklerle, çeşitli iktisadi devlet teşekkülerine Hazine kefaletini haiz bonolar çıkarma yetkisi tanınmış ve böylece emisyon muslukları açılmıştır. Bu şekilde, memleket içinde kullanılacak mal ve hizmet arzında mukabil bir artış olmadan, şahsî ve ticarî gelirlerin genişlemesi sağlanmıştır. Öte yandan, 1938 Mayıs'ında İngiltere ile bir anlaşmaya dayanan kredi (biri 3, diğeri 10 milyon sterling olarak iki partide ödenmiştir), kısmen iç harcamalarda kullanılmış ve emisyonun başka bir kaynağını teşkil etmiştir. Bunun sonucu ise süratli fiyat artışları olmuş ve 1938'de 100, 1939'da 101 olan genel fiyat endeksi, 1944'de 459'a çıkmıştır.[52] Bu gelişme, Millî Korunma Kanununda yapılan tadillerle hakları adeta yok edilen işçileri ezmiş, memurların da durumunu sarsmıştır. Ancak, iktidar, işçilere karşı gösterdiği kayıtsızlığı memurlara karşı göstermemiştir. Gerçekten bu konuda 1941'den itibaren tedbirler

51 Z. Eralp, a.g.e., s. 23.

52 **Türkiye Ekonomi, Kalkınma Programı İçin Tahlil ve Tavsiyeler,** J.M. Barker Başkanlığındaki heyetin raporu, Ankara, 1951,s. 227.

alınmaya başlanmıştır.[53] Önce bedeli karşılığı ucuz ekmek ve şeker dağıtımına başlanmış, daha sonra aylıklara belli oranlarda zamlar yapılmış ve maliyet bedelleri üzerinden zaman zaman bazı tüketim maddeleri (un, zeytinyağı, makarna, pamuklu kumaş) verilmiştir. 1942-1943 yıllarında memurlara yine aynî yardım yapılmış ve bu malî yıl içinde birer aylık fazla maaş verimiştir. Yine bu amaçla 1944 malî yılı bütçesine de 15.000.000 liralık ek ödenek konulmuştur. Görüldüğü gibi, siyasi iktidar, daha önceki dönemde uygulanan politikaya sadık bir şekilde, memurları korumaya çalışmıştır. Bu politikanın sonucu ne olmuştur? Bir yazara göre, halkla memurun arasını iyice açmak olmuştur. Bu yazar aynen şöyle demektedir: «Halk ile memur iki sınıf halinde birbirinden ayrılmıştı ve Devlet, kendi memurunu kısmen koruyabilmenin gayreti içindeydi. Bunun, aslında, halkı memurdan, yani Devletten daha fazla ayırdığının farkında değildi.»[54] Bu görüş elbetteki doğrudur; fakat, ilâve edilmesi gereken husus, bu politikanın iktidarın sınıfsal temelinin bir sonucu olduğudur.

İktidar, çeşitli tedbirlerle üretimi artırma yollarını da aramıştır. Daha önce belirttiğim gibi, Köy Enstitülerinden, toprak reformuna kadar girişilen uygulamalar bu amacı da içermektedir. Ancak bunlar beklenen sonucu vermemiştir. Üstelik 1942'ye kadar başarı ile uygulanan fiyat kontrolü mekanizması, bu tarihten itibaren gevşetilince, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri hızla zenginleşmişlerdir. Buna karşılık, küçük burjuva temsilcisi iktidar yeniden hücuma geçmiştir. Ancak, dikkat edilecek olursa, bu hücumlarında bile iktidar, yoksul sınıflara dayanmadığı için, yine egemen sınıfların belli kesimlerine dayanmak yolunu tutmuştur. Örneğin, Varlık Vergisi daha çok azınlıklara karşı uygulanmış ve bunların borçlarını ödeyebilmek için satmak zorunda kaldıkları mallar Türk burjuvazisinin ellerine

53 Ek. TBMMZC, Devre: 7 Toplantı: 1, (4559 numaralı Memurlara Aynî Yardım Kanunu gerekçesinden)

54 Metin Toker, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950, Milliyet, 4 Mart 1970. Karpat'a göre bu yardımlardan 1.600.000 kişi yararlanmıştır. a.g.e., s. 117.

geçmiştir.[55] Bunun dışında, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmadan önce, başka bir kanun (**Çiftçi Mallarının Korunması Hakkında Kanun**) kabul edilerek, toprak işgalleri önlenmek istenmiştir. Bu Kanun'un gerekçesine göre, «Umumî emniyetin temini ile vazifeli bulunan Jandarma teşkilâtı ile bu işin hususiyeti itibariyle görülmesi, elde edilen tecrübelere istinaden, kabil olmadığı kanaatini doğurmuştur. Bu itibarla ... ayrıca bir teşkilat vücuda getirilmesi...» gerekmektedir.[56] Kanun bu teşkilâtı kurmaktadır.

Bu çelişkili tutuma rağmen, küçük burjuva iktidarı egemen sınıfları karşısına almıştır. Özellikle ticaret ve sanayi çevrelerinden gelen sert bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bunu kırmanın yolu ise, bu sınıfları yeni bir örgütlenme biçimine tâbi kılarak kontrol altına alma çabası olmuştur. 1943 başlarında kabul edilen, «**Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu**» bu çabanın eseridir. Bu kanunun gerekçesine göre «Ana hedef, milli varlığımızın temellerinden birini teşkil edecek meslek ahlâk ve disiplinini bu teşkilât vasıtasıyla tüccar, sanayici, esnaf zümrelerinin faaliyetleri sahasında da günün ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde tesis etmektir. Filhakika tüccar, sanayi ve esnaf zümrelerinin, memleketin umumî menfaatlerine uygun bir şekilde çalışmalarını temin edecek bir meslek ve ahlâk disiplininin mevcut olmadığı içinde bulunduğumuz senelerin açıkça meydana çıkardığı bir hakikattır... muayyen bir kadro ve teşkilât içinde birleşmiş meslek mensupları, Devletin karşısında bir fert gibi yer alarak, en sıkı ve tesirli bir kontrole tabii tutulabilirler.»[57] Kanunun ikinci maddesi de şöyledir: «Bu kanunda yazılı teşekküller Ticaret Vekilliğine bağlı olup onun teftiş ve murakabesine sahiptir.» Görüldüğü gibi, Kanun, korporatif bir nitelik taşımaktadır. İşin ilgi çekici yönü, komisyon tartışmalarında, A. Menderes'in «Nasyonal Sosyalist Almanya ile Faşist

55 Satılan gayrimenkuller için bk. Faik Ökte, a.g.e., s. 233.
56 Bk. TBMMZC, Devre: 7, Cilt. 18, Toplantı: 2, (Kn. No. : 4081)
57 Bk. TBMMZC, Devre: 6, Toplantı: 4, Cilt. 30, (Kn. No. 4355)

İtalya'nın iktisadî teşekküllerini bize getirmek istiyorlar»[58] diyerek kanuna karşı çıkmasıdır. Savaş sonrası döneminde, burjuvazinin C.H.P.'nden uzaklaşmasında, bu kanunun önemli bir rolü olmuştur.

Küçük burjuva iktidarını egemen sınıflarla karşı karşıya getiren girişimlerden söz ederken sorunun önemli bir yönüne de işaret etmek gerekir. O da bu dönemde, tarım ve sanayide kapitalizmi teşvik eden tedbirlerin, rasyonel bir eğitim politikası ile desteklenmek istenmiş oluşudur. Gerçekten Köy Enstitüleri girişimi dışında,1940-1945 yılları arasındaki meslekî eğitimde de, daha önceki dönemle kıyaslanamayacak bir gelişme olmuştur. Örneğin, erkek sanat okullarında okuyan öğrencilerin sayısı, 1940-1941 ders döneminde 4575 iken, 1945-1946 ders döneminde 20.846'ya çıkmıştır. Birinci beş yıllık plan uygulamasından doğan kalifiye işçi ihtiyacına cevap veren bu gelişim, gelecek yıllar için de önemli bir adım olmuştur. 1945 yılında Çifçiyi Topraklandırma Kanunu hazırlanırken de, İsmet Paşa «ilk öğretim seferberliği» fikrini ortaya atmıştır. «Vatandaşlarım emin olsunlar ki, diyordu İsmet Paşa, ilk öğretim davası üç beş ay sürecek saman alevi cinsinden heveslerle neticelenemez. Biz senelerce sürecek en kuvvetli irade ve sebatla bir meseleyi takip edecek kabiliyette adamlar olduğumuzun imtihanını millетimize karşı ilk öğretim davasında göstereceğiz.»[59] Bilindiği gibi, savaş sonunun koşulları içinde, bu imtihan başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Savaş yıllarında rejim ve ideoloji alanındaki gelişmeler ne yönde olmuştur? Bu yıllarda da, buhran yıllarındaki gibi, çelişmeli bir gelişime tanık oluyoruz: Gerçekten bir yanda rejim sertleşmeye doğru giderken, öte yandan da parti içinde bir «Müstakil Gurup» teşkil edilerek, Meclis'de demokratik tartışma ve denetim yolları kurulmak istenmiştir.[60] Aynı Serbest Fırka de-

58 Samet Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, Ağaoğlu Külliyatı, İstanbul, 1967, s. 15.

59 Metin Toker, **Milliyet**, 8 Mart 1970.

60 Müstakil Gurup, Parti'nin 1939'da toplanan 5. Büyük Kurulttayı'nda düzenlenmiştir. Kurultay tarafından seçilen 21 kişiden meydana geliyordu. Bunlar Parti Gurubunda görüşmelere ve oylamaya katılmayacak; fakat Meclis'te

neyinde olduğu gibi, bu yol da başarılı olmamış ve Müstakil Grup ciddi bir muhalefet yapamamıştır. İdeolojide de özellikle milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkeleri, sınıf kavgasına ve din fanatizmine karşı şiddetle uygulanmışlardır. Avrupa'da hortlayan ırkçılık akımları daha çok küçük burjuva kökenli aydın çevrelerde etkisini hissettirmiş, laiklik de gazetelerde dini tefrikaların yasak edilmesine kadar varan[61] sert bir uygulama şekli bulmuştur. Bu ise dinci ideolojinin yaygın olduğu halk kesimlerini CHP'den büsbütün soğutmuştur.

Yukarda ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığım sınıfsal ve ideolojik gelişim, CHP'ni geleneksel müttefiklerinden koparmıştır. Özellikle büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin, Parti'den kopan bir küçük gurup öncülüğünde yeni bir siyasi örgütlenme ortamına girmesi, CHP'ni epeyce tecrit etmiştir. Bu ise Partinin bürokratik niteliğini artırmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, o günlerle ilgili olarak, «Gerçi benim bildiğim, bir Halk Partisi vardı ama –diyor–, teşkilâtı valilerin, kaymakamların eline teslim edildikten sonra halk ile alâkası kesilmiş, tamamiyle bürokratik bir şekil kazanmıştı»[62] Bu durum devam

görüşmelere ve oylamaya katılacaklardı. Yani Parti Gurubu karar verdikten sonra, onu etkileyerek, değiştirme olanağına sahip değillerdi. Bir çok delege, Parti Gurubuna da katılmalarını savunmuştur. Ayrıca bu Kurultay'da, T.B. M.M. ile C.H.P. Kurultayının ilişkilerinin nasıl görüldüğünü, bir milletvekilinin (Recep Peker) hiç bir itirazla karşılaşmayan şu sözleri açıklıyor: «C.H.P.'nin Büyük Kurultayı Türkiye'de veya gayri resmî devlet şeklinde ve milli şekilde kurulmuş bütün müesseselerin hepsine vazı sıfatıyla en yüksek direktifi veren bir heyettir. Bu itibarla kati kaide olarak şunu önceden kabul etmek lâzım gelir: Kurultay vereceği kararlarda Parti hayatı, milli hayat ve devlet hayatı için konacak esasları müzakere ederken, hiçbir kayıt, hiçbir kanun ve hiçbir usul ile bağlı değildir.» **C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları**, Ankara, 1939, (Ulus Basımevi), s. 49.

61 Saracoğlu Kabinesinin ilk günlerinde gazetelere gizli birer tebliğ gönderiliyor. (24.7.1942, No. 651) Tebliğde, «Gazetelerimizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı mütalâa, ima ve temennilere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihi, gerek temsili ve gerek mütalâa kabilinden olan her türlü makale, bend, fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakki edilmesi ve başlamış bu gibi tefrikaların en çok on gün zarfında nihayetlendirilmesi rica olunur.» deniyor. **Büyük Doğu**, Sayı: 48, 27 Eylül 1946.

62 Y.K. Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 175.

etmiş midir? CHP etmemesi için çok çalışmış ve kaybettiği sınıfları yeniden kazanma amacıyla çeşitli uygulamalara girişmiştir: Köy Enstitüleri ve Toprak Reformunun baltalanması, laiklik ilkesinden sapmalar, liberal bir iktisat politikasına dönüş vb. gibi. Ancak bu dönüş bu defa sonuç vermemiş ve CHP'nin çöküşünü hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştır. CHP'nin kaybettiği sınıfların öncülüğünde örgütlenen D.P., halk kitlelerini de peşine takarak siyasî iktidarı ele geçirmiştir. Böylece siyasî hayatımızda bir dönem kapanmış ve yeni bir dönem başlamıştır.

SONUÇ:
BİR DEĞERLENDİRME

Bu incelememde Milli Kurtuluş Savaşımızdan İkinci Dünya Savaşının bitimine kadar süren devrede, Türk siyasi ve iktisadi hayatını temel hatlarıyla açıklamaya çalıştım. Vardığım sonucu da kısaca özetlemek isterim.

Bir toplumsal hareketin ya da devrimin ulaşabileceği hedefi, öncü kadroların öznel amaçlarından çok sınıfsal dayanakları belirler. Zaten çoğu kez, bu amaçlarla sınıfsal temeller arasında bir uyuşma da vardır. Bu açıdan bakılırsa, Milli Kuruluş hareketimizin bir ulusal burjuva devrimi ile tamamlanmış olduğunu görüyoruz. Bunun en özlü belirtisi, feodal bir temele dayanan saltanatın ve hilafetin tasfiyesi ve Cumhuriyetin ilânıdır. Ancak, bu şekilde bir tarif ve sınıflandırma, elbetteki bizi somut verilere eğilmekten ve belli üretim koşulları ve uluslararası ilişkiler içinde oluşmuş bulunan Türk Devrimi'ni kendi özgüllüğü içinde değerlendirmekten alıkoymamalıdır. Bu konuda, başta Nutuk olmak üzere bütün ciddi eserlerden yararlanmak gerektiği gibi, yeni araştırmalara girişmek de zorunlu görünüyor.

Milli Kurtuluş Savaşımız Anadolu'nun işgaline karşı kendiliğinden doğan bir tepki şeklinde başladı. Bu tepkiyi körükleyen, bilinçlendiren ve örgütleyen kuvvetler ise, başta Türk subay ve

idarecileri olmak üzere Anadolu'nun hakim güçleri idiler. İzmir'de işgalci Yunan Ordusuna sıkılan ilk kurşundan, aynı orduların geldikleri yerde denize dökülmelerine kadar süren dönemin özelliği neydi?

Atatürk 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman durum çok karanlıktı. Nutuk'ta çizdiği tablo, Kurtuluş Savaşımızın ne kadar umutsuz koşullar içinde başladığını gösterir. Bununla beraber daha ilk günden itibaren Halife-Sultan'ın kendisine «anlayarak ve bilerek vermediği»[1] resmî görevini Kurtuluş Savaşını örgütleme yönünde kullanmaya başladı.

İzmir, Manisa ve Aydın'ın düşman orduları tarafından işgali ve yapılan çeşitli tecavüz ve zulümler halkta şiddetli bir tepki yaratmamıştı. Ve Atatürk, «... bu haksız darbe karşısında sessiz ve hareketsiz kalması, elbette milletin lehine tefsir olunamaz»[2] diyordu. 28 Mayıs'ta valilere, mutasarrıflara ve komutanlara yolladığı tamimde de «büyük ve heyecanlı mitingler aktiyle millî tezahüratta»[3] bulunulmasını istiyordu.

Olaylar çabuk gelişti ve kuşkulanan Babıâli Hükümeti Atatürk'ü İstanbul'a geri çağırdı. Atatürk'ün cevabı Amasya Tamimi oldu. (21-22 Haziran) **«Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.»**[4] Ve Sivas'ta toplanacak bir millî kongreye hazırlık olmak üzere, doğu illeri adına Erzurum'da bir kongre düzenlendi. Bu arada Atatürk, henüz İstanbul'da bulunan, fakat Kurtuluş Savaşına katılmaları beklenen bazı şahsiyetlere de bir mektupla şu hususları hatırlattı. «Yalnız mitingler ve tezahürat, büyük gayeleri hiçbir zaman kurtaramaz... Zaten acı olan vaziyeti tehlikeli şekle koyan en müessir âmil, İstanbul'daki muhalif cereyanlar ve millî emelleri zararlı bir şekilde bölen siyasî ve gayri millî propagandalardır... **Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetindedir.»**[5]

1 K. Atatürk, Nutuk, Cilt. 1, s. 9.
2 İbid., s. 22.
3 İbid., s. 23.
4 İbid., s. 31
5 İbid., s. 35.

Evet, artık İstanbul Anadolu'ya tâbi olmalıydı. Fakat İstanbul neydi? İstanbul, herşeyden önce, daha savaş öncesi yılları Osmanlı İmparatorluğunu gizli andlaşmalarla aralarında paylaşmış bulunan emperyalist devletlerin «merhametine» ve «hakseverliğine» sığınarak tahtını kurtaracağını sanan hain Padişahın ve Babıâli Hükümetinin merkeziydi. Bu merkez etrafında, diğer işbirlikçi güçler sıra sıra diziliyorlardı: Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Askerî Nigahbanlar Cemiyeti, İngiliz Muhipleri Cemiyeti vb. Bütün bunlar emperyalist işgal kuvvetleriyle ve komprador ticaret burjuvazisi ile tam bir dayanışma halinde idiler ve bu ittifakın Anadolu'da çeşitli tahriklerde bulunan uzantıları vardı.

İstanbul buydu ve İstanbul'dan kopmak lâzımdı. **«Alenen ortaya çıkmak ve milletin hukuku namına yüksek sada ile bağırmak ve bütün milleti bu sadaya iştirak ettirmek lâzımdır.»**[6] Atatürk, «... yalnız milletin şefkat ve civanmertliğine güvenerek»[7] resmi görevinden istifa etti. (8-9 Temmuz) Ne var ki işbirlikçi ve karşı devrimci koalisyon son derece güçlüydü. «Yorgun ve fakir» ve bu yüzden de isteksiz bir halka dayanarak bu çemberi kırmak çok zordu. Bu bakımdan «tatbikatı bir takım safhalara ayırmak ... ve kademe kademe yürüyerek hedefe ulaşmaya çalışmak gerekiyordu.»[8] Bunun için de, ilk safhada, ihaneti açık olmakla beraber Padişahı ve Hükümeti karşıya almamak gerekliydi. Oysa, bunun da bir sınırı vardı ve Babıâli, Sivas Kongresi sırasında, hain Elâziz Valisi Ali Galip ve avanesini, doğuş halindeki Kurtuluş hareketini boğmak üzere Sivas'a gönderince Damat Ferit Kabinesi ile her türlü muhabere ve irtibat kesildi. Aslında, hiç kuşkusuz, gerek Padişah, gerekse yabancılar komplonun içindeydiler. Ancak, «... teşebbüs kuvvetini muhtelif hedeflere tevcih etmekten kaçınarak bir noktada temerküz ettirmek, ihtiyata uygun idi.»[9] Bunun için de «taarruz hedefi olarak

6 İbid., s. 44.
7 İbid., s. 47-48.
8 İbid., s. 14-15.
9 İbid., s. 137.

yalnız Ferit Paşa Kabinesi»[10] tesbit edildi ve «Padişahın işin içinde olduğu bilmezlikten» gelindi.[11]

Damat Ferit Kabinesi istifa zorunda kaldı (2 Ekim 1919) ve Ali Rıza Paşa kabinesi kuruldu. Bu kabine, görünüşe göre, Anadolu İhtilâline karşı daha dikkatli ve anlayışlı idi. Hatta Harbiye Nazırı Cemal Paşa, bir çeşit aracılık yapıyor ve Kuvayı Milliye'nin temsilcisi sayılıyordu. Oysa, gerçekte değişen fazla bir şey yoktu. Özellikle Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, Damat Ferit geleneğini başarı ile devam ettiriyordu(!) Bir örnekte, bu «damatlar geleneği»nin pratikte nasıl somutlaştığını anlatalım. İngilizler Merzifon ve Samsun'u tahliye ettikleri zaman Sivas'ta halk, **«kahrolsun işgal!»** diye gösteride bulunmuş ve aynı şekilde çıkan **İradei Milliye** gazetesi bu olayı yazmıştı. Damat Şerif Paşa, «Sivas vilâyetine yaptığı bir tebliğde <kahrolsun işgal> şeklindeki yazılar hükümetin bugünkü siyasetine aykırıdır»[12] diyordu. Buna karşılık Atatürk, Cemal Paşa'ya gönderilen bir mektupta, «Vatanın kısmen tahliyesini idrak eyleyen milletin bu tarzda, **hatta daha bariz bir surette,** hislerini izhar etmesini pek uygun ve makul»[13] gördüklerini belirtiyordu. Yine Atatürk, bütün bu gibi davranışlar yüzünden, «Ferit Paşa Kabinesini iskat eden millettir. Fakat, Ali Rıza Paşa Kabinesini iktidar mevkiine getirmiş olmak sorumluluğu millete ait değildir»[14] diyordu.

Milli Kurtuluş Savaşçıları, Sivas Kongresinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasına götüren örgütlenme çabasında iken Anadolu'da da bir takım isyanlar patlamaya başladı. Karşı devrimciler koalisyonunun tahrikleri sonucu ortaya çıkan bu isyanların merkezi İstanbul idi. Nutuk'tan aktaracağım bir örnek olayla, bu koalisyonun somut bir tablosunu vermeye çalışacağım.[15]

10 İbid., s. 137.
11 İbid., s. 137.
12 İbid., s. 236.
13 İbid., s. 237.
14 İbid., s. 358.
15 İbid., s. 387-392.

Gelibolu civarında Akbaş mevkiinde bir cephane deposu bulunuyordu. Burada Fransızların koruduklari önemli miktarda silâh ve malzeme vardı. Hükümet, «İtilaf Devletlerine karşı tam teslimiyet göstermiş olmayı menfaatine uygun gördüğünden»[16] bu silâh ve malzemeden bir kısmını İtilaf Devletlerine vermeyi vadetmişti. Onlarda bunları, Sovyet İhtilâlini boğmaya çalışan Wrangel ordusuna göndereceklerdi. Atatürk buna şiddetle karşı çıkmıştı. Bu konuyla ilgili bir mektubunda «Boş bir fişek kovanının bile İngilizlere iade edilmemesi daha uygun olur fikrindeyiz»[17] diyordu.

Bu arada Köprülülü Hamdi bey adındaki bir savaşçının komutasındaki bir Kuvayı Milliye müfrezesi harekete geçerek Akbaş cephaneliğini kontrol altına aldı. Silâhların tamamını, malzemenin de bir kısmını Lapseki'ye nakletti. Bu olay üzerine İngilizler, Bandırmaya iki yüz kişilik bir kuvvet çıkardılar. Hemen aynı günlerde, Ahmet Anzavur da Balıkesir ve Biga havalisinde harekete geçti. Karşısına çıkan milli kuvvetleri yendi. Top ve mitralyözleri gasbetti; asker ve subayları esir ve şehit etti. Akbaş kahramanı Hamdi Bey de şehitler arasında idi.

Görüldüğü gibi, İrtica Koalisyonu, Londra'dan İstanbul'a uzanıyor ve Anadolu'dan geçerek Wrangel ordularına sıçrıyordu. Düşünelim ki, yukarda naklettiğimiz olayın ortaya koyduğu tabloda, emperyalizmin maşası Yunan Orduları da yoktur!

Buna karşılık devrimci cephe neydi? Atatürk'ün önderliğinde ve henüz aralarında tam bir düşünce ve ilke anlaşması bile bulunmayan bir örgütleyici kadro, bir kısım Anadolu eşrafı ve yer yer zorla cepheye sürüklenen yorgun halk kitleleri. Kaldı ki öncü kadroda da zamanla anlaşmazlıklar çıkmış ve «Millî Mücadeleye beraber başlayan yolculardan bazıları, millî hayatın... **Cumhuriyete** ve Cumhuriyet Kanunlarına kadar gelen tekâmülatında, kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu bittikçe»[18] Atatürk'e karşı «mukavemet ve muhalefete»[19] geçmişler-

16 İbid., s. 391
17 İbid., s. 386-387.
18 İbid., s. 16.
19 İbid., s. 16.

dir.

Atatürk, Kurtuluş Savaşını, kendi taktiğine uygun olarak ve daha çok kişisel bir liderlikle yürüttü. Kendisi de, **«Tarih itiraz edilmez bir surette ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti sarsılmaz bir reisin vücudu elzemdir.»**[20] demiyor muydu? Ve sonunda da kendisi haklı çıkmış ve bu yönetim başarıya ulaşmıştır. Öyle ki, Kurtuluş Savaşının bitiminde kendisinin tasfiye ettiği liderler bile, zaferin kazanılmasında Atatürk'ün vazgeçilmez rolünü belirtmişlerdir.[21]

Burada belirtelim ki yönetimin kişisel olması, sınıfsal bir temelden yoksun oluşu değildir. Nitekim, incelememde ortaya koymaya çalıştığım gibi, Atatürk çizgisi, 1920'lerin Anadolusunda, hakim sınıflar koalisyonu içinde asker-sivil zümrenin ağır basması yönündedir. Bu yüzden daha Kurtuluş Savaşı içinde başlayan ve Atatürk'ün şahsına yönelen hücumları da sınıfsal tabanına oturtmadan anlamak zordur. Bunlar gerçi diktatörlüğe karşı savaş ettikleri kanısındaydılar. Oysa savundukları şey, aslında en tutucu sınıfların diktatörlüğü idi. «Hâkimiyeti milliyeyi her şeye ve her şeye karşı koruyalım»[22] derken, aracı ticaret burjuvazisinin ve toprak ağalarının çıkarlarını herşeyin üs-

20 İbid., s. 70.

21 Bu konuda iki örnek verelim. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Atatürk'ün mahkûm ettiği liderlerden Rauf Orbay şunları söylüyor: «Mustafa Kemal Paşa, mücadeleye atılmasaydı bu memleket kurtulamazdı. Anadolu'nun tehlikeye düşen yerlerinde, Batıda, Doğuda ve Güneyde başlayan ve bir yurtsever düşüncenin mahsulü olan zayıf milli mukavemet hareketleri Mustafa Kemal Paşa tarafından birleştirilmeseydi, herbiri ayrı ayrı kolayca bastırılabilirdi.» S. Selek naklediyor, bk. Milli Mücadele, s. 400, Ş. S. Aydemir'in «... tarih bir Mustafa Kemal yaratmasaydı ve ufuktan bir önder beklenseydi, bu önder herhalde Ali Fuat Paşa olabilirdi» dediği (Tek Adam, Cilt. III, s. 43). Ali Fuat Paşa ise şunları söylemiştir: «...hiçbir vatandaş, Mustafa Kemal kadar tam zamanında inhidam tehlikesinin yakınlığını ve hatta inhidamın başlamış olduğunu görememiş ve milli azim ve enerjiye güvenerek bir daha önlenmesi mümkün olamayacak muhakkak bir felâket ve inhidamdan millet ve vatanın kurtarılması çarelerini araştırmaya ve bulmaya muvaffak olamamış ve hakiki milli kaynak ve kuvvetlerimizle mütevazin siyasi program ve müdafaa programı hazırlayamamıştır». Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal-Milli Lider, Belleten, Sayı. 80, Ekim 1956, s. 553.

22 Bu sözlerden Atatürk'ün şahsının kasdedildiği açıktır. Nitekim, Atatürk de bu cümleleri Nutuk'da böyle değerlendirmektedir. Nutuk, Cilt II, s. 801.

tünde tutuyorlardı.[23]

Bu kavga «Cumhuriyet» kavramı etrafında cereyan etti. Cumhuriyete karşı çıkmak cesaretinden yoksun olanlar, samimiyetsiz bir şekilde «millî hakimiyete» aykırı gidişten dert yanıyorlardı. Bunlar, saltanatın ilgasından sonra, umutlarını dünyevi yetkileri kalkmış olan Halife'ye bağlamışlardı ve bu makamı canlandırmaya çalışıyorlardı. Hatta Hindistan'ı ve Mısır'ı ziyaret eden bir din heyeti, sözde islâm aleminin hislerini naklederek, Atatürk'ün halife olmasını bile istediler(!). Bu gelişmeleri frenleyen Atatürk'e karşı ise, «Hilafete taarruz etmek isteyenler, hariçten kimseler, islâm milletlerinden Türk'ü çekemeyenler değildir. Bizzat biz Türkleriz!»[24] diye tarizde bulunuyorlardı. Atatürk'ün bir anlamda bugün de canlılığını koruyan cevabı şu oldu: **«Efendiler, ecnebiler Hilafete taarruz etmiyorlardı. Fakat, Türk Milleti taarruzdan kurtulmuyordu. Hilafete taarruz edenler, islâm milletlerinden, Türkü çekemeyenler değildi. Fakat, Çanakkale'de, Suriye'de, Irak'ta İngiliz bayrakları altında Türklerle vuruşan islâm milletleri idi.»**[25]

Lozan'dan sonra büyük sorun iktisadi kalkınma idi. Bu politikanın temelini ise, iktidar koalisyonunun sınıfsal temeli belirledi.

Gerek Kurtuluş Savaşımızın sınıfsal yapısı, gerekse askersivil aydınlar ve büyük ticaret çevrelerinde Tanzimattan beri gelişen burjuva ideolojileri bizi tekrar kapitalist aleme yaklaştırmıştı. Lozan'dan itibaren girilen dönem, tekelci kapitalizmin uluslararası pazarı içinde burjuva devrimini tamamlama çabası içinde geçti: Türk burjuva devriminin tarihi şanssızlığı bu noktadadır.

Batıda burjuva devrimleri, feodalizmi tasfiye ederek rekabetçi kapitalizmi gerçekleştirdiler ve memleketlerinin sanayileşmelerini sağladılar. Bilindiği gibi, batıda kapitalizmin en

23 Bu mücadelenin örgütü olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkında daha önce bilgi verdik.
24 K. Atatürk, Cilt. II, s. 829.
25 İbid., s. 829.

hızlı geliştiği dönem Napolyon harplerinin bitmesiyle başlar. Bu dönemin bir özelliği gümrük duvarlarının yükseltilmesi idi. Birbirlerine karşı koruyucu bir gümrük siyaseti güden Avrupa ülkeleri, orta doğu ve uzak doğu memleketlerini açıkpazar haline getirme savaşına girmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğunu bir yarı sömürge durumuna getiren 1838 ticaret andlaşması bu dönemin eseridir. Oysa XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında batı kapitalizmi tekelci kapitalizme dönüşünce, artık sömürge ve yarı sömürge durumundaki ülkelerde burjuvaziler devrimci olma (yani kapitalizmi tam anlamıyla geliştirmek) olanağını kaybettiler. Çünkü artık bu memleketlerde, batıda olduğu gibi, ekonomik sistemin kendi diyalektiği içinde, atölye sanayiinden büyük sanayiye geçmesi mümkün değildi. Bu geçiş, ancak dış ticaret kanalıyla ve makine yapan makineler ithali yoluyla gerçekleşebilirdi. Oysa uluslararası kapitalist pazara egemen olan dev şirketlerin hegemonyası bu yolu da kapıyordu. Bunların izledikleri fiyat politikası devamlı olarak hammaddelerin fiyatlarını düşürmek, buna karşılık mamul maddelerin fiyatlarını yükseltmek yönünde idi. Geri kalmış ülkelerin ithalât olanaklarının esasen dar oluşu, kapitalizmin bu yoldan gelişmesini daha da imkânsız kılıyordu. Bütün bu ilişkiler, ideolojik düzeyde, Ricado'dan kalma burjuva dış ticaret teorisi ve idealizmin çeşitli biçimleri ile meşru kılınıyordu.

Türk Devriminde, feodal Osmanlı Saltanatının tasfiyesinden sonra iktidara küçük burjuva kökenli bürokratlar, burjuvazi ve yarı feodal toprak ağaları sahip oldular. Sistem bütünü ile tekelci kapitalizme bağlı olduğu için, yukarda özetlediğim durum Türkiye için de tekrarlandı. Şu farkla ki, Türkiye'de iktidar koalisyonunda orta sınıf kökenli bürokratların ağırlığı, kapitalizmin gelişmesine de damgasını vurdu. Bu durum özellikle tekelci kapitalizmin buhran yıllarında ortaya çıktı ve Türkiye'de devlet kapitalizminin gelişmesine yol açtı. Bu ise, vergi politikası ve tekeller kanalıyla orta ve yoksul sınıflar sırtından yürütüldü. Öte yandan devlet kapitalizminin, yine iktidarın sınıfsal yapısı sonucu olarak, özel kapitalizmin çıkarlarına uy-

durulması ve askeri kaygıların en az iktisadi kaygılar kadar rol oynaması, bu politikanın da, üretim güçlerinin gelişmesi açısından sınırlarını çizdi. Ve Türkiye'de kapitalizm, tekelci kapitalizmin çizdiği sınırlar içinde bile mümkün olduğu kadar gelişemedi.

İdeolojik düzeyde ise, bu politika milliyetçilik ve pozitivizm şekillerinde savunuldu. Bunlar arasındaki ilişkiyi de, esas olarak, tekelci kapitalizmle (empernyalizmle) ilişkilerimiz belirlediler. Lozan'ı takip eden yıllarda pozitivizm ön plandaydı; buhran yıllarında ise milliyetçilik ön plana çıktı.

Bütün bu ideolojilerin kökeni İkinci Meşrutiyetin yarattığı fikir akımlarındaydı. Atatürk bunları benimsedi ve kendine özgü bir uslupla ifade etti. Oysa, bütün bu ideolojiler üretim güçlerinin gelişmesi açısından devrimci bir rol oynayamazlardı. Özellikle pozitivizm, dar bir batı taklitçiliğine ve batıdan bir çok kurumun ve hukuk dallarının Türkiye'ye körükörüne aktarılmasına yol açtı. Böylece gerçek üretim ilişkilerimizin ilerisinde, ancak kısmen uygulanabilen ve yer yer tutucu bir rol oynayan bir hukuk sistemi ortaya çıktı. İdeolojinin üretim güçleri açısından etkisi ise, emekçilerin sırtından burjuvaziye aktarılan artı-değer toplamının, sermaye birikiminden çok «batılı hayat tarzı»nı sağlayan (veya sağladığı sanılan) tüketime gitmesi oldu. Bunun yarattığı kültürel kopukluklar ve yabancılaşmalar bugün de varlıklarını hissettiriyorlar.

Peki, suçlu kimdi? Elbetteki Atatürk değildi. Bize olağanüstü koşullarda, olağanüstü bir kabiliyet ve enerjiyle bir Kurtuluş Savaşı ve bir Vatan kazandıran Atatürk'e sadece sevgi, saygı ve minnettarlık borçluyuz. Üstelik taklitçiliğin çıkar yol olmadığını en gerçekçi bir şekilde söyleyen de yine bizzat Atatürk'tür. Nihayet Atatürk, herşeyden önce, hayatının en önemli yıllarını cephelerde harcamış bir askerdi; bir filozof değildi. Bazılarının sandığı gibi, suçlu olan «Atatürk'ün çevresi» de değildi; daha doğrusu suçlu yoktu! Söz konusu olan Anadolu insanı için, şanslı bir tarihi rastlantı; fakat şanssız bir tarihi zorunluluk idi. Atatürk'ün ve bir sürü isimli ve isimsiz kahramanın mevcudiyeti

şanslı bir tarihi rastlantı idi. Bunlardan, başta Atatürk olmak üzere bir kısmının olmayışı tarihin akışına başka bir seyir verebilirdi. Fakat bir kere Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan ve iktidarın sınıfsal tabanı teşekkül ettikten osnra, Türkiye'nin sanayileşmeyi sağlayamayacağı da tarihi bir zorunluluk idi. Tekelci kapitalizm çağında, geri kalmış ülkelerde işçi-köylü ve ulusal burjuvazi temel ittifakına dayanmayan iktidarların bağımsız bir sanayileşmeyi sağlayamayacağı, sadece Türkiye'de değil, bütün benzer ülkelerde denenmiş ve ispatlanmış bir tezdir. Ancak Türkiye'de gerçek sebep başka yerde arandı. Atatürk devrinde ve savaş yıllarında burjuva demokratik hak ve hürriyetlerin kısıtlanmış (hatta bazan tamamen kaldırılmış) olması, geri kalmışlığın sebebi olarak ileri sürüldü. Böylece ikinci bir kez «Hürriyetin İlânı» savaşına girişildi. Ne var ki bu hürriyetin sınıfsal içeriği düşünülmedi; hatta düşünülmesi de yasaklandı!

1946'da çok partili hayata girildi. Bu dönemin sınıfsal anlamı ne idi? Türkiye'de devlet kapitalizmi ve özel kapitalizm bu dönemde nasıl bir gelişme gösterdi? İşçi ve köylü hareketlerine konulan sınırlar nelerdi? Ve, en önemlisi, Amerikan emperyalizmi ile yeni kurulan ilişkilerimizin niteliği neydi? Bütün bu sorulara ayrı bir kitapta cevap vermeye çalışacağım.[26]

26 Bu konudaki yorumumuz için **«Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş»**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

TÜRK DEVRİMİ: 1993
YENİDEN DEĞERLENDİRME

Tarihin, öznel tercihlerimiz ve yorumlarımız dışında, objektif bir anlamı var mıdır? Eğer varsa bu anlam mutlak bir anlam mıdır yoksa göreli midir? Eğer yoksa aydın ve yurttaş olarak ampirizm, pragmatizm ve opportünizm dışında dayanabileceğimiz «ilkeler» hangileridir?

Tarihi yapan unsurlar nelerdir? Bireyler midir, toplumsal sınıflar mıdır, yoksa kitleler midir? Eğer bireylerse Bonapartizm, Leninizm, Maoizm, Kemalizm, Nasırizm, Peronizm gibi isimlendirmelere rağmen toplumsal bir harekete tek başına damgasını vurmuş bir bireyden sözedilebilir mi? Bireyle toplum –ve toplumsal sınıfları– birbirinden ayıran ve karşı karşıya getiren böyle bir yaklaşım bizi içinden çıkılmaz kuramsal sorunlarla başbaşa bırakmaz mı?

Tarihte kesintiler var mıdır? Devrimler böyle bir kesinti sayılabilirler mi? Eğer sayılabilirlerse toplumsal devrimlerle siyasal devrimler arasında bir ayrım yapmak aydınlatıcı olmaz mı? Sayılamazlarsa, gündelik dile girmiş olan devrim kavramının nasıl doğduğunu ve ne gibi bir ihtiyaca cevap verdiğini nasıl açıklayabiliriz? Devrim sözcüğü bir «fantazm» mıdır?

Tarih disiplini, epistemolojik statüsü itibariyle, bilimsellik iddiasına hak kazanmış mıdır? Bu bağlamda, Auguste Comte gibi, toplumsal evrimin «pozitif kanun»larından söz edebilir miyiz? Yoksa Marks'ın yaptığı gibi, bireysel sorumluluğu da içeren bir

biçimde, «eğilim kanunları»ndan söz etmek daha mı doğru olacaktır?

İşte bazı sorular ki, günümüzde kuram, yöntem ve bilgi alanlarındaki büyük birikime rağmen henüz yanıtlarını bulamamış görünüyorlar. Bu sorulara, kişisel kanılar halinde yanıtlarım olmakla beraber, burada epistemolojik bir tartışmaya girişmeyeceğim. Bununla beraber, konumun elverdiği ölçüler içinde, yöntemimi ve yararlandığım kuramları yeri geldikçe ortaya koymaya çalışacağım.

Tarih ve devrim kavramlarının itibar kaybına uğradığı bir dönemde yaşıyoruz. Tarihin bittiğinden sözediliyor, devrim kelimesi ise sözlüklerden kaldırılmak isteniyor. Fransız Devrimi'nin ikiyüzüncü yıldönümü, Fransa'da devrimin olmadığını, olsa olsa yüzyıl kadar süren bir toplumsal dönüşümden sözedilebileceğini ifade eden tezleri gündeme getirdi ve onlara egemen bir statü kazandırdı. Bu konuda baş rolü oynayan teorisyenin, Fransız Komünist Partisi'nde senelerce çalışmış eski bir marksist olması tarihin garip rastlantılarından biri midir? Aynı ortamda, 1960'larda Che Guevera'ya gerilla teorileri üreten bir Régis Debray'in De Gaulle'cü milliyetçiliğin erdemlerini sıralamaya başlaması aslında evrensel bir dönüşümü simgelemiyor mu?

Görüyoruz ki Türkiye de farklı bir gelişme düzeyi içinde, fakat aynı uluslararası konjonktürde benzer bir evrim geçirdi. Bizde gündeme gelen konu Türk Devrimi ve ona karşı takınılacak tutumdu. Bu alanda görünüşte birbirine taban tabana zıt, fakat temelde bütünleşen iki tez ortaya çıktı. Bunlardan birincisi 12 Mart 1971 darbesiyle belirginleşmeye başlayan, fakat 12 Eylül askeri rejimiyle gerçek niteliğini kazanan «kemalist» tezdi. Reagan-Thatcher emperyalizminin uluslararası ideoloji iklimini oluşturduğu bir ortamda güç kazanan bu «kemalizm» tüm devrimci niteliği kazınmış, zamana ve zemine uydurulmuş bir kemalizmdi. O kadar ki bu tezin sahipleri «devrim» kavramını bile günlük dilden kaldırmak ve onun yerine «reform» anlamında yorumlanabilecek «inkılâp» sözcüğünü yerleştirmek girişiminde bulundular. Artık sözkonusu olan, kendi tarihi koşulları içindeki

Türk Devrimi değil, daha sonra tartışacağımız «Atatürk Kültü»nün emperyalizmle bütünleşmiş bir Türkiye'ye ideolojik bir kılıf olarak uygulanışıydı. Atatürk'e içten saygı duyan bir aydınımız, bu «kemalizm»e bakarak ve oynanan oyunu bozmak amacıyla «Ben Kemalist Değilim» diye bir kitap yazınca kıyamet koptu ve düzenin savcıları harekete geçtiler.

İkinci tezin sahipleri 12 Eylülcü kemalizmi ciddiye aldılar ve reddettiler. Farklı ufuklardan geldikleri için devrimcilik adına reddettiler, demokrasi adına reddettiler, laiklik adına reddettiler, dincilik adına reddettiler. Reddetmekte haklıydılar, fakat ciddiye almakta yanılıyorlardı. Çünkü kemalizm, bazı evrensel ilkelere dayanmakla beraber, bir ideoloji değildi, bir ideoloji haline getirilmişti. Aslında kemalizmi bir ideoloji haline getirme çabaları daha Atatürk hayattayken başlamıştı ve bunların –günümüzde abartılarak hatırlatılan– bazılarına özgün amaçlarla bizzat kendisi ortam hazırlamıştı. Fakat ilerde göreceğimiz gibi bunların çoğu inandırıcı olamadılar ve Atatürk bunlara imzasını atmadı.

Atatürk bir kuramcı değildi, olağanüstü bir tarih bilincine sahip bir eylem adamıydı. «Kuramcı değildi» demek, elbette belli bir dünya görüşünden yoksundu demek değildir. Bu kitapta Atatürk'ün söylev ve demeçlerini çözümlemeye çalışarak, dünya görüşünün temelinde «pozitivist bir espri»nin yattığını ileri sürdük. Fakat unutmayalım ki bu yüzyılın başlarında pozitivizm gecikmiş ulusal-burjuva devrimlerinde varılabilmiş en ileri düşünce sistemiydi. Bunun içindir ki, Latin Amerika'dan Arap ülkelerine ve uzak doğu memleketlerine kadar tüm ulusal hareketlerde önemli bir rol oynamıştır. Fakat Atatürk teorisyenliğe özenerek devrim konusunda kuramsal bir denemeye kalkışmadı. Arkasında, Nasır'ın yaptığı gibi, «Devrimin Felsefesi» adlı gülünç bir belge bırakmadı. Kendi eylemlerinin bilançosunu çıkardı, tarihle hesaplaştı.

Türk Devriminin tarihi gelişimimiz içindeki yeri nedir? Bugün yaşayan ilkeleri var mıdır? Varsa bunlar hangileridir? Bu sorulara yanıt verebilmek için geniş bir tarihi perspektife yer-

leşmek ve son iki yüz yıllık tarihimizin bazı dönemeçlerini saptamak zorundayız.

Ulus Olmak: Küçük Kaynarca'dan «Kanlı Topraklar»a

Osmanlı tarihinin en dramatik dönüşümü 1774 Küçük Kaynarca andlaşmasıyla yaşanmıştır. O zamana kadar, bir çok çözülme belirtilerine rağmen, geleneksel Osmanlı düzeni kurumsal yapısını, özellikle bağımsızlığını korumayı başarmıştı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı ve arkasından Kırım'ın kaybedilmesi Osmanlı egemenliğini sarsmış, «Doğu tehdidi»ni gündeme getirmiş ve Osmanlı yöneticilerini, denge sağlamak amacıyla, Batı'da müttefikler aramaya yöneltmişti. Aynı bağlamda Osmanlılar kendi «nizam»larından kuşkuya başlamışlar, artık eskiye dönüşün mümkün olmayacağını görmüşler ve bir «nizam-ı cedid» arayışına girmişlerdi. Osmanlı'nın Batı'ya açılışı, Aydınlanma akımından yararlanmasını bilen II. Katerina Rusya'sı gibi az çok eşit şartlarda olmamıştır. Giderek artan ölçüde bir bağımlılık ve yarı-sömürgeleşme süreci içinde cereyan etmiştir. Batı'nın büyük devletleri, kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına rağmen, Osmanlı politikasında anlaşmışlar ve onu askeri-mali kontrol altına alarak yükselen Rusya'ya karşı tampon bölge gibi kullanmışlardır. «Şark Meselesi» bu koşullarda doğmuş ve XIX. yüzyıl diplomasisinin gündemine egemen olmuştur. «Şark Meselesi» kapitalistleşmiş ya da kapitalizmi gerçekleştirme yolundaki ülkelerin Osmanlı İmparatorluğunu nüfuz alanı ve giderek paylaşım sahası yapma yolundaki didişmeleridir.

Osmanlı tarihindeki ikinci dramatik dönüşüm yine bir Rus savaşının (1877-1878 savaşının) sonucuyla gündeme gelmiştir. Bu tarihte Osmanlıların 1856 Paris Andlaşmasıyla vesayet altına alınan bütünlüğü ilkesi terkedilmiş, paylaşım kavgası ön plana çıkmıştır. Bu kavga uzun, acı ve kanlı olmuş, bunun ceremesini Osmanlı halkları çekmişlerdir. Türk Devrimi ve Türkiye Cumhu-

riyeti bu kanlı sürecin son ürünüdür.

Osmanlı İmparatorluğunun çözülüş sürecine ülkenin iç koşulları çerçevesinde ve tarihi maddeci yöntemle bakarsak şu özgüllüğü saptayabiliriz. Osmanlılar elbette ki XIX. yüzyılda evrenselleşen sermaye birikiminin tamamen dışında değillerdi. Fakat Avrupa ülkelerinde uluslaşma ve sınıflaşma süreci homojen bir yapıda oluşurken, Osmanlılar toplumsal sınıflaşmanın etnik, din ve mezhep farklılıkları içinde uluslaşmayla çeliştiği bir evrim yaşamışlardır. Osmanlılarda yönetici zümre müslüman, parasal birikimi sağlayan zümreler ise daha ziyade hıristiyan ya da yahudiydi. II. Mahmut «reform»larıyla taşrada gelişen müslüman feodal beylikleri ezmiş ve merkeze bağlamış, yeniçerileri de ortadan kaldırarak modern bir ordu kurmak istemişti. Fakat Batı'nın müdahalesiyle bu «reformlar» objektif olarak Küçük Kaynarca düzeninin gerektirdiği bir yeniden yapılanma sürecinin sınırlarını aşamadılar. Yeniçeri kırımı Osmanlı yönetici zümresinde gelir dağılımını büsbütün bozmuş ve Batı'daki saray aristokrasisine benzer yeni bir paşalar zümresi yaratmıştı. Bu paşalar, uluslararası düzenin gerekleri çerçevesinde asker oldukları kadar hatta daha da fazla diplomat olmak zorundaydılar. Fakat diplomatlıkları, artık bağımsız bir diplomasiye dayanmıyordu ve büyük devletlerin çekişmelerinden doğan küçük alanlarda manevra olanaklarından ibaret kalıyordu. Tanzimat Paşalarını sadece siyasal bir kadro olarak görmek yanlıştır. Bu paşalar nüfuzlu Avrupa elçiliklerine yakınlıkları, içinde bulundukları «hizip»lerin gücü vb. gibi etkenlerle belirlenen siyasal kudretlerine orantılı bir maaş almakla beraber, asıl gelirlerini başka kaynaklardan sağlıyorlardı. Vergi sisteminin hâlâ iltizam usulüne dayandığı bir ülkede, paşaların mültezim ve sarraflarla işbirliği onlara büyük servetler sağlıyordu. Böylece paşa-sarraf-mültezim ittifakı Osmanlı yönetimine egemen oligarşiyi oluşturuyordu. Bu oligarşi, din ve etnik ayrılıklarını aşarak, burjuva devrimlerine öncülük yapabilecek bir modern «ulusal kadro»ya dönüşebilir miydi? Tarih dönüşemediğini göstermiştir. Bunun gerek uluslararası ilişkilerin konumundan kay-

naklanan, gerekse Osmanlı refomlarının yapaylığından doğan çeşitli nedenleri vardır ve bunları burada tartışmaya olanak göremiyorum.[1] Bununla beraber bu nedenlerden biri üzerinde durmak, asıl konumuza girişi sağlayabileceği düşüncesiyle bana kaçınılmaz görünüyor.

Tanzimat paşa ve beylerinden, Ermeni Amira sınıfından, Fenerli Rumlardan ve giderek bunların etkisi altına giren yüksek ruhban sınıfı öğelerinden oluşan Osmanlı oligarşisi sömürgen konumu, asalak yaşantısı ve «alafranga»lık özentisiyle hiçbir zaman popüler olamamıştır. Buna karşı militan muhalefet, yeniçeri kırımından sonra çöküntüye uğrayan, fakirleşen eski ailelerle yeni tip merkezileşmenin yarattığı, bürokrasinin orta ve alt kademeleri arasından çıkmıştır. Böylece Osmanlı oligarşisine karşı, orta sınıf kökenli bir muhalefet oluşmuş ve ona karşı çok cepheli bir savaş açmıştır. Despotizm, yağmacılık, bağımlılık, gelenekleri terketme vb. gibi başlıklar altında yürütülen bu savaş, kanuni ya da kanun dışı örgütlenmelerle imparatorluğun çöküşüne kadar sürmüştür. İslamcı reformistlerin oluşturduğu orta-sınıf kökenli bu muhalefetin, hıritiyan milletlerde de karşılığının oluştuğuna burada işaret edelim.

Osmanlı toplumsal evriminde gerek oligarşik yönetici zümre, gerekse orta sınıf kökenli muhalefet sentezci bir rol oynamak ve bir «Osmanlı ulusu» yaratmak çabalarında bulunmuşlardır. Bu bağlamda oligarşi kozmopolit, muhalefet ise giderek Türk milliyetçiliğini yaratmaya yönelik bir çizgi izlemişlerdir. Yeni Osmanlılardan itibaren bu muhalefet bir «özgürlük kavgası» görünümünde yürütülmüş ve 1880'lerden sonra milliyetçiliğin toplumsal temelini teşkil etmiştir. Batı'da, devrimci burjuvazinin öncülüğünde, **uluslaşma içinde sınıflaşma** şeklinde somutlaşan süreç, Osmanlı toplumunun heterojen yapısında gerçekleşmeye elverişli bir ortam bulamamıştır. Bunu daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecek bir örneği Fransa'dan verebiliriz.

Fransız Monarşi'sinde farklı dinde bir cemaat olarak sadece

1 Bu konuda Osmanlı Çalışmaları (V Yayınları, 1989) başlıklı kitabımda bir ölçüde ayrıntıya girmek olanağı buldum.

yahudiler vardı. Bunlar, sayıları az olmalarına (Devrim öncesinde 50.000 kadar) rağmen, dağınık bir şekilde, horlanarak ve her türlü hakdan yoksun bir halde yaşıyorlardı. Bunlara vatandaşlık statüsünü, Rahip Grégoire'ın çetin kavgalarının da etkisiyle, Fransız Devrimi sağlamıştır. Gerçekten Kurucu Meclis'in 1791'de oyladığı bir kanunla Fransız yahudileri vatandaşlık haklarını elde etmişlerdi. Fakat burada «**birey** olarak yahudilere tüm haklar, fakat **millet** olarak hiçbir hak» şeklindeki Jakoben ilke uygulanmıştır. Osmanlı Devletinde ise gayri-müslimler bunun tam tersi bir hukuki çerçeve içinde yaşıyorlardı. Rahip Grégoire Devrim Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada «ibadet özgürlüğü Türkiye'de var, Fransa'da hiç yok; halk burada despotik ülkelerde yararlanılan bir haktan yoksun»[2] diyordu. Aydınlanma yüzyılının sonlarında bir katolik rahibin söylediği bu sözler «despotizm» sözcüğünün de o zaman nasıl kullanıldığını gösteriyor. Fakat konumuzu ilgilendiren husus, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra gayri-müslimlerin millet statüsündeki haklarına, bireysel hakları da katmaya başlamalarıdır. Batı'nın da zorlamalarıyla başlayan bu evrim elbette ki olumlu bir yön taşımaktadır. Fakat hem **millet,** hem de **vatandaşlık** haklarının korunması kaçınılmaz bir biçimde imparatorluğun çözülmesine yol açacaktı. Osmanlılar bireysel hakların sağlanmasında hasis davranarak, gayri-müslimlerin «zımmî» statüsünü korumaya çalışarak, buna karşılık «millet»lerin haklarını gittikçe genişleterek yapılması gerekenin tersini yapmışlardır. Fakat, zamanın büyük devletlerinin baskısı altında bu konuda hareket özgürlüğüne sahip değillerdi. Kaldı ki, Osmanlı gayrimüslimleri de tam hisseli vatandaşlığa hak kazandıracak askerlik görevinde gönülsüz davranarak bu sürece önemli bir katkıda bulunmamışlardır. Böylece «Osmanlıcılık»adı altında her «millet»in kendi milliyetçiliğini ve diğer milletlere karşı

2 Bk. **L'Abbé Grégoire, Evêque des Lumières,** (Metinleri toplayan ve sunan: F. B.Bowman), Paris, France-Empire, 1988. Rahip Grégoire'in Yahudi özgürlüğü için 1788 de yazdığı eser: **Essai sur la Régénération Physique, Morale et Politique des Juifs,** Paris, Stock, 1988.

hasmane duygularını geliştirdiği bir arena ortaya çıkmıştır. Bu durum XIX. yüzyılın son çeyreğinde sınırlardan itibaren başlayan kanlı kavgalara yol açmış, giderek son aşamada Anadolu da «Kanlı Topraklar»[3] haline dönüşmüştür.

Bugün Küçük Kaynarca andlaşmasından, özellikle 1826 Yeniçeri Kırımı'ndan başlayarak Sevr andlaşmasına kadar uzanan toplumsal evrimi yorumlarsak, bunun bireylerin çaresizlikle izledikleri bir **tarihi determinizmin** ürünü olduğunu söyleyebilir miyiz? Aslında bazı tarihi seçimlerin (ve rastlantıların) çok daha eski tarihlerde Osmanlı kaderini tayin ettiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan iki tanesi bize ilginç görünüyor.

1937 yılında İkinci Türk Tarih Kongresi'nde bildiri sunan hatipler, coşku içinde Türk tarihinin ve Türk dilinin evrensel boyutlarını kanıtlamaya çalışırken bir Alman oryantalisti sessiz sedasız bazı düşündürücü iddialar ileri sürmüştü. Kendisine göre «yakından bakılınca, Osmanlı Devleti ile genç Türkiye arasında keskin bir tezat» vardı ve «Yeni Türkiye'yi anlamaya medar olacak olan, onun esasını teşkil eden nokta Türk nasyonalizmi (idi)».[4] Bu nasyonalizmin tarihi ve toplumsal temeli hangi almaşıkların ayıklanmasıyla ortaya çıkmıştı? Bu bağlamda Richard Hartmann Osmanlı tarihinde kesin bir dönüşümden söz ediyordu ve bunun Yavuz Sultan Selim'in fetihleriyle başladığı kanısındaydı. Ona göre Bizans İmparatorluğu çökünce «Tuna'dan Ermeni Toroslarına kadar uzanan memleketlerin milli ve siyasi inhilali (çözülüşü), nizam verecek ve toplayacak bir el istiyordu». Fatih Sultan Mehmed'e kadar sultanlar –bilinçli ya da bilinçsiz olarak– bu görevi üstlendiler ve bu süreçte Balkanlar Türkleşiyordu. Anadolu ve Rumeli «tek ve müttehit (birleşik) bir

3 Anadolu kökenli bir Yunanlı olan Dido Sotiriu, bir romanına bu ismi vermiştir. Kin ve düşmanlık duygularından uzak bir espri içinde yazılmış bu roman, Türkçe'ye «yumuşatılarak» **Benden Selam Söyle Anadolu'ya** (İstanbul, Alan Yay. 1992) diye çevrilmiştir. Aslında başka bir Yunanlı yazarın –Venezis'in– **Anadolu Selam Sana** isimli bir kitabı vardır. Bk. Herkül Millas, **Tencere Dibin Kara**, Amaç Yayınları, İstanbul, 1989, s. 112.

4 Bk. **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937, s. 748-752.

millet» olma yolundaydı. Yavuz bu eğilimi kırdı ve Türk halkına öyle yükler yükledi ki, önceki sultanların başlamış olduğu «Balkan yarımadasını Türkleştirme işi» tamamlanamadı, Devletin «tabii hududu fikri» kayboldu. Bu yetmiyormuş gibi, Batı'da da Tuna nehri geçildi ve ulusal tabandan yoksun bir «Halife Devleti»[5] yaratılmış oldu.

Tarihi yeniden yazamayacağımıza göre Hartmann'ın fikirlerini tartışmak gereksizdir. Fakat evrensel gelişime ve bütünleşmeye XVII. yüzyıldan itibaren uluslaşma olgusunun egemen olduğu düşünülürse Osmanlı mozayiğinin nasıl iç ve dış çatışmalar içinde parçalanacağını görmek, 1930'ların optiğinden hiç de zor değildi. Asıl zor –hattâ imkânsız – olan aynı çözümlemeyi XVI. yüzyılda yapabilmekti. Bu konuda tarihi determinizmle, yerel-bölgesel hatta bireysel (örneğin Yavuz Sultan Selim gibi bir liderin ortaya çıkışı) rastlantıların göreli ağırlıkları dar kapsamlı, özgül araştırmalarla ortaya konulabilir.

XIX. yüzyıl sonlarında pan-islamizmin Osmanlı ideolojisi veya onun önemli bir boyutu haline gelmesinde büyük bir rol oynayan Cemaleddin Afgani çok farklı bir analiz yapmıştı. «Arap rönesansı»nın (Nahda) kurucularından biri olarak görülen bu düşünüre göre Osmanlıların en büyük hatası, müslümanların oturduğu bölgeleri bırakıp, hıristiyan ülkelerin fethine yönelmesiydi. Günümüzde Tunuslu bir düşünür bu tezi şöyle özetliyor: «Bize en yakın ve islam devletlerinin en iyi örgütlenmişi olan Osmanlı Devleti'nin, islam topraklarının bütünleşmesine ve örgütlenmesine çalışacağına, özümlemeye bile çaba sarfetmediği hıristiyan ülkelerinde, batağa saplanması esef edilecek bir olgudur.»[6] Burada da tamamen tarihi bir spekülasyon içindeyiz. Fakat tarihi olaylar bu yönde cereyan edeydi, hıristiyan halkları özümleyemeyen Türklerin bizzat kendileri büyük bir olasılıkla araplar içinde özümlenme durumuna düşmeyecekler miydi? Yeni Osmanlıları yakından tanıyan ve Türkçülüğün doğmasında büyük bir katkısı olan Fransız yazarı Léon Cahun, Genç Osmanlıların

5 Aynı eser, s. 755.
6 Hichem Djait; **L'Europe et l'Islam**, Paris, Seuil, 1978, s. 130.

ilk aşamada klasik arap kültürünü yeniden canlandırmayı bir kültürel kimlik arayışı olarak benimsediklerini, «hayallerinde Avrupa devrimci romantizmiyle, içinde yoğruldukları klasik islam kültüründen kaynaklanan büyük arap atılımlarının anılarını birleştirerek, arapların başını çektiği bir Türk devriminin romanını inşa ettiklerini[7] kaydeder. Yazara göre Genç Osmanlıların, «kuş beyinli bir entrikacı»[8] olarak gördüğü Mısırlı Mustafa Fazıl Paşaya bağlılıkları da buradan doğmaktadır.

Tarih ne Hartmann'ın ne de Afgani'nin mantığı çerçevesinde cereyan etmediğine göre, gerçekleşen evrimi veri kabul ederek bazı gözlemlerde bulunabiliriz. 1877 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı paylaşımı gündeme geldiği zaman, uluscu hareketler Osmanlı mozayiğinin temelini zaten sarsmıştı. «İttihadı Anasır»ı amaçlayan «Osmanlı» milliyetçiliğinin artık geçerliği kalmamıştı. Bundan sonraki birleştirici çabalar samimi olmamış, ya da kimseye samimi görünmemiş, Anayasa ilanlarının yol açtığı kucaklaşmalar kısa zaman sonra yerini kanlı çatışmalara terketmiştir. Bu çatışmaları kendi çıkar hesapları içinde değerlendiren ve körükleyen emperyalist ülkeler ve bunların sahada çalışan ajanları tarihi açıdan en büyük sorumluluğu yüklenmişlerdir.[9] Fakat ne yazık ki bu konuda uluslararası imajları ve kamu oyunu da yine emperyalist ülkeler oluşturmuşlardır. Bu bağlamda esefle görüyoruz ki, bu kanlı çatışmaların bütün bilançosu Türk ulusunun sırtına yüklenmiştir. Böylece Gladstone'un Bulgarlara karşı Osmanlı zülmünü dile getiren ünlü –ve ırkçı– nutuklarından A. Toynbee, G. Clemenceau, J. Bryce gibi önemli şahsiyetlerin Ermeni kırımıyla ilgili yazılarına kadar Batı'da bir «Korkunç Türk» imajı geliştirilmiştir. Bu konuda Osmanlı yönetimlerinin hiçbir sorumluluk payı yok mudur? Elbette vardır. Abdülhamid despotizminin ve milyonlarca Türk'ün de kırılmasına yol açan İttihatçı çılgınlıkların serinkanlı bir mu-

7 Bk. E. Lavisse, A.Rambaud; **Histoire Générale**, Cilt. 11, Paris, 1905, s. 546 (L. Cahun'un makalesi)

8 Aynı eser, s. 547.

9 Abdülhamid dönemindeki Hamidiye Alayları, uluslararası ilişkiler ve Ermeni sorunu ile ilgili bir analizimiz için bk.**Osmanlı Çalışmaları**, s. 309-332.

hasebesi ne yazık ki bizde yapılmamıştır. Talat Paşa'nın anılarında sözünü ettiği «vicdansız ve seciyesiz insanların elinde bir facia şeklini alan»[10] «Ermeni tehciri»nin iç yüzü Türk halkına anlatılmamıştır. Tam tersine Türkçü bir ideolojik zeminde Türk Devrimini de İttihatçıların hazırladığı ve gerçekleştirdiği tezi geçerlik kazanmış, Kemalizmin aslında İttihatçılığın başka bir isim altında devamı olduğu fikri kabul görmüştür. Böylece ulusal kimliklerini bir soykırım olgusu üzerine kurmaya çalışan Ermeni tarihçilerle, bazı Batılı türkologlar ve bizim bir kısım milliyetçi tarihçilerimiz bu konuda yakın tarihimize aynı gözlüklerle bakmışlardır. Ayrılık sadece «tehcir» olgusunun değerlendirilmesinde ortaya çıkmıştır. Oysa Talat Paşa bile bu olguyu bir «facia» olarak isimlendirdiğine göre çözümlemeyi daha global bir çerçevede ele almak ve zorunlu sonuçları çıkarmak gerekmez miydi?

Avrupa'da Osmanlı çöküşü iki yüzyıl alan bir yenilgiler ve bozgunlar serisi içinde cereyan etmiştir. Türkler hem yönetici zümreyi teşkil ettikleri hem de müslüman oldukları için tüm kanlı olayların sorumlusu olarak damgalanmışlardır. Oysa Balkanlarda kısmen yerli halkın müslümanlaşmasından kısmen de «evlad-ı fatihan»dan oluşan önemli bir Türk azınlık vardı. Ulusal çatışmalar zinciri içinde bu azınlığın da peryodik zulüm ve kırımların konusu olduğu gerektiği gibi vurgulanmamıştır. Avrupa kamu oyu müslüman kırımında, hıristiyan kırımında gösterdiği duyarlılığı gösterememiştir. Kendi zulüm ve kırımlarını devamlı inkâr eden Osmanlı yönetici zümresinin bu konudaki

10 Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1946, s. 75. Talat Paşa «Mebusların verdiği malumat cidden feci idi. Birçok geceler uyku uyuyamadım» diyor (s. 74). Fakat Paşa, duyduğu «feci malumat»ı anlatacağına olaylara «bizzat Ermenilerin sebebiyet vermiş olduğu»nu (s. 75) söyleyerek Ermeniler hakkında ırkçı suçlamalarda bulunuyor. O sıralarda Talat Paşa'yı gören Halil Menteşe Hatıra'larında «Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kan çanağına dönmüş» diye yazmıştır. Talat Paşa'ya nedenini sorunca, durumun Ermeni «facia»sıyla ilgili olduğunu öğrenmiştir. Nakleden. Hikmet Bayur, Türk Inkılabi Tarihi, Ankara, TTKB, 1983, Cilt. 3, Kısım. 3, s. 39. Bayur, bazı belgelere dayanarak Talat Paşa'nın Tehcir'den tekbaşına sorumlu olduğunu iddia ediyor. s. 38.

suçlamaları ise hiçbir zaman inandırıcı olamamıştır. Bununla beraber Avrupalı bazı hümanistler gerçeğin gizlenen yüzünü de -fazla yankı uyandıramasalar bile- dile getirmekten kaçınmamışlardır. Bu konuda ünlü Fransız coğrafyacısı ve düşünürü E. Réclus'ün 1878'de yazdığı su satırları nakledelim: «Türkleri tekrar Asya'ya kovmak sık sık söz konusu oldu. Fakat nasıl yok edildiklerine bakılırsa, bunlardan Boğazları geçecek pek insan kalıp kalmayacağını kendi kendimize sormamız gerekiyor. Kırımlar, açlık, tifüs, hareket halindeki orduları izleyen tüm hastalıklar şimdiden müslüman halkta bir nüfus düşüşüne yol açtı, şimdi devamlı baskı ve sefalet tahrip işlemini tamamlayacak... Türkler hıristiyanların kendi yanlarında yaşamalarını hoşgörüyle karşılıyorlardı; hıristiyanlar kuşkusuz aynı şekilde davranmayacaklar. Bütün bir halk yok olmaya doğru gidiyor. Böyle bir değişikliğin ifade ettiği tüm ıstırabı tahayyül etmek kolaydır. Bir milleti yeryüzünden silmek: işte bir sürü ortadoks din adamının gerçekleşmesi için dua ettikleri "kutsal" eser budur.»[11] Sanıyorum ki bu değerlendirme hesaba katılmadan Osmanlı Devletinin son dönemini objektif bir şekilde kavramak olanaksızdır. Birinci Dünya Savaşından yenilerek çıkan devletlerle yapılan anlaşmaların en ağırı olan Sevr anlaşmasına bir tepki olarak doğan Türk ulusal hareketi ve Türk Devrimi de ancak bu kanlı çözülüş çerçevesinde değerlendirilmelidir. Böyle bir yaklaşım şu bakımdan da zorunludur. Atatürk ve çağdaş Türkiye hakkında eser veren bazı yazarlar modern Türk ulusunun Türk olmayan halkların tehciri, mübadelesi ve kırımı üzerine kurulduğu tezini işlemişlerdir. Örneğin Avsturyalı yazar Norbert de Bischoff'a göre Ermenilerin ve Rumların -değişik yollarla- yok edilmeleri «ulusal Türk Devletinin ve bu devlet içinde tamamen Türk bir toplumsal vücudun yaratılmasına olanak vermiştir.»[12]

11 Elysée Réclus; **La Question d'Orient; Marseillaise,** 3 Nisan 1878. Ben bu satırları yazarken (kasım 1992) bu dramın son perdesi Bosna-Hersek'te oynanıyor.

12 N. de Bischoff; **La Turquie dans le Monde;** Paris, 1936, s. 173. Yazarın bu tezi, daha katı bir biçimde, J. Benoist-Méchin tarafından daha geniş kitlelere yayılmıştır. Bk. **Mustapha Kemal ou la Mort d'un Empire,** Paris, 1959, s. 318-

Gerçi yazar Ermenilerin «sadakatsızlığından» ve «bir ölüm kalım savaşına girmiş imparatorluğun meşru müdafaasından»[13] da söz ediyor. Fakat sanıyorum ki sorunu dar bir çerçeve içine oturtmaktan kurtulamamıştır. Sorun Ermeni kırımını mazur göstermek, meşru kılmak değildir. Bu olgu yakın tarihimizde İttihatçı çetenin ve işbirlikçilerinin sırtında kara bir leke olarak durmaktadır ve bunlarla gereken mesafe alınmadığı için bu leke tüm Türkiye Cumhuriyeti'ne yöneltilmiştir.[14] Asıl gerçekçi yaklaşım sorunu daha geniş bir zaman dilimi içinde tartışmak ve emperyalizmin halkları bölücü ve birbirine düşman edici işlevini ortaya koymaktır. O zaman emperyalizmin ideolojik bir kavram olmadığını, bugün de aynı determinizmle aynı işlevini sürdüren toplumsal bir fenomen olduğunu kolaylıkla görürüz. Şimdi bu genel gözlem ve saptamalar çerçevesinde Türk Devriminin çözümlemesine geçebiliriz.

Türk Devrimi: Dün, Bugün

Türk Devrimi, toplumsal bir devrime dönüşmüş ulusal bir harekettir. Onu kavramak için gerçekçi bir yaklaşımla bu ulusal hareketin nasıl doğduğunu, nasıl örgütlendiğini ve kademe kademe nasıl bir toplumsal devrime dönüştüğünü ortaya koymak gerekir. Devrimin ideolojisi de böyle bir çözümleme çerçevesinde ortaya çıkar ve anlam kazanır. Oysa bugün Türkiye'de bu açıklama süreci tersine çevrilmiştir. Devrim ideolojisi (kemalizm) devrim analizi bağlamında açıklanacağına, Türk Devrimi, dondurulmuş ve bir takım «ilke»lere indirgenmiş bir ideoloji (kema-

319.

13 N. de Bischoff; a.g.e., s. 172.

14 1970'lerde başlayan Ermeni terör hareketlerinin yarattığı şaşkınlık ve panik içinde resmi çevreler, iddialarının tamamen aksine, dünya kamu oyunu ve terörü onaylamayan Ermeni halk kesimlerini hesaba katmayan, sadece teröristlere dönük bir söylem geliştirdikleri için hiç inandırıcı olamamışlar, hatta kızgınlık yaratmışlardır. Böyle bir ortamda en aşırı Ermeni tezleri Batı kamu oyuna malolmuştur.

lizm) bağlamında açıklanmaktadır. Böylece zaman ve tarih dışı bir statü kazanmış bir ideoloji, toplumsal evrim ve dönüşümler ne olursa olsun yaşadığımız duruma uygulanmaktadır. Böyle bir yaklaşım skolastik zihniyetin tipik bir örneğidir ve laik gelenek içinde forme olmuş aydınlarımız bu rahatsız edici duruma iki türlü tepki göstermişlerdir. Ya kemalizmin çağını doldurduğunu, aşıldığını ileri sürüp yeni ufuklara yönelmişler ya da kemalizmin donmuş ilkelerine canlılık getirmek, kemalizmi çağdaş bir biçimde algılamak, kemalist ilkeleri günümüz koşulları ışığında yorumlamak gibi tezlerle ortaya çıkmışlardır. Bu iki tutumun ortak tarafı sorunu kemalist olmak ya da olmamak biçiminde ortaya koymaları ve bağnazca karşılıklı suçlamalara girmeleridir. Bir tarafta kemalistler: sivil toplum düşmanları, jakobenler, hatta «faşist»ler; öbür tarafta anti-kemalistler: bölücüler, yobazlar, hainler... Böyle bir dikotominin bizi pek uzaklara götüremeyeceği bellidir. Bu bakımdan şimdilik ideolojiyi parantez içine alarak soruna toplumsal kökeninden yaklaşalım. Böyle bir yaklaşım çerçevesinde, bilimsel bir iddiası olmayan, siyasal bir doktrin olan kemalizmin Türk toplumunun evrimine paralel olarak anlam değiştirdiğini ve birden fazla «kemalizm»den söz edilebileceğini söyleyebiliriz. Biz işe başından başlayalım.

Her devrim belirli toplumsal güçler tabanında ve belirli taktik, örgütsel ve programsal öğeler çerçevesinde gerçekleşir ve bütün bunlar bir devrim stratejisi içinde bütünleşirler. Burada «strateji»den devrimin uzun vadeli amacını ve bu amaca varmak için mevcut araçları kullanma yöntemlerini kasdediyorum. Türk devrimi ulusal amaçlı bir devrimdi ve kapitalist üretim biçimi tabanında çağdaş bir ulus-devlet paradigmasına yönelikti. O dönemin devrimcileri, savaşı izleyen yıllarda, tüm ıstıraplarıyla başbaşa bir halkı harekete geçirmek yükümüyle karşı karşıyaydılar. Mondros mütarekesi, müttefik devletlerin işgalleri, paylaşma anlaşmalarının açıklanması ve nihayet Yunan ordularının İzmir'e çıkması ulusal alevlenmenin kıvılcımlarını oluşturdular. Bütün bunlara Türk ulusu çok yönlü tepkiler göstermiştir: Bölgesel kurtuluş tasarıları, Kuvayı Milliye müfre-

zelerinin oluşması, müdafayı hukuk cemiyetlerinin örgütlenmesi, bağımsız hareket eden çetelerin ortaya çıkması vb. gibi. Fakat bütün bu hareketleri taktik ittifaklarla birleştiren, disiplinsiz unsurları bertaraf ederek örgütsel bir bütünlüğe ulaştıran ve asgari programla bağlayarak kademe kademe azami programı gerçekleştiren önder, Mustafa Kemal Atatürk olmuştur. Burada tekrar başlangıç noktamızdaki sorulara, tarihte bireylerin rolü sorununa dönüyoruz.

Tarihte bireyler de rastlantılar da önemli bir rol oynarlar. Fakat bu rolü belli bir toplumsal gelişme düzeyinde ve belli eğilim kanunları çerçevesinde oynarlar. Plekhanov'un dediği gibi, «bireyler sık sık bir toplumun kaderi üzerinde büyük bir etkiye sahiptirler, fakat bu etki toplumun iç yapısıyla ve diğer toplumlara göre konumuyla belirlenmiştir.»[15] Rastlantılar da aynı çerçeve içinde etken olurlar. Kleopatra'nın burnu biraz kısa olsaydı tarihin akışı ne ölçüde değişirdi? Bunu söyleyemeyiz. Fakat «rastlantı **göreli** bir şeydir. Ancak **zorunlu** süreçlerin kesişme noktalarında ortaya çıkar.»[16] Eğer Mustafa Kemal Paşa Vahdettin'den istediği harbiye nazırlığını elde etseydi[17] ya da General Kazım Karabekir Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'i desteklemeseydi Kurtuluş Savaşımızın seyri ne olurdu? Bunu bilemeyiz. Fakat 1919 Anadolu'sunda bir Kurtuluş Savaşı başlatma ve bunu zafere götürme olanağının ve bu eğilimde toplumsal güçlerin varlığını ve uluslararası konjonktürün buna elverişli olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Atatürk'ün yakın tarihimizdeki büyük rolü olağanüstü bir yetenek, enerji ve iradeyle en kısa yoldan bu potansiyeli gerçek bir olguya dönüştürmesidir. Bugün, yapay bir ideolojik sis perdesi arkasında, asıl unutulan budur. Atatürk tarihi hızlandırmıştır ve devrimciliğin bir yönünün de bu olduğunu bizlere göstermiştir. Bu yüzden «devrimcilik» Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen yılların temel ilkesi ve olgusudur.

15 G. Plékhanov; **Le Rôle de l'Individi dans l'Histoire,** Moscou, 1946, s. 33.
16 Aynı eser, s. 32.
17 **Kemal Atatürk Anlatıyor** (F. R. Atay'la mülakat), İstanbul, 1985, s. 77.

Devrimci Mustafa Kemal'in **taktik, örgütlenme** ve **program** konularındaki tutum ve ilkeleri neler olmuştur? Atatürk bunları toplumdan tecrit olmuş bir şekilde, fildişi kulesinde geliştirmemiştir; toplumun her kesimiyle temaslar kurarak, toplumsal güçlerin bilinç derecesini ve ağırlığını gözleyerek gündeme getirmiştir.

Atatürk'ün hayatında devrimci ve (Mütareke'den sonra İstanbul'da geçirdiği sürede olduğu gibi) tereddütlü safhalar olmuştur. Fakat asıl devrim önderliği 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmesiyle başlamıştır. Bununla beraber daha İstanbul'daki temaslarında tüm devrim önderliğine kılavuzluk edecek «geniş cephe» ilkesini benimsediğini görüyoruz. 1912'den beri savaşta bulunan, tüm cephelerde yenilmiş, yorgun ve bezgin bir halkı başka türlü örgütlemek ve zafere götürmek mümkün müydü? Atatürk Mütareke İstanbul'undaki görüşmelerini anlatırken şunları söylemiştir: «Temas ettiklerim arasında eski İttihatçılardan, yahut İtilafçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan bir çok kimseler vardı. Her biri ile büsbütün başka türlü görüşüyordum.»[18] Bu sözlerin yer yer Atatürk'ün aleyhine kullanıldığı da olmuştur.[19] Fakat Atatürk'ün açıksözlülüğünde, kendinden emin bir liderin hem ülkenin ve dünyanın durumuyla ilgili bilgi ufuklarını genişletmek hem de kimlerle hangi koşullarda işbirliği yapabileceğini saptamak iradesini görüyoruz. Atatürk'ün Anadolu'da gerçekleştirmeyi başardığı «geniş cephe» ilkesini de bu sözlerde saklı buluyoruz.

Tutucu bir ideoloji Türk Devrimini İttihatçılığın devamı ve başka bir isim altında zafere ulaşması olarak görmüştür. Devrim olgusunun ve devrimciliğin inkârından başka bir anlama gelmeyen bu tezi kısaca tartışmak gerekiyor.

18 F. R. Atay, **K. Atatürk Anlatıyor**, s. 113.

19 Örneğin Lord Kinross'un aktardığına göre,gazeteci G. Ward Price ile görüşen Mustafa Kemal İngiliz imparatorluğunun genişleyeceğini ve «deneyimli Türk idarecilerin işbirliğine ihtiyacı olacağını» söylemiştir. Bk. **Atatürk, The Rebirth of a Nation**, Londra, 1964, s. 142.

Türk Devrimi ve İttihatçılar

Yakın tarihimizin özgürlükçü akımlarında «Jön-Türk» ve «İttihatçı» sözcükleri çoğu kez eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Gerçi bunların, hiç olmazsa 1908 devrimine kadar, çakışma noktaları vardır.[20] Fakat İkinci Meşrutiyet'in ilanından, özellikle 31 Mart hareketinden sonra «İttihatçılar» artık demokratik bir içerikten yoksun bir niteliğe bürünmüş ve ülkeyi –denetimle ya da doğrudan doğruya– devamlı sıkıyönetimle idare eden bir komita haline gelmiştir.

Buna karşılık Jön-Türk hareketi kökeni 1880'lere kadar uzanan demokratik ve reformist bir harekettir. Burada ittihatçılığı bu son anlamında ele alıyoruz; çünkü liderleri imparatorluğun çöküşünden sonra yurt dışına kaçmış olmakla beraber, Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesine bu Fırkanın orta ve alt kademelerinden önemli katılmalar olmuş ve bunlar yararlı çalışmalar yapmışladır. Sorunu böyle bir ayrım çerçevesinde ele alırsak yakın tarihimizde bir değil, iki kesinti ile karşılaşıyoruz. Bu kesintiler nelerdir? Bu konuda, başka bir vesileyle yaptığımız çözümlemeyi geliştirerek[21] şunları söyleyebiliriz:

Osmanlı Devletinde 1880'lerde ortaya çıkan ve özgürlük, eşitlik ve kardeşlik özlemleri taşıyan bir sürü aydın Abdülhamid despotluğu ile savaşa girmişti. Ne var ki Almanların örgütlediği Osmanlı gizli polis örgütü bu Jön-Türklere amansız bir savaş açmış, aralarından bir çoğunun yurt dışına kaçmasına neden olmuş[22], bir kısmını satın almış ve 1908 devrimine kadar hareketi iyice zayıflatmıştı. Ayrıca Jön-Türkler'in kendi aralarında devamlı guruplaşmaları ve tatmin edici bir program etrafında

20 Sina Akşin; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.

21 Bk. T. Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**; İstanbul, Afa Yayınları, 1991, s. 51.

22 Jön-Türklerin bir sürü değerli elemanının yurt dışında «neler çektikleri» konusunda önemli bir tanıklık için bk, **İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları**; İstanbul, Arba Yayınları, 1987, s. 153-156. Almanların Osmanlı istihbarat örgütünü, başına bir Alman getirerek kontrol altına almaları hakkında bk. **Les Dessous de la Politique en Allemagne**, (anonim), Paris, 1916.

birleşememeleri de bu bölünmeyi derinleştirmişti. Bu yüzden 1908'de Hürriyet ilan edilince, memlekette bir süre gerçek bir özgürlük ve kardeşlik havası esmişse de kısa zamanda ayrılıklar yeniden başgöstermişti. İlk ayrılık 1908'de yurda dönen siyasal mültecilerle İttihatçı Komita arasında çıkmıştı. İktidarı ele geçirenler yurt dışından gelenleri soğuk karşılamışlar, aralarına almak istemedikleri rakipler olarak görmüşlerdi. Hatta bunların haklarını korumak için kurdukları Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'ni (Ağustos1908) aralarına kışkırtıcı ajanlar sokarak sabote etmek istemişlerdi.[23] Bu Cemiyet'ten hemen sonra kurulan ve Prens Sabahaddin'in liberal fikirlerine dayanan Ahrar Fırkası ise çok daha etkili bir muhalefet odağı oldu. (Eylül 1908) Bunlara bizzat İttihatçılardan ayrılanların kurduğu Ahali Fırkası'nı da eklersek (Şubat 1910) kısa zamanda İttihatçılara geniş bir muhalefet cephesinin ortaya çıktığı kolayca anlaşılır.[24] Bu muhalefet giderek büyüyecek ve sonunda İttihat ve Terakki Fırkası, hiç olmazsa üst yönetici düzeyinde, ulusu felakete götüren, halktan tamamen kopmuş bir zulüm şebekesi haline dönüşecektir. Buna rağmen bu Fırka'nın bazı çevrelerde 1918'den sonra bile «karizma»sını devam ettirmesinin nedenleri nelerdir? Tarık Zafer Tunaya bu soruyu yanıtlayacak şu açıklamayı yapıyor: «İttihatçılar memlekete kuvvetli bir mistik getiriyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir fırka haline girdiği halde, bu mistik Cemiyet ruhuna da geçerek adeta bir tarikat ruhu neşrediyordu... İttihatçılar kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun tek kurtarıcısı saydıkları için tek gerçek onlardaydı.»[25] İttihatçıların

23 Bk. Paris'te Şerif Paşa'nın çıkardığı **Meşrutiyet** dergisi, Ocak 1911, sayı 14.

24 Muhalefet Fırkaları için bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt. I. İstanbul, 1984. 1889'da İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini Ittihad-ı Osmani adıyla kurmuş olan İbrahim Temo bile Osmanlı Demokrat Fırkası'nı (Fırka-ı Ibab) kurmuştur. (Şubat, 1909). Bk. **İbrahim Temo'nun Anıları**, s. 208.

25 Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya; **İttihat ve Terakki**, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Haziran, 1984, s. 32. Aynı bağlamda Hüseyin Cahid Yalçın'ın şu görüşünü ekleyelim «... memlekette bir teşkilat idare kabiliyeti, bir samimiyet ve vatan muhabbeti varsa bu yalnız İttihat ve Terakki'de toplanmıştı» Ali Birinci naklediyor; **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990, s. 31.

örgütlenme biçimi de halka dayanma, geniş cephe kurma gibi ilkeleri bir yana bırakarak, Balkan çetelerini –örneğin IMRO denilen Makedonya gizli ihtilal komitasını– örnek almışdı.[26] Mason dernekleriyle ve mason ritüeliyle içiçe yaşayan İttihatçılar, komitacılık esprisi içinde giderek daha da daralmışlar, son safhada «merkez-i umumi» kuruluna ve ona da egemen olan üç kişilik bir «hizib»e dönüşmüşlerdi. İşin daha da acıklı tarafı bu çete, Osmanlı halklarını büyük bir faciaya sürükleyerek yurt dışına kaçtıktan sonra, bir özeleştiri yapmadan, hiçbir pişmanlık alameti göstermeden tam bir megalomani ve opportünizm içinde Mustafa Kemal Paşa'yı yok ederek Milli Kurtuluş Savaşına egemen olmak istemiştir.

Atatürk, kendisinin de Fırka'ya girdiği ve temel ilkelerde örgüte ters düştüğü küçük bir dönem dışında[27] İttihat ve Terakki Fırkası'ndan ve İttihatçılıktan nefret etmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa bir komitacı değil, bir devrimciydi ve bu niteliğiyle taktik ittifaklar çerçevesinde İttihatçıların tabanı ile de temas kurmuş ve bunlardan yararlanma yolunu tutmuştur. Burada belirtelim ki, Babıâli Baskını'ndan (1913), özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgilerden sonra İttihatçıların büyük bir kısmı da Fırkalarından soğumuşlar ve yeni arayışlar içine girmişlerdi. Anadolu'da beliren kemalist hareket bu yurtseverlerin içten özlemlerine yanıt veriyordu. Ancak bunlardan «ittihatçı» damgasını yiyenler, fikir ve kimlik değiştirseler bile, o günlerin ortamında kolaylıkla ortaya çıkamıyorlardı.[28] Kaldı ki birçok it-

26 Aynı makale, s. 33. S. Akşin, a.g.e., s. 61.

27 Bu konuda bk. Hikmet Bayur; **Atatürk, Hayatı ve Eseri,** Ankara, Güven Basımevi, 1970, s. 23, 45. Bayur, 1911 Kongresindeki ordu-siyaset ayrımı tezine karış olanlardan bir gurubun Atatürk'e başarısız bir suikast hazırladıklarını anlatır. s. 45.

28 Bu fikir ve kimlik değiştirme krizini, Kemal Tahir, **Yorgun Savaşçı** (10. baskı, 1991) romanında işlemiştir. Kahramanı yüzbaşı Cemil, kemalist güçlere katıldığı ve Mustafa Kemal'i bir «ümit kıvılcımı» (s. 224) olarak gördüğü halde, kafasını İttihat ve Terakkinin «büyük şefi»i (s. 359) kurcalar ve bir ara bunun Rauf (Orbay) Paşa olabileceğini dahi düşünür. Fakat sonunda Mustafa Kemal'le Enver Paşa'nın birleşeceği inancındadır. Hareket ilerledikçe değişir ve şu çarpıcı iç hesaplaşmayı yapar: «Sabahleyin ıssız sokaklarda dolaşırken duymaya başladığı bu usancın karısını, çocuğunu özlemekten

tihatçı da masonik esprilerine sonuna kadar sadık kalmış ve bir gün kendi kahramanlarının komutayı ele alacağını düşlemişlerdir. Bu yüzden Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında İttihatçılarla ilişkisi devamlı problematik olmuştur.

Mustafa Kemal Samsun'a, birçok neden arasında bir de «ittihatçı düşmanı» diye yollandığı halde, Milli Kurtuluş Savaşını örgütlemeye başlar başlamaz hareket gerek İngilizler gerekse işbirlikçi İstanbul hükümeti tarafından «ittihatçılık» diye damgalanmış ve halk düşmanlığı buna karşı yöneltilmek istenmiştir. Bu bağlamda İttihatçıların Kurtuluş Savaşı'ndaki yeri de epeyce abartılmıştır. Ancak bu dönemde Mustafa Kemal'in her türlü gücün katkısına ve işbirliğine ihtiyacı vardı. Ne var ki ittihatçılık propagandası birçok durumda Milli Kurtuluş Savaşı'na zarar da vermiştir. Taşra yöneticilerinde, eşraftan ve halktan bir sürü insan bu propaganda etkisiyle hareketten uzaklaşmıştır. Erzurum Kongresi sırasında ortaya çıkan Karakol Cemiyeti binbir gayretle yeniden düzenlenmeye çalışılan ordu saflarında huzursuzluk yaratmış, taşra yöneticilerinden Mustafa

değil, birbirini aralıksız kovalayan yenilgilerden ileri geldiğini sezmişti. Trablusgarp'tan beri arka arkaya yenilmiş bir ordunun subayı olmak zordu. İşe hürriyet savaşçıları olarak başlamışlar, eşkiyalığa özenen baldırıçıplak oğlanların ağzıyla "Sarıbacaklığa" kadar tekerlenmişlerdi. "Millet artık bize kızmıyor bile, subay takımını adamdan saymıyor! sözlerimizin yarısında başlarını çevirmelerinden belli» Batakçı kumarcılara, hileli iflasla piyasaları dolandıran tüccarlara dönmüşlerdi.» (s. 442). Eserde ne yazık ki fazla geliştirilmemiş bir karakter olan Doktor Münür Bey ittihatçıları, daha baştan, «Hürriyeti aldıktan sonra, idareyi Abdülhamit'in adamlarına bırakmak»la ve «ınkılabın yeni kadrolarını» oluşturmamakla suçlayarak (s. 324) gerçek devrimci çizgiyi temsil etmektedir. Yüzbaşı Cemil'in arkadaşı «Yüzbaşı Selahattin'in Romanı»nı (Remzi Kitabevi, 1984) ise gerçek belgelere dayanarak İlhan Selçuk yazmıştır. Yüzbaşı Selahattin 1919'da Anadolu'ya geçerken komutanı Basri Bey ona şunları söyler: «Ben Turan'a bilgiden doğan imansızlıkla gittim. Sen çocuktun bilgisiz ve imanlıydın. Turanı alalım derken Osmanlı İmparatorluğunu verdik.» (s. 125) Fakat yüzbaşı Selahattin ittihatçıları daha savaş bitmeden teşhis etmiştir. Şu eleştiriyi yapar: «Halil Paşanın etrafında ittihatçı ve komitacı birtakım subaylar vardı. Bunlar güya Halil Paşa'yı yapılacak herhangi bir suikasttan koruyacaklardı ve güya İttihat ve Terakki'nin belli başlı kahramanlarıydı. Hergün derelerle kan akarken erkeği, kadını, çocuğu cephelerde ve cephe gerisinde boğuşurken Halil Paşa çevresine toplanmış bu kahramanlar alayı adeta milletin ıstırabıyla eğleniyor, hiç bir kanunu tanımıyorlardı.» I, s. 335-336.

Kemal'e sorgulayıcı mektuplar gelmiş, Sivas Kongresi'nde «İttihatçı (olunmadığını) açıkça belirtmek için and içmek gereğini»[29] günlerce tartışmak ihtiyacı doğmuştur. Buna rağmen, Kurtuluş Savaşını dışardan yönetmek isteyen büyük liderlerin de etkisiyle[30] İttihatçılık kavgası biçim ve içerik değiştirerek Kurtuluş Savaşı'nın sonuna, hatta, Cumhuriyet yıllarına kadar devam etmiştir. Bu kavga başlangıçda, taktik nedenlerle, «birlik içinde savaş» ilkesine göre yürütülmüş, büyük zaferden sonra açık bir hesaplaşmaya dönüşmüştür.

Aslında Kurtuluş Savaşı'na temel teşkil eden asıl bölünme başta halife-sultan olmak üzere emperyalizmle işbirliği yapan kuvvetlerle ulusal güçler arasında ortaya çıkıyordu. Ulusal cephe içindeki eski İttihatçılar olduğu gibi, eski İtilafçılar, o ana kadar tarafsız kalmış yurtseverler, hayat kavgası veren halk kesimleri, hatta ağalar ve şeyhler de vardı. İttihatçıların özel olarak ön plana çıkmış olmaları, yakın geçmişteki komitacı örgütlenme biçimleri ve tüm facialara rağmen bir kısım subaylar

29 M. Kemal Atatürk, **Söylev**, (basıma hazırlayan: H. V. Velidedeoğlu), İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1992, s. 84. M. Kemal bir idarecinin mektubuna da şu yanıtı vrmiştir: «İttihatçılığın diriltilmesiyle uğraşacak dar görüşlülerden olmadığımızı siz pek güzel anlayabilirsiniz» (s. 125). Kendi adına hareket etiğini iddia eden Karakol Cemiyeti için ise Atatürk, **Söylev'de** «iyiniyetle kurulduğu ve sıkıştırılma sonucunda bize verilmiş olan bilgilerin doğruluğu ileri sürülemez.» (s. 76) demektedir.

30 İttihatçı liderlerin yurtdışı eylemleri için 1922'de **Tevhid-i Efkâr** gazetesinde tefrika edilen ve yakınlarda yeniden basılan **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları** (İstanbul, Arma, 1992) isimli kitaba bakılabilir. Aslında eser ittihatçıları savunma, özellikle Enver Paşa'yı ön plana çıkarma espirisi içinde yazılmıştır. Buna rağmen ortaya ibret verici bir tablo çıkmaktadır. General Kazım Karabekir bu konuda şunları yazmıştır. «Gerçi hepimiz vaktiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasında işe başlamış ve bu Cemiyette Meşrutiyetin elde edilmesine kadar da çalışmıştık. Fakat sonraları ayrılmıştık. O siyasi bir teşekkül olmuş, Umumi Harbe milleti sürüklemiş ve berbad bir idare ile lüzumsuz yere pek çok vatandaş öldürmüş, hazineleri boşaltmıştı. Bunların ileri gelenleri de Almanya'ya kaçmışlardı. Kuvayı Milliye'nin teşekkülü ise büsbütün başka sebeplerle olmuştu.» **(İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1988, s. 1083-1084) Enver Paşa'nın Bolşevik macerası için bk. Paul Dumont, **La Fascination du Bolchévisme: Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaire, 1919-1922,** Cahiers Du Monde Russe et Soviétique, 1975, XVI (2). G. Jasechke'nin eseri de **(Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,** TTBK, Ankara, 1971) İngilizlerin kemalist hareketin gerçek niteliğini işbirlikçi sultandan çok daha çabuk anladıklarını gösteriyor (s. 160-163)

arasında devam eden karizmaları sayesindeydi. Bir «geniş cephe»yi bugün İttihatçı-Kemalizm bütünleşmesi olarak görmek, aslında –bilinçli ya da bilinçsiz olarak– Türk Devrimini reddetmektir.[31]

Türk Devriminin Örgütlenme ve Program İlkeleri

Türk Devriminin örgütlenme ve program ilkeleri gerek Mondros mütarekesinin yarattığı durumun sonucu olarak gerekse İttihatçı despotizme tepki olarak doğmuştur. Türk Devrimine bir **ulusal demokratik devrim** niteliği veren bu ilkeler iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunu kabul eden **demokratik** ilke, ikincisi ise bu egemenliğin milli sınırlar içinde uygulanacağını ifade eden **ulusal** ilkedir. Demokratik ilke Atatürk Samsun'a çıkalı henüz bir ay olmuşken bir bildiri halinde (Amasya Tamimi, 22/23 Haziran 1919) dünyaya duyurulmuş ve Kongrelerde geliştirilerek 1921 Anayasası'na birinci madde olarak girmiştir: «Hakimiyet bilakaydü şart milletindir.»[32] Amasya Tamimi «Ulusun bağım-

31 Bu konuda en radikal tez Hollandalı tarihçi Eric Jan Zürcher'in **Milli Mücadelede İttihatçılık** (İstanbul, Bağlam Yayınları, 1983) başlıklı eserinde ortaya konmuştur. Eser kemalist hareketin ittihatçılığın devamından başka birşey olmadığını tamamen polemik bir şekilde işlemektedir. Bu tezi destekleyen tüm kaynaklar tartışılmadan sunulmuş, «resmi tarih»i teşkil eden Atatürk'ün söylev, anı ve demeçleri ise ya «kuşku götürür» (s. 198) bulunmuş ya gerçeği saklamakla suçlanmış (s. 194) yahut da bir ard niyete bağlanmıştır (s. 175). «Ulusal direniş hareketine son derece büyük katkılar yapmış olan» (s. 147) Karakol Cemiyeti'nin rolü çok abartılmış, Atatürk'ün Anadolu'ya geçişinde bile İttihatçıların «belirleyici bir rol oynamış olabileceğine ilişkin bazı kanıtlar» (s. 201) bulunmuştur. Yazara göre Mustafa Kemal 1919'da dahi bir ittihatçıdır (s. 300). Bu durumda 1926 hesaplaşması bir post kavgasından başka bir şey değildir. Atatürk'ün **Nutuk**'u da «siyasal rakiplerini tasfiye mücadelesinde bir silah»tan (s. 301) ibarettir. Yazarın temel yanılgısı (ya da bilinçli tahrifi) insanların belli toplumsal ve siyasal dönüşümler içinde değişebileceğini gözardı etmesidir. Yazara göre kemalizm ittihatçı komitacılıkla eşitlenince , aslında inkâr edilen, yok sayılan Türk Devrimi ve onun fikri temelleridir.

32 Server Tanilli, **Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat**, İstanbul, İ.U. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1980, s. 30.

sızlığını yine ulusun azmi ve kararı kurtaracaktır» diyerek aynı ilkeyi dolaylı, fakat tevil edilmez bir biçimde dile getirmişti.

Türk Devrimi'nin ulusallık ilkesine gelince bu da ilk ifadesini Erzurum Kongresi'nde bulmuş («Ulusal sınırlar içinde vatan bir bütündür, parçalanamaz»), Sivas Kongresi'nde tüm ulusa mal edilmiş, nihayet İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında, kemalist gurubun girişimiyle 17 Şubat 1920'de Misak-ı Milli (Ulusal Ant) başlığıyla bir ihtilal programı halini almıştır. Bu gelişimin güçlüklerini, karşılanılan dirençleri ve bir «Ulusal gurup» oluşturulmasını önleyenleri Atatürk Söylev'inde uzun uzun sergilemiştir. «İnançsız, bilgisiz ve korkak»[33] olarak nitelediği işbirlikçi cepheyi devrimci bir yaklaşımla eleştirmiştir. Bu gelişmeler Devrim tarihimizle ilgili eserlerde, anılarda, monografik çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olduğu için bunlar üzerinde durmayacağım. Ayrıca eklemek gerekir ki, bu görüşleri «resmi tarih» olarak eleştiren yaklaşımlar da günümüzde özgürce ifade olanağına kavuşmuştur. Burada, yeri gelmişken, «resmi tarih» konusunda birkaç söz söylemekle yetineceğim.

Resmi ya da egemen tarih görüşü sorunu Türkiye'ye özgü bir olay değildir. Tüm ulusların tarihleri –devrimci dönemler dışında– egemen sınıflar açısından yazılmış ve tarihi ilerleten güçlerin temsilcileri tarafından eleştirilmiştir. Tüm Osmanlı tarihi «vakanüis tarihi» olarak kaleme alınmış, halk yığınları reaya (sürü) adı altında dışlayan bir zihniyetle işlenmiştir. Burada kişisel olarak tarihle ilgili bütün çalışmalarımın «resmi tarihimiz»i eleştirmeye yöneldiğini söyleyebilirim. Fakat Atatürk'ün 1919 ile 1925 arasını anlatan Söylev'i tarihimizde devrimcilikle tarih yazımını birleştiren ve bu niteliğiyle evrensel bir değer taşıyan bir anıt, bir başyapıttır. Elbetteki bunda da eksiklikler, haksızlıklar, yanlışlar olabilir ve vardır. Bunları eleştirmek, düzeltmek ve tamamlamak tarih yazınımız açısından olumlu bir olaydır. Fakat bunu üç beş kişilik bir gurupla «hesaplaşma», bir

33 **Söylev**, cilt. I-II, s. 197.

«siyasi silah» olarak görmek ve tümüyle reddetmek çok farklı bir olaydır. Söylev'de bir hesaplaşma varsa bu Sevr anlaşmasını imzalamış ve ulusal güçleri «hain» ilan etmiş karşıdevrimci cepheyle bir hesaplaşmadır. Çağdaş aydın da, ayrıntıları bir kenara bırakarak, bu hesaplaşmada bir taraf olmak zorundadır. Fakat seçiminde açık ve dürüst olmalıdır. Elbette devrimler de eleştirilebilirler. Fakat bir devrim eğer devrimcilik adına eleştiriliyorsa, önce yapılanların bir devrim olmadığı kanıtlanmalıdır. Görebildiğim kadarıyla Türkiye'de bu inandırıcı bir şekilde yapılmamıştır.

Uluslararası İlişkiler Bağlamında Türk Devrimi

Şimdiye kadar Türk Devrimini kendi ulusal çerçevesi içinde değerlendirmeye çalıştık. Sanıyorum ki onun uluslararası ilişkiler örgütü içindeki anlamını ve gerçekleşmesini kolaylaştıran olanakları tartışmanın sırası gelmiştir. Böyle bir perspektifte Türk Devrimi'nin ve Mustafa Kemal'in diplomatik stratejisi ve bunun dayandığı uluslararası çelişkiler gündeme gelmektedir.

Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletlerinin egemenliğine terkedilen Türkiye'de bir Kurtuluş Savaşı iradesinin potansiyeli ve belirtileri var mıydı? O tarihte ülkede esen karamsarlık ve umutsuzluk rüzgarına bakılırsa bu soruya olumlu bir yanıt veremeyiz. Fakat, nesnel planda, 1917 sonlarında cereyan eden evrensel boyutlu bir olay, uluslararası ilişkilerin tüm verilerini değiştirmişti. Bu olay Çarlık rejimini bir devrimle yıkarak Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmeleriydi. Böylece İtilaf Devletleri cephesinde ilk çatlak meydana geliyor ve kendisine İstanbul vadedilen bir ülke yenik devletler safına geçiyordu. Bu evrensel olay ilk etkilerini Devrim lideri Lenin'in Osmanlı Devletiyle ilgili gizli paylaşma anlaşmalarını «uluslararası haydutluk anlaşmaları» olarak nitelemesi ve dünya kamuoyuna

açıklamasıyla hissettirdi.[34] İtilaf devletleri arasında huzursuzluk yaratan bu olgu, sömürgeci tekelciliğin egemen olduğu bir dünyada ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını gündeme getiriyordu. Sovyet Devriminin Kurtuluş Savaşımız açısından ikinci olumlu etkisi 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk anlaşması ile 1878 Berlin Andlaşmasında kaybedilen Kars, Ardahan ve Ağrı'nın Sovyet Rusya'dan geri alınmasıydı.

Demek ki Kurtuluş Savaşımıza elverişli bir ortam hazırlayan ilk önemli olgu, emperyalizme karşı bir cephe oluşturma çabasına giren Sovyet Devrimi'nde ifadesini bulmuştur. Kurtuluş Savaşımızın diplomatik stratejisi öncelikle bu yeni uluslararası çelişkiye dayanmıştır. Kemalist dönemde yayınlanan bazı eserler Türk Kurtuluş Savaşını ve Devrimci yönetimi Sovyetler Birliğiyle «doğal ittifak» haline sokan bu gelişmeyi vurgulamışlardır.[35]

Uluslararası ilişkilerde kemalist diplomasinin değerlendirdiği ikinci çelişki Mondros mütarekesinin imzalanma koşullarından doğmuştur. Bunu şu şekilde özetleyebiliriz. Son Osmanlı hükümeti olan Talat Paşa kabinesinin istifasından sonra 14 Ekim 1918'de İzzet Paşa iktidara gelince bir an önce silah bırakışmasına gitme yarışı başlamıştı. Bu yöndeki çabalarda, hala Boğazlardaki savunma sistemini kontrol eden Almanların hışmına uğramadan İtilaf Devletleriyle barış umudu egemendi. Bu yüzden esas olarak İngilizler muhatap alınmış, mütakere de Almanlardan kaçıp, «İngiltere'ye sığınma» şeklinde düşünülmüş-

34 Lenin Ekim ihtilalinden hemen sonra, 7 Kasım 1917'de tüm gizli anlaşmaların açıklanacağını ve ilga edileceğini bildirdi. Bk. **Collected Works**, Londra, 1964, Cilt. 26, s. 239. Anlaşmalar 10 Kasımdan itibaren **Pravda** ve **İzvestia**'da açıklanmaya başladılar. z. 552.

35 N. de Bischoff şunları yazıyor: «Türk ulusal ayaklanmasının ön psikolojik koşullarını itilaf devletleri yaratmış olsalar bile, silahlı bir direnmeyi hazırlayan koşulları Rus Devrimi gerçekleştirdi.» **La Turquie dans le Monde** (Paris, 1936), s. 118. «Doğal ittifak»tan söz eden de Bischoff'tur (s. 119). E.G. Mears ise şunları yazıyor: «Çarlık Rusyası çökmeseydi ve Sovyet Rusya'yla galip ülkeler arasında karşılıklı düşmanlık doğmasaydı, kuşkusuz Kemalist hareket hiç bir şekilde gerçekleşemezdi» **Modern Turkey**, New York, 1924, s. 17.

tür.[36] Bu amaçla, o sırada esir bulunan İngiliz generali Townshend'in serbest bırakılarak görüşmelere aracılık yapması gelişmeyi tırmandırmış ve sonunda Mondros mütarekesi 30 Ekim 1918'de İngilizlerle imzalanmıştır. Ne var ki o günkü koşullarda silah bırakışmasının sadece İngiltere'yle imzalanması ve Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri amiral Amet'le Kont Sforza'ya empoze edilmeleri bu ülkeler arasında gittikçe derinleşecek olan çıkar çatışmalarını hazırlıyordu.[37] Kurtuluş Savaşı örgütlenerek ilk başarılar elde edilmeye başlanınca Mustafa Kemal İngilizlere karşı Fransız ve İtalyanları giderek artan bir ölçüde yanına almayı başaracaktır.

Kemalist diplomasinin dayandığı üçüncü çelişki 1920'de Yunanlılarla İtilaf devletleri arasında çıkmıştır. Daha başlangıçta İtalyanlarla Yunanlılar Batı Anadolu'da aynı topraklara göz dikmişlerdi. Yunan işgali söz konusu olunca, Damat Ferit, herhalde buradaki Rum halkı da gözönünde bulundurarak İtalyanların işgalini telkine çalışmıştır.[38] Fakat bu fikir uygulanamadı. Buna karşılık 1920 kasımında Yunan kralı Alexandre ölünce yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Yeni durum yapılan seçimleri Venizelos'un kaybetmesi ve kral Konstantin'in iktidara dönmesi ile somutlaşmıştı. Yunanistan'da iktidardaki bu değişiklik İtilaf Devletleri tarafından Yunan diplomasisinde de önemli bir dönüşüm olarak değerlendirilmiştir.

Kral Konstantin'le Venizelos arasında, 1915'te kralın parlamentoyu dağıtmasıyla başlayan bir kavga vardı. Kral, Venizeloscuları (Liberal Parti) maceraperest, radikal ve tehlikeli buluyordu. Konstantin daha çok Almanya'dan, Venizelos ise İtilaf Devletlerinden yanaydı.[39] Bu yüzden İngiltere, Fransa ve İtalya

36 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, CemYayınevi, 1976, s. 51-53.

37 Pierre Renouvin; **La Crise Européenne et la Première Guerre Mondiale**, Paris, 1973, II, s. 311.

38 Kont Sforza; **Les Batisseurs de l'Europe Moderne**, Paris, 1931, s. 353. İtalyan işgali fikri Mustafa Kemal'e de duyurulmuş, fakat o, «İtalyanlarla da Yunanlılarla olduğu gibi savaşacaklarını» söylemiştir. s. 353.

39 Bk. **Cinq Ans d'Histoire Grecque 1912-1917: Discours de Venizelos**, Paris, 1917. Konstantin tarafsızlık iddiasına rağmen ordu kurmay heyeti ile birlikte Alman sempatizanı idi.s. 25.

ortak bir bildirge ile Konstantin'in dönüşünü önlemeye çalışmışlardı.[40] Bunu başaramayınca, Konstantin'in gerçek inançlarına ters düşen Anadolu macerasına giderek yardımı kestiler.[41] Böylece zaten Sovyet İhtilali'nden sonra doğu cephesinde güçlenmiş olan Türk ulusal hareketi karşısında Yunanlı işgalcilerin durumu büsbütün sarsıldı. Bu durumu özetleyen bir Yunan tarihçisi «Konstantin'le Venizelos çatışmasının sonucu, Yunanistan'ın 1453'de İstanbul'un düşüşünden sonra karşılaştığı en büyük felaket oldu»[42] demektedir. Böylece Anadolu çıkartmasına karşı olan ve Küçük Asya'nın Yunan ordularına mezar olacağı daha önce kulağına fısıldanmış bulunan Kral Konstantin kirli işi gördükten sonra bir askeri ayaklanma ile istifa etmiştir.[43]

Yunanistan'ın iç sorunları ve İtilaf Devletleri ile çelişkileri Türk zaferini ne ölçüde etkilemiştir? E. G. Mears, kral Alexandre'ın ölümünün yarattığı durumu yorumlarken «Allah yine kemalistlerin yanında oldu»[44] diyor. Bununla berbarer,Türk Kurtuluş cephesinin ne kadar zor maddi koşullar içinde bulunduğu göz önünde bulundurulursa,[45] savaşın kredilerle ilgili yönünün ikincil kaldığını düşünebiliriz. Herhalde asıl tayin edici unsur kendi yurdunu savunan güçlerin azmi ve morali ile işgalci kuvvetlerin psikolojisi arasındaki farktan doğmuştur. Bununla beraber söz konusu çelişkiler hiç kuşkusuz kemalist devrimciler tarafından kullanılmış ve zaferin daha çabuk ve daha kesin olmasını sağlamıştır. Özellikle Fransızların Sakarya zaferinden sonra Yunanlıları terkederek Türk davasına giderek artan bir sempati duyduklarını görüyoruz. Öyle ki bu sempatiyi yansıtan bir Fransız subayı **Bosfor** gazetesine verdiği bir demeçte uzun uzun

40 Apostolos Vacalopoulos: **L'Histoire de la Grèce Moderne**, Paris, Horvath, 1975, s. 231.

41 G.F. abbott: **Greece and the Allies 1914-1922**,Londra, 1922, Fransız diplomasisini ağır bir şekilde eleştiren bu eserde, özellikle Fransa'nın tüm Batılı kredilerin kesilmesini elde ettiği belirtiliyor (s. 235).

42 A. Vacalopoulos; a.g.e., s. 232.

43 G. F.Abbott, a.g.e., s. 235.

44 E. G. Mears; a.g.e.,s. 564.

45 Bu konuda bk. Alptekin Müderrisoğlu; **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1981.

Türkleri savunduktan sonra şunları ekliyordu: «Aramızda fikirlerimi paylaşmayan on subay bile bulamazsınız. Hepimiz İngiliz ve Yunanlılara karşı kemalistlerden yanayız.»[46] Elbette bu sempati dalgası belli çıkar hesaplarından bağımsız değildi ve bir Fransız komutanı «türkoman» olduğunu söylüyorsa, bu Fransızların, savaş sonrası düzende, Almanların yerini alma planlarından kaynaklanıyordu.[47] Fakat Mustafa Kemal'in 1921 Haziranında Ankara'ya gelen Franklin Bouillon'la defalarca yaptığı görüşmelerde tam bağımsızlık ilkesi üzerinde ısrarla durarak onu etkilemesi bu gelişmeyi sağlayan önemli bir etken olmuş ve sonunda Fransa ile 20 Ekim 1921 de Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Sakarya Meydan Savaşı'ndan 37 gün sonra imzalanan bu Anlaşma için Atatürk, Söylev'inde «siyaset, ekonomi, askerlik alanlarında ve öbür hiçbir konuda bağımsızlığımızdan hiçbir ödün vermeksizin, yurdumuzun değerli parçalarını düşman elinden kurtarmış olduk. Bu anlaşma ile ulusal isteklerimizi ilk kez olarak, Batı Devletleri'nden biri kabul etmiş ve onaylamış oldu.»[48] der.

Ankara anlaşmasının Kurtuluş Savaşımızdaki stratejik yerini iyi değerlendirebilmek için XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Fransız emperyalizminin Anadolu'daki emellerini hatırlatmak gerekir. Fransız emperyalizmi 1895'den itibaren özlemlerini iki düzeyde gerçekleştirme yollarını arıyordu. Bu tarihlerde (1895-1897) uluslararası konjonktürde önemli bir değişiklik oluyor ve aşağı yukarı yüzyıl kadar süren fiyatların düşüşü süreci tersine dönerek fiyatlar artmaya başlıyordu. Bu süre çerçevesinde Fransa'nın tekelci ve uluslararası eğilimli sermaye çevreleri ikinci plana itiliyor, 1903'de uluscu sermaye ön plana çıkıyordu.[49] Fran-

46 Michel Paillarès; **Le Kémalisme devant les Alliés,** Edition du Bosphore, Constantinople. Paris, 1922, s. 79.

47 Aynı eser, s. 73.

48 **Söylev,** Cilt I-II, s. 334. Ankara Anlaşmasından sonra Fransızlar çekildikleri bölgede 10089 tüfek ve 1505 sandık mermiyi Türklere bırakmışlardır. Bu anlaşma metnine girmemiştir. A. Müderrisoğlu, a.g.e., s. 522.

49 Jacques Thobie; **Les Intérêts Economiques, Financiers et Politiques Français dans la Partie Asiatique de l'Empire Ottoman de 1895 à 1914,** (tez), Lille, 1973, Cilt. I, s. IV, cilt II, s. 1435.

sız sömürgeciliğinin bu kanadı, savaş sonunda Anadolu'daki çıkarlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Özellikle «Kilikya»da[50] merkezileşen bu çıkarlar, bölgedeki Ermenilerin de işbirliği ile kanlı çatışmalara yol açmıştır. Fakat sonunda Fransızlar Ermeni intikam birliklerini yüzüstü bırakarak Türk tarafını tutmaya başlıyordu. Ankara Anlaşması bu gelişimin ürünü olmuştur. Böylece Sovyet Rusya ile imzalanan Moskova Anlaşması'ndan (16 Mart 1921) sonra[51] bir Batı ülkesi tarafından da tanınan ulusal tezlerimiz Lozan kapılarını aralıyordu. Daha önce çalışmamın genel çerçevesi içinde yorumladığım ve karşılaştığı güçlükleri sergilediğim Lozan Anlaşması üzerinde burada ayrıca durmayacağım. Fakat Kurtuluş Savaşımızın diplomatik stratejisini tartıştığım bu satırlarda, Lozan görüşmeleri sırasında İtilaf Devletleri-A.B.D. çıkar çelişkilerinden yararlanmak ve Chester projesini bu amaçla kullanmak taktiğinin pek de başarılı olmadığını eklemeliyim.[52]

50 Antik bir sözcük olan Kilikya kelimesi, Antalya'dan Suriye sınırlarına kadar uzanan Toroslarla Akdeniz arasındaki bölgeyi ifade ediyordu. Ulusal hedefli Fransız emperyalizminin temsilcileri «Kilikya'nın Türk olmadığını» yazmışlar ve «kendi bayrakları altında savaşan Ermeni birliklerinin, çok abartılmış olan bazı aşırılıklarını», «kardeşlerinin intikamı» olarak meşrulaştırmışlardır. Bu konuda bk. P. J. André, **La Cilicie et le Problème Ottoman,** Paris, 1921. (Yazar P. Redan imzasını kullanmıştır.) Esere bir önsöz yazan René Pinon, Fransız yarı resmi görüşlerini yansıtan **Revue des Deux Mondes** dergisinde, Fransız ulusal sermayesinin temsilcilerinden olan Poincaré'nin yerini almıştı. Eser tam bir sömürgeci zihniyetle kaleme alınmıştır. Kilikya sayesinde Kuzey Afrika'nın da daha iyi kontrol edileceği tezi, savunulan düşünceler arasındadır. s. X (R. Pinon'un önsözünden)

51 Moskova Anlaşmasıyla Sovyet Rusya-Türkiye sınırları kesin olarak çiziliyor, ayrıca Sovyet Rusya'nın maddi yardımına ait hükümler de anlaşmada yer alıyordu. Aslında daha önce başlıyan Sovyet yardımı 1921-1922 yıllarında çeşitli partiler halinde devam etmiş ve bunların toplamı 11.100.000 ruble altını bulmuştur. Bk. A. Müderrisoğlu, a.g.e.,s. 515.

52 E.G.Mears, tarih vermeden Tevhid-i Efkâr'dan şu satırları naklediyor: «Chester ayrıcalığını çabuk kabul ettik ve böylece Amerikan desteğini sağlayacağımızı sandık. Beklentimizin tam aksine, Amerika davamıza garip bir tavır takındı. Biz Chester ayrıcalığını imzalar imzalamaz, İngiltere ve Fransa barış yolunda büyük güçlükler çıkardılar.» a.g.e, s. 572

Türk Devrimi ve Halkçılık

Mustafa Kemal'in Ulusal Kurtuluş Savaşını «geniş cephe» ilkesi çerçevesinde örgütlediğini ve devrim temelinin de bir «sınıflar koalisyonu»na dayandığını belirtmiştim. İlkel feodalizm aşamasındaki şeyh ve ağalardan yoksul köylülere kadar uzanan bu koalisyonun başını daha çok asker-sivil bürokratlar ve davanın kamuoyunu oluşturmaya çalışan aydınlar (gazeteciler, yazarlar) çekmişti. Ulusal Kurtuluş Savaşı toplumsal yönüyle bu koalisyondan bir ulus yaratmak misyonuyla yükümlü olduğu için, saraylı soylular ve bunların işbirlikçileri dışındaki tüm halk modern Türk Ulusunun içeriğini teşkil etmiştir. Feodal şeyh ve ağalar ise yer yer ayaklanmış, bunlardan kemalist güçlere destek olanlar da giderek hareketten uzaklaşmışlardır. Bu bağlamda «halkçılık» fikrinin gerek savaş sırasında gerekse devrimden sonra neden bu kadar gözde olduğunu anlamak kolaylaşır. Büyük burjuvazinin olmadığı bir toplumda «halk»la «ulus» eş anlamda kullanılmış, «halkçılık» politikası orta sınıfa dayandığı için bazan sağcı bazan da solcu yönde uygulanmıştır. Hatta 1920'de hazırlanan çeşitli halkçılık programlarında bazan her iki yöne de çekilebilecek çelişik maddeler yer almıştır.

Aslında, terim kullanılmamakla beraber, halkçılık ilkesi Yeni Osmanlılardan itibaren muhalefet hareketlerinin saray aristokrasisine karşı toplumsal tabanını simgelemiştir. O dönemde Osmanlı aydınlarında «halkçılık» ve «devrimcilik» kavramları pek olmamakla beraber[53] bazı batılı devrimcilerle işbirliği yapmaktan da geri kalmamışlardı. Örneğin Yeni Osmanlılara ve Mithat Paşa'ya danışmanlık yapan Avusturyalı sosyalist Simon Deutsch, Marks ve Engels'le temas halinde olan bir devrimciydi. 1848'de, devrimci hareketler bastırıldıktan sonra idama mahkum edilmiş ve kaçmış, 1870'de ise Komün ihtila-

53 Bu alanda, 1871 Paris komünü ayaklanmasına katılan, İstanbul'da idama mahkum olan, fakat affedildikten sonra da yurda dönmeyen Yeni Osmanlı liderlerden Şair Mehmet efendi gibi istisnalar da vardı. Bk.İ. Mahmut Kemal İnal; **Son Asır Türk Şairleri**, İstanbul, 1938, Cüz: 5, s. 943-945.

line katılarak hapse girmişti. Buradan da Avusturya elçisi sayesinde kurtulmuştu. 1874'de K. Marks Birinci Enternasyonal'ın yönetim kurulundan ayrılınca yerine Simon Deutsch seçilmişti.[54]

Simon Deutsch'un özellikle Mithat Paşa'nın düşünce ve eylemlerinde ne ölçüde bir rol oynadığı ayrıca araştırılmaya değer. Jön-Türkler döneminde ise Parvus takma ismiyle Alexandre Helphand ortaya çıkmış, Türk milliyetçileriyle ilişkiler kurmuş ve Türk Yurdu'nda yazdığı yazılarla emperyalizmin Türkiye'nin üzerinde kurduğu kontrolü anlatmaya çalışmıştır. Devrimcilikten tüccarlığa, oradan da Alman militarizminin ajanlığına atlayan bu maceraparestin[55] Türkçü akımlarla ilişkileri, halkçılığın paradoksal gelişimi bakımından da dikkat çekicidir. Bu örnekleri, genel olarak halkçılık ve milliyetçilik ideolojilerinin tutucu bir perspektifte yorumlandığını gözönünde bulundurarak toplumsal dayanakları açısından nasıl çelişkili bir gelişim gösterdiklerini sergilemek için verdim. Kemalist dönemden de bir örnekle bu gelişimin daha ileri bir aşamasını sergileyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde bir Alman sosyal-demokratı **Demokrasi ve Sosyalizm** başlıklı bir kitap yazmıştı. Eserde kemalist sistem, bir devlet kapitalizmi diktatörlüğü olarak nitelenen Sovyetler Birliği sistemine benzetilmiştir. Bu fikir elbette ne kemalistlere ne de komünistlere hoş görünecek nitelikte değildi.[56] Fakat kemalist rejimin daha çok Roma'dan etkilendiğinin düşünüldüğü bir dönemde böyle tezlerin de ileri sürülmesi ilginç değil midir? Bütün sorun küçük burjuva tabanlı halkçılığın ve milliyetçiliğin toplumsal diyalektik içindeki çelişkili evrimleridir. Kurtuluş Savaşında antiemperyalist bir bilinçlenmeyi tem-

54 Simon Deutsch ile ilgi biyografik bilgiler için bk. **Encyclopedia Judaica** (Jerusalem, 1971) ve **The Jewish Encyclopedia,** (Londra, 1903).

55 Bk. Paul Dumont, **Un Social-démocrate au Service de la Jeune-Turquie** (Mémorial Ö. L. Barkan, Paris, 1980, s. 75-86).

56 Arthur Rosenberg'in bu eseri, Üçüncü Enternasyonalın organında bu açıdan eleştirilmiştir. **L'Internationale Communiste, 1939,** No. 6. Bununla beraber, F. R. Atay Sovyetler Birliğine yaptığı bir seyahatten sonra yayınlanan «Yeni Rusya» (Ankara, 1931) başlıklı eserinde Sovyet sisteminden biçimsel planda alınacak unsurlar olduğunu yazmıştı.

sil eden bu ideolojiler, zaferden sonra «sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz!» sloganıyla tüm eşitsizlikleri ve sınıfsal çelişkileri içinde toplumsal düzeni savunma işlevini yüklenmişlerdir. Ancak Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sınıf çelişkilerinin gözardı edilemeyecek bir berraklık kazanması bu ideolojileri yerli yerine oturtacaktır. Bu yöndeki ilk belirtiler, ilerde değineceğimiz gibi, dış politikamızı ve Türkiye'nin uluslararası ilişkiler örgüsü içindeki yerini de derinden etkileyecektir. Fakat bu aşamadan önceki dönemde bir ulusal-burjuva devrimi çerçevesinde kemalist halkçılığı ve milliyetçiliği gayet ciddiye almak zorundayız kanısındayım. Bunun bizzat Mustafa Kemal'in kişiliği ile de bağlantısı var mıdır? Bu konuda Mustafa Kemal'i yakından tanımış bir Fransız gazetecinin bazı gözlemleri, bizim –olumlu ve olumsuz yönleriyle– duygusal bir şekilde yaklaştığımız bir alana bir ölçüde ışık tutuyor.

Hem Kurtuluş Savaşı sırasında hem de daha sonra Türkiye'de uzun süre kalan Berthe George Gaulis, Atatürk'ün bir «halk çocuğu» olduğunu belirttikten sonra şunları yazmıştı: «Güçlükler içinde geçen gençliğinin bir meyvesi olan demokratik dünya görüşü, sadece zekası sayesinde kendini yüksek kastlardan ayıran basamakları birer birer aşmak zorunda kalmış deha sahibi bir çocuğun dünyaya bakışıydı. Bunu başardı, fakat kökenlerini ve geldiği yerdeki gerçekten yetenekli insanların nasıl ıstırap çekebileceklerini asla unutmadı. Ayrıcalıklıların, eğitim ve doğuş itibariyle kendilerinden olmayanlara haşin olduklarını da biliyordu.» Bu veriler onun devrim programını da belirledi: «Hoşgörüldüğü, fakat asla kabul edilmediği Saray'ı ve çevresinde Osmanlı hanedanından gelen bir Türk aristokrasisi oluşan Hilafet'i yıktı. Kıskançlıkla içine kapanmış bu kastı hatırlatan herşeyi yok etti, hatta bunların anısını bile ortadan kaldırmak istedi.»[57] Bu konudaki girişimi ne oldu? Sözü yine aynı gözlemciye bırakalım: «Dünyanın en nazik şeyini, düşüncenin organizmalarını, gerçek bir halk çocuğu olarak ele aldı. Turan kökenli,

57 Berthe George-Gaulis; **La Question Turque**, Paris, 1931, s. 358.

fakat fetihler sonucu arapça ve farsçadan alınan sözcüklerle geniş ölçüde değişmiş Türk diline hücum etti... Sonuç şöyle oldu: Bugün her Anadolu köylüsü iyi kötü bir gazete okuyup anlayabilir... fakat okumuş Türkiye'nin gururunu teşkil eden Türk basını artık aşağı yukarı ortadan kayboldu. Türk yüksek eğitimi ölümcül bir darbe yedi.»[58] B. G. Gaulis'in dil ve harf reformlarını yorumlayan bu sözleri aslında yeni bir ulus yaratma çabasındaki Türk Devrimi'nin radikalliğini ortaya koyuyor. Ne var ki G. Gaulis bu satırları yazarken ortadan kaldırılmış bulunan «sınıf»ların ve «ayrıcalık»ların yerine yenileri doğmuyor muydu? Fransız yazar bu konuda da gözlemlerde bulunmuştur. Bunu görmeden biraz daha gerilere dönelim.

Ankara'nın 1924'de başkent olması, büyük bir kasaba görünümüyle, Batılıların pek hoşuna gitmemişti. Devletin elçilikler için bedava arsa dağıtması bile kimi ülkelere çekici gelmemişti. Bununla beraber Almanya Çankaya'da ilk elçilik binasını kurdu ve bunu Sovyetler Birliği izledi. Fransızlar şehirde bir ev satın almışlar ve yavaş yavaş uyum sağlamaya çalışıyorlardı. Bununla beraber, Ankara'da batı tipi bir gece hayatını da –anıları eğer gerçeği tam yansıtıyorsa– ilk Fransız elçisi M. Albert Sarraut başlattı. O sırada, Ankara'da ne bir tiyatro, ne bir konser salonu hatta ne de bir gazino vardı. Fakat M. Sarraut, bir deri tüccarından satın alınan iki katlı bir binayı goblenlerle ve Directoire, III. Napolyon stili möblelerle döşeyerek ve 300 mumla aydınlatarak bir «küçük Versailles» haline getirmişti.[59] Evin duvarlarını da, elçinin Renoir, Derain, Utrillo, Monticelli, O. Redon vb. gibi ressamların tablolarından oluşan özel kolleksiyonu süslüyordu.[60] Bu «küçük Versailles»da verilen 120 davetli bir resepsiyon çok başarılı olmuş ve bir gramofonun seslendirdiği tango ve fox-trot'larla geç saatlere kadar dansedilmişti. Bu resepsiyonun başarısı üzerine Gazi de, 30 kişiyi bulan yakınlarıyla

58 Aynı eser, s. 359-60.

59 Albert Sarraut, Mon Ambassade en Turquie, Revue des Deux Mondes, 1 Temmuz 1953, s. 48-72.

60 Aynı makale, s. 63 (Ankara'ya o tarihten sonra böyle bir başka özel kolleksiyon acaba girmiş midir?)

birlikte, bir suvareye gitmiş ve sabahın ikisine kadar süren bu baloda elçiyle kızını kollarından tutarak halay çekmeye kaldırmıştı. A. Sarraut, Ankara'da, «mondaine» hayatın böyle başladığını, kendisinin Gazi'nin dostluğunu kazandığını söylüyor ve şunları ekliyor: «Türkler için artık bir diplomat değildim. Her tarafta büyük bir tebessümle karşılanan bir dosttum.»[61] Ne var ki B. G. Gaulis beş yıl sonraki anılarında başka bir balodan söz eder: Afgan balosundan. Balo o zaman Ankara'da büyük bir otel olan Taş Han'da veriliyordu. Baloda «batılılaşmış klanın zarafeti, Afgan sefirinin davetlilerinin renkleri karşısında solgun kaçıyordu: Ankara'nın doğulu çevrelerinde müslüman ve yahudi tüccarlardan oluşan davetliler. Bunlar coşkuyla dansediyorlardı... (Oysa) yeni kast mensuplarının hemen hepsi de eski ailelerden gelen eşleri kendi aralarında toplanıyorlar ve sadece kendi eşitleriyle dans ediyorlardı... (Türkiye) eski kalıbına giriyordu. Çankaya tepesindeki tahtında oturan sultan bu gece aşağı inmeye tenezzül etmemişti ve artık kalabalığa karışmıyordu... Ona yaklaşmak gittikçe zorlaşıyordu, demek ki halkla teması kaybediyordu.» 1930'ların Ankara'sının gece hayatını düşünürken, B. G. Gaulis'in yazdıklarında bir abartma hissedebiliriz. Fakat yazdıkları bir dönüşümün ipuçlarını da yansıtmıyor mu? Çok çeşitli açılardan incelenmiş halkçılığın bir de «sosyete hayatı» açısından nasıl bir evrim çizgisi izlediği araştırılmaya değmez mi? Aslında Ankara bu yıllarda çok daha ciddi sorunlarla, herşeyden önce sil baştan yapılma sorunuyla karşı karşıyaydı. Ankara'nın imarının acıklı öyküsü[62] Afgan balosunda kendi içlerine kapanan zarif klanın daha da palazlanmasına yol açmayacak mıdır? Ne var ki İkinci Dünya Savaşı ve onu izleyen yıllarda palazlanma yurt sathına yayılacak, sınıflaşma keskin-

61 B. G. Gaulis, a.g.e., s. 344.

62 «Ankara'nın imarının 1929-1939 yılları arasındaki öyküsü, Osmanlı kasabasından modern kente, mahallelikten kentliliğe, geleneksel bürokrasiden kalkınma bürokrasisine geçişin öyküsüdür.» Bu öykünün öğretici bir anlatımı için bk. Gönül Tankut; **Bir Başkentin İmarı: Ankara: 1929-1939)**, Ankara, ODTÜ, 1990.

leşecek ve halkçılık artık iktidarların sadece demagojik amaçlarla kullanabilecekleri bir slogan halini alacaktır.

1930 yılında gerçekten yeni bir arayışın ipuçları mevcuttu. Dünya buhranının etkilerinin hissedilmeye başladığı bir ortamda halkın hayatından hiç de memnun olmadığı açıktı. Kurumsal reformlar tamamlanmış devrim bu anlamda bitmiş, fakat bunların gereği ve felsefesi halka maledilememişti. Serbest Fırka denemesi bir kaç ay içinde başarısızlıkla sonuçlanmış, 1930 sonlarında Atatürk halkın nabzını yoklamak ve onunla sağlıklı bir bağlantının yollarını aramak için bir Anadolu gezisine çıkmıştı. 1931 İlkbaharında Türk Ocakları'nın feshedilmesi ve Halkevlerinin örgütlenmeye başlaması nasıl açıklanabilirdi? Bunları daha bütünsel bir çerçeve de yorumlayabilmek için devrim felsefesinin başka bir dayanağını, milliyetçiliği de kısaca tartışalım.

Türk Devrimi ve Milliyetçilik

Türk Devrimi'nin asgari programını uluslaşma sorunu oluşturuyor ve ona bir ulusal devrim niteliği veriyordu. Bu açıdan kökeni Osmanlıların Balkanlardaki fethine kadar giden tarihi sürecin Türk devrimcilerinin önüne koyduğu toplumsal veri bir hayli belirleyiciydi. Osmanlı İmparatorluğunun etnik ve kültürel karmaşıklığının yol açtığı çelişkilere ve kavgalara daha önce değinmiştim. Oysa Ernest Renan'ın yüz on yıl önce Sorbon'daki ünlü konferansında belirttiği gibi Batı Avrupa daha IX. yüzyılda Karolenj İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla «uluslara bölünmüş olarak ortaya çıkmıştı»[63] Bu çerçevede Verdun anlaşmasından (843) itibaren Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, İspanya tam «ulusal varlık»a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Oysa Renan, 1882'de Osmanlı Devletinde Türk, Slav, Rum, Ermeni, Arab ve Kürt unsurlarını «fetih zamanındaki derecede birbirinden ayrı»

63 E. Renan; **Qu'est-ce Qu'une Nation,** Paris, 1932, s. 7. (Sorbon'da 11 Mart 1882'de verilen konferans)

buluyor ve «Türkiye Anadolu'nun dışında bir ulus değildir»[64] diyordu. E. Renan «ulus»u ortak anı ve özlemlere dayandırıyor, «ırk» denilen toplumsal birimlerin «zoolojik» değil tarihi birimler olduğunu söylüyordu. Renan'ın bu görüşleri Batı'da çok etkili olmuştur. Fakat Abbasi dönemi hariç İslam uygarlığı ve özellikle bu uygarlık içinde Türklerin yeri ile ilgili son derece olumsuz fikirleri, son tahlilde, emperyalizmin ve sömürgeciliğin işine yaramıştır. Aslında zaman zaman ırkçılığa yaklaşan Türk düşmanlığı dışında temel saptamaları doğruydu ve «ulusallığı (milletleri) dinlere dayandıran Türk politikasının» yıkıcı sonuçlarını isabetle sergilemiştir.[65] Osmanlı aydınları, büyük bir olasılıkla daha o tarihte bilincine vardıkları bu gerçeği bir türlü hazmedemediler ve yıllarca akıntıya karşı kürek çektiler. Sonunda İkinci Meşrutiyet çerçevesinde resmileşen Türk ulusçuluğunda da emperyal ve turancı boyutlar ağır basmıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşında her türlü ideolojik ögeler anti-emperyalist birer araç haline getirilince, ulusçuluğun da bir «mazlum millet ulusçuluğu» biçimini alması kaçınılmaz bir gelişimdi. Fakat Cumhuriyet'in ilanından sonraki gelişmeler ne oldu? Kısaca tartışma konusu yapmak istediğim nokta işte burada ortaya çıkıyor: Kurtuluş Savaşının anti-emperyalist ulusçuluğu, Cumhuriyet'den sonra İttihatçı milliyetçiliğe yerini terk etti mi? Aslında «İttihatçı milliyetçilik»de açık bir kavram değildir ve Türk ulusçuluğunun tarihi ile ilgili araştırmalar bu konudaki değişik perspektivleri ortaya koymuşlardır. Fakat burada çeşitli kökenlerden oluşan bu ulusçuluğun ortak bir özelliğinden söz edebiliriz sanıyorum: İttihatçı milliyetçilik ırkçı değilse de mağrur bir milliyetçilikti; bir «mazlum millet» kavramını benimseyemezdi, çünkü tarihi yönetici zümreler açısından okuyor ve «halk»ın milletin hayati ögesi olduğunu yeterince dikkate almıyordu. Ziya Gökalp'in damgasını taşıyan ve Türk tarihini uluslararası ilişkiler bağlamında değil, Leon Cahun'un saptadığı «ırki özel-

64 Aynı eser, s. 33.
65 Aynı eser, s. 29.

likler» optiğinde okuyan[66] bu milliyetçilik 1923'de yeniden canlandırılan Türk Ocaklarında egemen oldu mu? Bu konudaki ayrıntılı incelemesinde F. Georgeon, Ziya Gökalp'in fikirlerinin Türk Ocaklarındaki ağırlığını belirtmekle beraber, «kemalist dönemde bunlar arasında pantürkizmin pek ortaya çıkmadığı»[67] sonucuna varmaktadır. Burada fikirlerinden çok örgütçülüğü ve kişisel enerjisiyle dikkati çeken Hamdullah Suphi Tanrıöver'in rolü tartışma gündemine geliyor. Ziya Gökalp'ten çok etkilenmiş olan, fakat eklektik bir düşünce yapısına sahip olan Tanrıöver için Georgeon şunları yazıyor: «Eğer Ocakların akıl hocası Ziya Gökalp olduysa, örgütçüsü de Hamdullah Suphi Tanrıöver oldu. Öte yandan kendisi bir hatipti ve esas olarak bir kısım gençlik ve Ocak militanları üzerinde hitabetiyle büyük bir etki yaptı»[68] Tanrıöver Kemalist fikirleri garip bir senteze ulaştırıyor ve çelişkilere aldırmadan yer yer demagojik bir biçimde ifade ediyordu. Oysa M. Kemal de, Ziya Gökalp de kendi açılarından Tanzimatçılığı eleştirmişlerdir. Ayrıca Mustafa Kemal, Gökalp'in birçok fikirlerinden de uzaktı. Buna rağmen Tanrıöver, Ziya Gökalp'ı «Mustafa Kemal'in fikirlerinin ilhamcısı»[69] olarak sunmuştur. Fakat daha Kurtuluş Savaşı bitmeden, bir kemalist olarak Türk milliyetçiliğini ırkçılığa yakın bir şekilde açıklarken bunların kişisel fikirleri olduğunu ve «M. Kemal ile bu konuda her zaman anlaşma halinde olmadıklarını da eklemesi gerektiğini»[70] söylüyordu.

Türk Ocaklarının kadrolarında İttihat ve Terakki döneminden transfer olan bir sürü ünlü isim vardı. Bununla beraber geliştirdikleri milliyetçilik Kemalist diplomasinin temel dayanak-

66 Bu konuda bk. T. Timur, **Osmanlı Kimliği,** İstanbul, Hil Yayınları, 1986, s. 112-114.

67 François Georgeon; **Les Foyers Turcs à l'Époque Kémaliste,** Turcia, 1982, cilt XIV, s. 168-215.

68 F. Georgeon, a.g.m., s. 175.

69 B. G. Gaulis, **La Question Turque,** s. 127.

70 B. G. Gaulis; **Angora, Constantinople, Londres,** Paris, Armand Colin,1922,s.5. H. S. Tanrıöver için kend imakalelerini topladığı eserlere (**Güne Bakan,** 1929; **Dağ Yolu,** 2 cilt, 1931) bakılabilir. Ayrıca Mustafa Baydar; **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları,** İstanbul, Menteş Kitabevi, 1968.

larından Türk-Sovyet dostluğunun sınırlarını zorlamamıştır. Bu örgütlerin bağımsızlık özentilerine ve belli bir ölçüde fikir özgürlüklerine rağmen rejimin niteliği gereği yönetici zümreye ters düşmeleri pek sözkonusu olamazdı. Bununla beraber 1931'de kapatıldıklarında, ileri sürülen çeşitli açıklamalardan biri de bunların giderek bir muhalefet ocağı olma potansiyeli taşımasıydı. Ocaklar Serbest Fırka denemesi sonunda kapatıldıklarına göre, bu teze hak verdiren olgular da ileri sürülmüştür.[71]

1931'de Türk Ocaklarının kapatılarak Devlet aygıtına sıkı sıkıya bağlanmış Halkevlerinin kurulması Devrim tarihimizde ne anlam ifade etmektedir? Bir totaliter eğilimin işaretlerinden biri midir? Bu kanıda değiliz. Cumhuriyet yönetiminin giderek merkezileşmesi, otoriterleşmesi onun «demokratik diktatörlüğünün» pekişmesidir. Aslında daha önce belirttiğimiz karşı devrim eğilimlerinin başka planda belirtileri vardı. Afgan balosunda içine kapanan «yeni sınıf» bu belirtilerden biriydi. Bu sırada Türk Ocakları yöneticilerinin «zenginleştikleri» de ileri sürülmüştür.[72]

Fakat 1930'dan başlayarak çelişik bir gelişmeye tanık oluyoruz. Bir taraftan, aristokratik özlemler taşıyan yeni bir Cumhuriyet burjuvazisi doğmakta, öte yandan da bu sınıf eleştirilmekte, rejimi sola yöneltmeye çalışan fikir akımları güç kazanmaya başlamaktadır. 1932 yılında Kadro dergisi yayınlanmaya başlayacak, üç yıl yayından sonra iş çevrelerinin baskısıyla kapatılacaktır. Bu optikten bakılırsa, kemalist refomlar arasında en çok laikliği desteklemiş olan[73], fakat, pantürkizmin, İttihatçı milliyetçiliğin yuvası gibi sunulan Türk Ocaklarının kapatılması ve Halkevlerinin kurulması radikal bir dönüşüm olarak değerlendirilemez. Radikal dönüşümün belirtileri 1935-36 yıllarında ortaya çıkacaktır.

71 Georgeon, a.g.m., s. 209.
72 Türk Ocağı ve Düşmanları; Türk Yurdu, 1930, s. 56-59. Zekeriya (Sertel)'in Son Posta gazetesinde çıkan iddialarına cevaplar.
73 F. Georgeon; a.g.m.; s. 205.

Türk Devrimi ve Laiklik

Laiklik Türk Devrimi'nin en hirslı tartışmalara yol açmış ilkesidir. Oysa Ulusal Kurtuluş Savaşımızı bir devrime dönüştüren olgu, saltanat ve hilafetin ilgası ve bazı kanunları (Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, eğitimin birleştirilmesi, Medeni Kanun'un kabulü vb.) çerçevesinde laikliğin kurumsallaştırılmasıdır.

Bu çalışmamın ilk bölümünde laikliğin Batı'daki ve bizdeki anlamı ve gelişimi hakkında çok genel bazı açıklamalarda bulunmuştum. Burada konuyu derinleştirecek bir sorgulamaya girmek, kendimize tayin ettiğimiz amacı ve sınırları aşmayı gerektirecektir. Bu yüzden, ilerde başka bir vesileyle geliştireceğimi umduğum bazı ipuçlarını vermekle yetineceğim. Doğuşu itibariyle hıristiyanlıkta müslümanlığa uygulanması mümkün olmayan bir anlama sahip olan laiklik kavramı yüzyıllar boyunca süren bir evrim sonucunda evrensel bir statü kazanmış ve dinle devlet işlerinin ayrılması anlamında kullanılmaya başlanmıştı. Bu evrim başlıca iki aşamadan geçmiştir. İlk aşama teoloji-felsefe hesaplaşması şeklinde özgür aklın bağımsızlaşması ve tüm haklarına sahip çıkması görünümüyle Aydınlanma çağında yaşanmıştır. Burada Batı'daki Aydınlanmanın eski Yunan felsefesindeki öncüllerine ve İslam'ın klasik çağındaki Aydınlanma'ya olan borcuna değinmekle yetineceğim. XVIII. yüzyıl Batı Aydınlanması aklı hıristiyanlığın egemenliğinden kurtarırken önce dönemin egemen ideolojisi olan teoloji ile diyaloğa girmişti. Aydınlanma düşünürleri –birkaç istisna dışında– dinsiz (ve Allahsız) değillerdi. Cassirer'in yazdığı gibi «XVIII. yüzyıl en güçlü entellektüel dürtülerini ve kendine özgü spritüel dinamizmini imanın reddinde değil, yücelttiği iman idealinden ve bunda somutlaşan yeni din biçiminden alıyordu.»[74] Burada söz konusu olan «iman», şüphecilik ve nihilizme karşı geleceğe güven ve iyimserlikle bakan aşkın (transcendental) bir imandı. Yine Cassi-

74 Ernst Cassirer; **La Philosophie des Lumières**, Paris, Fayard, 1986, s. 195.

rer'in dediği gibi, «aydınlanma çağında gözümüze çarpan yüzeysel din husumeti, tüm sorunlarının hala içten içe dini sorunlara bağlı olduğunu ve güçlü ve devamlı dürtülerinin ondan kaynaklandığını bize gizlememelidir.»[75] Bu süreç içinde Batı felsefesi (ya da metafiziği) giderek dinin yerini almış ve «Batı kimliği»nin ayracı haline gelmiştir.

Osmanlı düşüncesi ortaçağ skolastiğinin sınırlarını zorlamış, fakat aşamamıştır. Bu yüzden Osmanlı devletinde, ilahiyatla diyalog ve tartışma halinde, özgür bir düşüncenin ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Osmanlı «ıslahat» döneminde Batı etkisiyle ortaya çıkan fikir akımları aklın kendisini ve varlığı sorguladığı felsefi bir içerikten yoksundur. XIX. yüzyıl Osmanlı düşünce akımları ile ilgili çalışmalar yapan Şerif Mardin de, bu anlamda, «19. yüzyıl Türk düşünce tarihinden bahsetmek mümkün değildir. Ancak bir 19. yüzyıl "düşünce sosyolojisi"nden bahsedebiliriz.»[76] sonucuna varıyor. Ne var ki, XIX. yüzyıl «Osmanlı sosyolojisi» de ister istemez uluslararası ilişkilerin, kapitalizmin uluslararası plandaki bütünleşme eğilimlerinin ve sömürgeci-yarı sömürgeci nitelikteki mekanizmaların somut olarak aydınlatılmasını gerektirir. Bu yapılmadan ortaya konmaya çalışılan bir «Osmanlı sosyolojisi» de ister istemez «sivil toplum» gibi dar ve kısır kavramlar çerçevesinde sıkışıp kalacaktır.

Tanzimat hareketinde ve bunun yarattığı yeni tip merkezileşmeye karşı oluşan muhalefet akımlarında yer alan Osmanlı aydınları yeni kurulan dünya düzeninin bazı eğilimlerini saptamakla beraber, Osmanlı Devleti'nin bu düzendeki yerini doğru değerlendirememişlerdir. Çünkü köklü bir değişime öncülük yapacak yükselen bir sınıfın özlemlerini temsil etmiyorlardı. Bu yüzden çelişkiler içinde bocalamışlardır. Namık Kemal, Avrupa devletlerinin Osmanlıları Rusya'ya karşı «korkuluk» gibi kullanmalarını **İbret** gazetesinde eleştirmiş, fakat **Vatan Yahut Si-**

75 Aynı eser, s. 195.
76 Şerif Mardin, **Jön-Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908;** İstanbul, İletişim Yayınları, 1989, s. 15.

listre'de «moskof düşmanlığı»nın şampiyonluğunu yapmıştır. Bu gibi çelişkiler Jön-Türkler'in en etkili temsilcilerinde de sık sık göze çarpmaktadır. Örneğin Dr. Abdullah Cevdet'in fikri evrimine bakarsak, islamcılıktan aşırı bir Batı hayranlığına, mütarekede İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne, nihayet kürtçülüğe meyleden tutumuyla tipik bir Jön-Türk profilini bize yansıtmaktadır.[76] Sanıyorum ki bütün bu çelişkileri açıklayacak anahtar kısmen yazarın kişiliğinde yatıyorsa, daha çok da uluslararası ilişkilerin değişen kombinezonlarında aranmalıdır. Bir örnek verelim. Dr. Abdullah Cevdet batı hayranı olarak şunları yazmıştır: «Bazılarımız Avrupalıların bizi hiçbir vakit sevemeyeceklerini daima düşman olacaklarını iddia edip duruyorlar. Düşünmüyorlar ki, daha yarım asır evvel bu adamlar bizi Kırım muharebesinde ölümden kurtardılar...»[77] Fakat Dr. A. Cevdet düşünemiyordu ki, yine yarım asır evvel, Batı'yı kendisinden çok daha iyi tanıyan Lamartine, Kırım'da, aksine Türklerin hıristiyan uygarlığını savunmak için öldüklerini yazmıştı.[78] Oysa sömürgecilik ve emperyalizm olgularını kavrayamayan ve Batı'nın «akıllılığı», «alimliği» ile açıklayan Dr. A. Cevdet elbetteki açıkça sömürgeciliği savunma konumuna da düşmüştür. 1904'de Fransa'nın Fas sultanlığı üzerinde himaye kurması üzerine Osmanlı'da şunları yazıyordu: «Fransızlar bizden akıllı, bizden alim, hele bizden bin kat daha adil oldukları ve ahkâm-ı ilahiyeyi bizden daha iyi tanıdıkları için her tarafta cahil ve zalim olan müslümanları boyunduruk altına alıyorlar. Kabahat bizdedir.»[79] Kabahat bizdedir ve Batı sömürgeciliğinde hiçbir sorumluluk yoktur. Dr. A. Cevdet kendisini İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucuları arasına ve İngiliz emperyalizmi bağlamında

76 Dr. M. Şükrü Hanioğlu; Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, Üç Dal Neşriyat, 1981.

77 Aynı eser, s. 180 (Terakki, No. 1, Nisan 1906'dan naklen)

78 Lamartine 1857'de yayınlanan «Histoire de la Turquie» de şunları yazmıştı: «Türkler aslında Hıristiyanlık için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde dünyanın özgürlüğünü savunuyorlar.» Cilt . I, s. 26.

79 Hanioğlu, a.g.e., s. 191. Şerif Mardin Jön Türklerle ilgili eserinde Dr. Abdullah Cevdet'in «emperyalizme nefreti»nden (s. 180) sözetmekle beraber bunun nasıl ortaya çıktığına ait bir bilgi vermeye gerek duymamıştır.

Kürtçülüğü savunmaya götüren bu fikirlerinde ne derece samimiydi? İnsanların gerçek niyetlerini bilemeyiz ama, Osmanlı Devletinde devrimci bir burjuvazinin olmayışının aydınları, çıkarlarıyla, devlet aracılığıyla ya da doğrudan doğruya emperyalizme bağladığını söyleyebiliriz. Tevfik Fikret gibi bu «kural»ı doğrulayan istisnalar ise etkenliklerini kaybetmiş ve kendi içlerine kapanmışlardı.

Bu kısa açıklamamızla göstermeye çalıştık ki Osmanlılarda laiklik sorunu özgür düşünce ve felsefe düzeyinde ortaya çıkmamıştır. Hatta bu planda XVII. ve XVIII. yüzyıllara nisbetle bir gerilemeden, bir «yabancılaşma»dan sözedebiliriz. Osmanlılar XVIII. yüzyıl sonlarına kadar gerçi skolastik zihniyet içinde, fakat özümledikleri değerler çerçevesinde yaşıyorlardı. XIX. yüzyılda bu skolastiği söküp atamamışlar, üstelik dünyayı, özümleyemedikleri ve başka toplumsal evrimlerin ürünü olan kuramlarla anlamaya çalıştıkları için çelişkiden çelişkiye sürüklenmişlerdir. Haksız bir konuma düşmemek için şunları eklemek zorundayım: Mehmet Murat Bey, Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahaddin, Dr. Abdullah Cevdet ya da Şerif Paşa gibi yıllarca yurtdışında kalmış, yabancı dil bilen aydınlar elbette Osmanlı koşulları içinde önemli ve bilgili kişilerdi. Fakat Batı'da bu düzeyde, bugün adlarını kimsenin anımsamadığı binlerce on binlerce aydın vardı. Önemli olan Osmanlıların gerçek filozof ve sosyolog yetiştirmesini önleyen koşulların nasıl oluştuğunu çözümlemekti. Bunun için de sorunu uluslararası kapitalizmin bütünleşme sürecinde toplumsal formasyonların «eşitsiz ve bağlantılı gelişmeleri» eğilim kanunu çerçevesinde ele almak gerekirdi. Böyle bir yaklaşım ise kapitalist bütünleşmeye giden dönemler (périodisation) sorunsalını gündeme getirecekti. Oysa tarihi evrim bu yaklaşımların Osmanlı gerçeğinde benimsenmesine elverişli ortamın oluşmasına olanak vermemiştir. Çünkü, Marks'ın dediği gibi, «toplumlar ancak çözebilecekleri sorunları gündeme getirirler.» Osmanlı toplumunda, tarihi determinizm gerçek bir fikir bağımsızlığını ve «aklın özgürlüğü»nü sağlayacak bir kültürel ortamı önlemiştir. Böylece felsefi planda tartı-

şılamayan laiklik sorunu, politik-hukukî platforma itilmiş ve bu düzeyde çözüm yolu aranmıştır. Onun içindir ki Türkiye'de laikliğin ve onun gerektirdiği siyasal-hukuki yapılanmanın gerçekleştirilmesi birçoklarına çok radikal bir kopuş, toplumun kabul edemeyeceği bir operasyon olarak görünmüştür. Aslında durumu biraz daha ılımlı hatlar içinde sunmak mümkündür.

Batı sömürgeciliği doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol altına aldığı ülkelerde iki tip aydın yetiştirmiştir. İlk kategoride batı kültürünü tam anlamıyla özümlemiş, fakat kendi kültürüne, değerlerine hatta diline yabancılaşmış «sömürge aydınları»nı sayabiliriz. Sömürgeci ülkelerle tamamiyle bütünleşmiş bu aydınları da, kişisel duyarlıklarına göre ve Batılı çoğulculuk çerçevesinde alt kategorilere ayırabiliriz. Fakat bunların özelliği hareket ve etkinlik sahalarının batılı sömürgeci ülke oluşu ve bu ülke kültürünün bir parçası haline gelişleridir.[80] İkinci kategoride ise Osmanlı Devleti gibi yarı-sömürge statüsündeki ülkelerde Batı etkisinin yarattığı aydınlardır. Bunlar batı kültürünü tam özümleyemedikleri gibi kendi kültürel değerlerine de inançlarını büyük ölçüde kaybetmişler, bir değer ve referans krizi içinde bocalayan «hybride» varlıklar haline gelmişlerdir. Bu kültürel kopukluğun yarattığı şizofrenik baskı günlük hayatın bir parçası halini almıştır.[81]

Osmanlılar, son dönemde daha çok ikinci tip aydınlara sahip olmuşlardır. Bu yüzden bizde evrensel boyutlu bir düşünce hayatı gelişmemiştir. Fakat yine de Batı etkisiyle gelişen fikir akımları artık karmaşık bir toplumu islami dogmalarla yönetmenin yetersizliğini hatta olanaksızlığını gözler önüne sermişti. Böylece «laik» bir zihniyetin bir kültürel özeleştiri sonucu olarak değil, Batı'dan öğrenilen ve Batı toplumlarındaki doğuş şekli ve işlevi bizdekinden çok farklı olan kurumların ithaliyle yoğrul-

80 Sorbon'da profesör olan Cezayir kökenli Muhammed Arkoun «Mağrepli arapların çoğulcu kişiliğini» savunuyor ve «dar ve obskürantist» bir milliyetçiliğin etkisiyle Fransız dilinde yazan arap yazarların bozuk bir arapçaya dönüşlerini eleştiriyor. Bk. **La Seconde Libération du Maghreb;** Le Monde Diplomatique, 1992, Mart.

81 Daryush Shayegan **La Déchirure,** Débats, 1986, No. 42.

duğuna tanık oluyoruz. Bu durum yeni tip Osmanlı aydınlarının, kendi referansları geleneksel referanslardan çok farklı olduğu için, geniş kitlelere nüfuz etmelerine de engel olmuştur. İmam Gazali ya da Saadeddin Taftazani yerine Schopenhauer'den ya da Bergson'dan nakillerde bulunmak pek inandırıcı olmamıştır. Batı Aydınlanması, daha önce de söylediğim gibi, zamanın egemen düşünce modeli olan hıristiyan teolojinin tartışılması ve çürütülmesi ile gerçekleşmişti. Rusya'da da XIX. yüzyılın ikinci yarısında doğan nihilist akım Ortodoks kilisesinin dogmalarının tartışılmasıyla bir «aydınlanma» işlevi görmüştür. Bu yüzden Dostoyevski ve Tolstoy gibi büyük (düşünür) romancılar dini inançlarıyla rasyonalist değerleri arasındaki gerginliği hep yaşamış ve kahramanlarına da yaşatmışlardır. Osmanlı düşüncesinde de laiklik, sistematik düşün ürünlerinden çok, yeni benimsenen yazınsal türler, özellikle roman kanalıyla daha yaygın bir alan bulmuştur. Bu bağlamda H. R. Gürpınar'ın «hiçizm» olarak isimlendirdiği nihilizminin çok uyarıcı etkileri olmuştur.[82] Bütün bunlar gözönünde bulundurulursa Türkiye'de laikliğin, sağlıklı bir yoldan geliştiği pek söylenemezse de sadece kuvvete dayanan tepeden inme yöntemlerle gerçekleştirildiğini iddia etmek de haksızlık olur. Söylenebilecek tek şey laikliğin, belli bir fikrî evrim bağlamında, elitist bir yöntemle halka empoze edildiği ve bugün hala gündemde bulunan sorunları beraberinde taşıdığıdır. Devrimini 1789'da gerçekleştiren Fransa'da bile din ile devletin ancak 1905'te birbirinden ayrıldığı düşünülürse islam ülkelerinin bugün içinde bulundukları zorluklar anlaşılır. Bu soruna yeniden dönmek üzere, şimdi Türk Devrimi'nin laiklik ilkesini nasıl yürürlüğe soktuğunu gözden geçirelim.

Laiklik: Toplumsal ve Siyasal Yönleri

Bir devrim herşeyden önce toplumsal bir olay olduğuna ve

82 Bk. Pertev Naili Boratav **Folklor ve Edebiyat**, İstanbul, 1982, Cilt. 1, s. 328. T. Timur, **Osmanlı-Türk Romanı**, s. 46-49.

ayrıcalıklı-egemen bir sınıfın varlığına son verdiğine göre Türk Devrimi de bu konuda bir istisna oluşturmuyor. Türk devrimcileri tüm Kurtuluş Savaşı boyunca türlü ihanetlerine tanık oldukları halife-sultanın, emperyalizmin son bir manevrasıyla Lozan'a çağrıldığını öğrenince bu makamı hemen ilga ettiler. Bununla beraber, islam dünyasında yine de bir ölçüde prestije sahip olduğu düşünülerek hilâfet makamı –pratikte çelişkili bir durum yaratarak–[83] bir süre daha devam etti. Bir politik olgu olarak Türk Devrimi'nin son eylemi 3 Mart 1924'de çıkarılan bir kanunla hilafetin ilga edilmesidir. Aynı kanunla hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılmaları, Devrim'in toplumsal yönünü teşkil ediyor, saray çevresi ve işbirlikçilerinden oluşan ayrıcalıklı bir oligarşi tarih perdesinden siliniyordu. Aslında bu kolay olmamış, yeni dramatik gerilimlere yol açmıştır.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtikten sonra, «geniş cephe» ilkesi çerçevesinde halife-sultanı hiçbir zaman karşısına almak istememişti. Tam tersine aynı espri içinde bir prensin ulusal harekete katılmasını da arzu etmişti. Bu sırada veliaht Abdülmecid efendi Milli başkaldırıya sempati duyuyordu ve söylentilere göre, Sultana iktidarı «daha muktedir» olanlara bırakmasını öneren bir mektup yazmıştı.[84] Hatta, yakınlarına göre, Mustafa Kemal onu 1920 ağustosunda Anadolu'ya davet etmişti. Veliaht Abdülmecit efendi önce bu davete çok sevinmiş, fakat iki gün düşündükten sonra «sultanın ve Hanedan ailesinin durumunu sarsmamak için» olumsuz yanıt vermişti.[85] Fransız istihbarat örgütünün ele geçirdiği bir mektuba göre M. Kemal 1921 şubatında Abdülmecid'e «sultanlık» önermiş, yanıt yine olumsuz olmuştu.[86] Buna karşılık Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk efendi 1921 nisanında tüccar kılığıyla Anadolu'ya geçmiş, İnebolu'da Abdülmecid sanılarak coşku yaratmış, fakat Sakarya zaferinden sonra

83 Hukuki durumun belirsizliği ve Atatürk'ün sorunu nasıl yorumladığı konusunda bk. Dr. Bülent Daver, **Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik**, Ankara, SBF Yay., 1955, s. 67-71.

84 A. Jevakhoff; **Kemal Atatürk**, Paris, 1989, s. 257.

85 Aynı eser, s. 257.

86 Aynı eser, s. 258.

artık katılımına ihtiyaç duyulmamıştır. Veliahdın, Meclisin Aralık 1921 oturumunda okunan mektubuna cevap verilmesine dahi gerek görülmemiştir.[87] Fransız araştırıcısı Jevakhoff'un eserinden aktardığımız ve Hanedan ailesine mensup kimselerin tanıklıklarıyla Fransız istihbarat çalışmalarına dayanan bu bilgiler aslında olayların mantığına uygundur ve Mustafa Kemal'in her türlü gücü ulusal dava uğruna seferber etme konusunda ne kadar titiz olduğunu sergilemektedir. Fakat dava kazanıldıktan sonra bütün ihanetleri belgelenmiş bir hanedanın yeniden tahtına oturmasına izin vermesi de herhalde beklenemezdi.

Hilafetin kaldırılışı sırasında asıl büyük tepkiler yurt dışından, özellikle Hintli müslümanlardan gelmiştir. Hintli müslümanlar Milli Kurtuluş Savaşımız sırasında kitleleri seferber etmeye, Londra'ya delegeler göndererek İngiliz Hükümeti üzerine baskı yapmaya çalışmışlardı. Hatta Gandi bile hareketi İngilizlere karşı bir başkaldırı olarak görmüş ve Hint milliyetçiliğine katkıda bulunur düşüncesiyle desteklemişti.[88] 1920'de Londra'ya Muhammed Ali'nin başkanlığında giden Hilafet Delegasyonu'nun yaptığı görüşmelerin metinleri yayınlanmıştır. Bunları tartışmadan önce bir noktayı belirtmede yarar görüyorum. Hintli müslümanların girişimleri Türkiye'de büyük yankılar uyandırmıştır. Hilafet kaldırılırken soruna dini açıdan bakmayan bir sürü insan dahi yeni kurulacak devletin böylece büyük bir manevi destekten yoksun kalacağını düşünüyorlardı. Arapların Türklere karşı gelişen milliyetçiliğinin bilincinde olan çevreler özellikle Hintli müslümanlar örneğini ileri sürmüşlerdir. Oysa Hintli Delegasyon'un görüşmeleri incelenirse durumun bu şemaya fazla uymadığı görülür. Aslında 1919'da kurulan Hilafet Komitesi Kurtuluş Savaşımıza katkıda bulunmak için para toplamış ve İngiltere'ye karşı baskı yapmak amacıyla ajitasyonda bulunan (grevler, boykotlar vb.) «gönüllüler hareke-

87 Aynı eser, s. 259.
88 Gail Minault; **The Khilafat Movement;** New York, Colombia Un. Press, 1982, s. 11

ti»ni örgütlemiştir.[89] Fakat paraların harcanış biçimi (böyle durumlarda hep görüldüğü gibi) büyük eleştirilere uğramış, «gönüllüler hareketi» de 1921'den sonra zayıflamıştır. Daha da önemlisi Londra'ya giden ve orada Lloyd George da dahil İngiliz yöneticileri ile yapılan görüşmelerde gerçekleştirilmek istenen amaçtır. 19 Mart 1920'de Lloyd George ile görüşen Muhammed Ali aynen şunları söylemiştir: «Müslümanlar olarak bizi ilgilendiren Hilafettir... Türkler Araplar derecesinde sevgimizi kazanamazlar. Bütün istediğimiz ülkeyi tam bir islam egemenliği altında korumaktır.»[90] Yine Delegasyon başkanı Muhammed Ali 23 Mart 1920'de yaptığı bir konuşmada «Biz Türklerin avukatı değiliz, Hintlilerin avukatıyız. Türkler adına konuşmuyoruz, kendi adımıza konuşuyoruz» demişti.[91] Görülüyor ki dinin milliyetçi bir renk kazandığı bir dönemde, Hintli müslümanlar asıl kendi kavgalarını veriyorlar ve sempatileri de Türklerden çok Araplara gidiyordu. Zaten 1921'den sonra hareket gerilemeye başlamıştı. G. Minault, 1924'te Hilafet kaldırılınca Hintli müslümanların tepkilerini şöyle özetliyor: «Hilafetçilerin bu olaya tepkileri, hareketin öncelikle Hindistan'daki müslümanların siyasi geleceği ve dayanışması ile ilgili olduğunu gösteren bir delildir... Türkiye'deki durumun gerçekleri onları pek ilgilendirmiyordu.»[92]

Hilafetin kaldırılması Türkiye'de nasıl karşılanmıştır? Atatürk bu radikal işleme yol açan –ya da bunu hızlandıran– olayları Söylev'inde anlatmıştır. Buna göre ulusal egemenlik kavramının uygulamaya konulmasından sonra «Halifelik» sıfatının ister istemez sembolik bir anlam taşıyacağı ortaya çıkmıştı. Hilafet makamına seçilen Abdülmecit efendiye verilen talimatla, kendisinden «Müslümanların Halifesi» sıfatından başka bir sıfat kullanmaması ve müslümanlık dünyasına yayın-

89 Gail Minault, a.g.e., s. 137.
90 Bk.**Recueil de Textes de la Délégation Indienne du Khalifat** (Beş broşür) Paris, 1920. Ayrıca bk. **Foreign Affairs**, Temmuz, 1920. Hintli müslümanların maddi yardımı için bk. A. Müderrisoğlu, a.g.e., s. 525-526.
91 **Receuil de Textes**, (4. broşür), s. 10.
92 G.Minault, a.g.e., s.169.

layacağı bir bildiriyle yeni «Türkiye Ulusal Halk Hükümeti»ni ve onun «değerli çalışmalarını» övmesi, Vahdettin efendinin «yaptıkları bir bir sayılarak» kınanması ve yeni Türkiye Devleti'nin «kendine özgü nitelikleriyle yönetim biçiminin Türkiye halkı ve bütün Müslümanlık Dünyası için en yararlı ve en uygun olduğu(nu)» belirtmesi istenmişti.[93] Dönemin önemli aydınlarından olan Abdülmecid efendi, kendisi açısından çok küçük düşürücü bir belgeyi imzalamak istememiş, dolaylı bir şekilde Atatürk'le pazarlığa girmiş, hatta bazı ödünler de elde etmişti.[94] Fakat Mustafa Kemal, Halife'nin kullanacağı sıfatlar, giyim biçimi vb. gibi sembolik ögeler altında, devrimin özüyle ilgili bir kavga potansiyeli sezmişti. Biliyordu ki «onun (Abdülmecid'in) Halife sanı ile Padişahlık yapması için gerekli ortam ve koşulları hazırlayıp sağlayabileceklerini tasarlayan kimseler»[95] mevcuttu. Bu kavga, belki Atatürk'ün tahmininin de üstünde boyutlarda, daha sonra patlak vermiştir. Fakat bu iktidar kavgasını saltanat ve hilafet alanına indirgemek son derece yanlış olur sanıyorum. Ülkenin üstünde karabulutlar dolaşırken hayatlarını tehlikeye atarak Mustafa Kemal'in yanında yer alanlar «Saltanat»ın nesnel işlevini herhalde görmüşlerdi. Onları «Amasya Tamimi» ile başlayan kavganın gerçek niteliğini kavrayamamış olmakla suçlamak haksızlık olmaz mı? Saltanata bağlı olsalar bile –ki bazı komutanlar bunu ifade etmişlerdir– ulusal egemenlikle çatışmayacak, tarihi sembol niteliğinde bir saltanatı düşlüyorlardı. Asıl kavga İttihatçı despotizm ve Sevr'den sonra kurulacak yeni rejimin niteliği ile ilgili olmuştur. Bu yüzden partileşmelere, yasaklamalara, Takriri Sükûn kanununa, suikastlere ve İstiklal Mahkemelerine varan bu çatışma «diktatörlük» ve «özgürlük» kavramları etrafında cereyan etmiştir. Şeriatçı cephenin laikliğe tepkisine gelince, bu tahmin edilebileceğinden çok daha sınırlı olmuştur. Kurtuluş Savaşından

93 M. Kemal Atatürk, **Söylev**, Cilt. I-II, s. 377.

94 Aynı eser, s. 378. (Örneğin «müslümanların halifesi»sıfatına ilaveten «Kutsal Mekke ve Medine'nin Hadim-ül'haremeyni» sıfatını kullanabileceği, eleştirisinde Vahdettin'in adını kullanmaması gibi ödünler).

95 M.K. Atatürk, **Söylev**, Cilt. I-II, s. 379.

sonraki dönemde Türk kimliğinde ulusculuk ve ulusallık, islamcılığın önüne geçmiş ve bu radikal devrim sanıldığından fazla kabul görmüştür. Bununla beraber Türkiye'de laikliğin çözüm tarzı Batı'daki gibi Aydınlanmanın, bir kültür devriminin sonucu olmamıştır. Bu yüzden laiklik sorunu, karşı akımlarla beraber, İkinci Dünya Savaşından sonra yeniden gündeme gelmiş ve özellikle son on onbeş yıl içinde tüm islam dünyasını sarsan boyutlar kazanmıştır.

Devrim, Radikalizm ve İdeoloji

Türk Devrimi'nin dikkatli bir gözlemcisi «Türkiye'de 1922 ile 1928 arasında olup bitenlerin dünyada bir benzeri yoktur»[96] diyordu. Kemalist rejime uzun yıllar hukuk danışmanlığı yapmış bir başka batılı da şunları yazmıştı: «24 Temmuz 1923'de Türk temsilcileri barış anlaşmasını imzalayarak Lozan'dan döndüklerinde devrim sözcüğü kullanılmadı, fakat derhal girişilen eylemler gösterdi ki gerçekte islam dünyasının o güne kadar hiç görmediği bir devrim yapılıyordu.»[97] Bu radikalliğin anlamı nedir?

Devrimler sadece ortadan kaldırdıkları toplumsal sınıflar ve ideolojiler çerçevesinde değil, bizzat onu gerçekleştirenler arasında da büyük sorunlar yaratırlar. Bir toplumsal düzenin ve onu meşru kılan dünya görüşünün radikal bir biçimde değiştirilmek istenmesi, bu devrimi yapanların da ani bir kimlik değiştirmesi anlamını taşır. Bu ise, ne kadar hazırlıklı olurlarsa olsunlar, bunalımlara, psikolojik krizlere yol açar. Devrimlerin sosyal-psikolojisi ya da psikanalizi yeterince işlenmemiş bir konudur. Marks, 1848 devrimini gözleyerek bu planda ilginç saptamalar yapmıştı. Burada bir parantez açalım.

Köklü toplumsal dönüşümler tüm toplum katmanlarında bir endişe, bir ürküntü yaratırlar. Böyle dönemlerde «bütün ölmüş

96 P. Gentizon, a.g.e., s. VII.
97 Léon Ostrorog; The Angora Reform, Londra, 1927, s. 70.

kuşakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaşayanların beyinleri üzerine çöker. Ve, onlar kendilerini ve şeyleri, bir başka biçime dönüştürmekle, tamamıyla yepyeni birşey yaratmakla uğraşır göründüklerinde bile, özellikle bu devrimci bunalım çağlarında, korku ile geçmişteki ruhları kafalarında canlandırırlar, tarihin yeni sahnesinde o saygıdeğer eğreti kılıkla ve başkasından alınma ağızla ortaya çıkmak üzere onların adlarını, sloganlarını, kılıklarını alırlar. İşte bunun gibi, Luther havari Paul'ün maskesini takındı, 1789-1814 devrimi ardarda, önce Roma Cumhuriyeti, sonra Roma İmparatorluğu giysisi içinde kurum sattı ve 1848 Devrimi, kimi 1789'un kimi de 1793'ün ve 1795'in devrimci geleneğinin taklidini yapmaktan öte birşey yapamadı»[98] Marks eski duaları okuyan kahramanların kendi çağlarının işlevini nasıl yerine getirdiklerini Fransa'dan örneklerle açıkladıktan sonra İngiltere'de benzer bir sürecin çok daha önce tamamlandığını hatırlatır: «Yüzyıl önce, gelişmenin bir başka aşamasında, Cromwell ve İngiliz halkı, kendi burjuva devrimlerine gerekli olan dili, tutkuları ve hayalleri, Ahdiatik'ten almışlardı. Gerçek amaca varıldığı zaman, yani İngiliz toplumunun burjuva toplumuna dönüşümü gerçekleşince, Locke, Habakuk'un ayağını kaydırıp onun yerini aldı»[99] Devrimin bir çeşit «kollektif bilinc-altı»nı ortaya koyan bu çözümlemeyi Türk Devrimi açısından da sorgulayabilir miyiz?

Atatürk'ün Milli Kurtuluş Savaşı boyunca saltanat ve hilafete karşı cephe almadığını, konuşmalarında islam tarihinden bol bol örnekler verdiğini, 1921 Anayasası dolayısıyla yaptığı açıklamada bile «bir prensip olarak makamı hilafet ve saltanatı kabul ediyoruz» dediğini daha önce belirtmiştim. Aslında «halk egemenliği» gibi devrimci bir fikri de işlediği bu konuşmalar iki ihtiyaca cevap veriyordu. Birincisi, devrimci bir taktik çerçevesinde bir geniş cephe gerçekleştirmekti. Belki de tamamlayıcı nitelikteki ikinci ihtiyaç ise, Marks'ın deyimiyle

98 Karl Marx; **Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i,** Çev. Sevim Belli. Sol Yayınları,Ankara, 1990,s. 14-15.
99 Aynı eser, s. 15.

«yaşayanların beyinleri üzerine büyük bir ağırlıkla çöken, bütün ölmüş kuşakların geleneği»ni sarsmadan, yumuşak bir geçişi sağlamaktı. Atatürk'ün bu nitelikteki konuşmalarına en iyi örnek olarak 1 Aralık 1921'de yaptığı konuşmayı gösterebiliriz. Atatürk bu konuşmasında Meclisin (ve dolayısıyla kendisinin) yetkilerini kısıtlamaya yönelen[100] karşı-devrimci bir eğilimi frenlemeye çalışırken resmi Osmanlı tarihi ile de hesaplaşmak zorunda kalmıştır. Fakat bu hesaplaşmayı yaparken, Osmanlı kollektif bilinçaltını oluşturan «kurucu efsaneler»e de yer vermeye özen göstermiştir. Bu yüzden bu önemli söylevdeki ana temler üzerinde bir miktar durmak istiyorum.

Sözkonusu kanun önerisi Meclis Başkanı'nın yetkilerini «Heyet-i vekile» lehine kısıyor ve onu bir «tasdikçi», M. Kemal'in deyimiyle bir «posta müvezzii»[101] durumuna sokuyordu. Bu yöndeki maddeler, kendini TBMM ile özdeşleşmiş hisseden M. Kemal Paşa'da İkinci Mahmud'dan itibaren girişilen «ıslahat» hareketlerinin eleştirisini yapmak ihtiyacını doğurmuştu. Bu eleştiriyi «taklitçilik» ve «memlekette isyan ocağını körüklemekte olan anasırı gayrımüslimeyi memnun etmek (için), bunların memnuniyetini iltizam eden (gerekli gören) Avrupa'nın ve garbın karşısında birşey yapmak»[102] zorunluluğu çerçevesinde toplayan M. Kemal daha sonra sözü Meşrutiyet hareketine ve Kanunu Esasi'ye getirmiştir. Atatürk'e göre Meşrutiyet fikri Avrupalıların Osmanlı Devletini «tahtı vesayete» (vesayet altına) almaya karar verdikleri bir sırada ortaya çıkmıştı. Devrim önderi şöyle devam ediyor: «İşte o zaman, efendiler, bir paşanın riyasetinde üçü hıristiyan olmak üzere on altı memur, on ulema ve iki askerden mürekkep bir heyet Babıali'de toplandı (elindeki Kanunu Esasi'yi göstererek) ve bu kitabı yazdı. Bu kitap milleti memnun etmek için, milletin arzu ve (gerçek emelleri) için (yapılmamıştır). Efendiler bu kitap düşmanlarımızı muvak-

100 23 Nisan 1920 rejiminden sonraki Anayasa gelişmeleri için bk. Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, Der Yayınları, 1992, s. 181-234.

101 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1945, s. 187.

102 Aynı eser, s. 199.

katen olsun memnun etmek gayesini gözetmiş bir kitaptır... bu kitabın mahiyetinin millet ile, hâkimiyet ile, iradei milliye ile hiç alakası yoktur.»[103] Atatürk'ü okumaya devam edelim: «Efendiler! Sultan Hamit bu kitaba dayanarak bu kitapta bahşolunan hukuka dayanarak, ve bu kitaba bakarak aldanan milletvekillerini dağıttı. Ve 33 sene bu milleti köle gibi istihdam etti! Nihayet zavallı millet tekrar istihsali hürriyet için, hakimiyetin istihsali için yeniden çalışmaya başladı... Nihayet 324'te (1908'de) tekrar ilanı hürriyet istedik meşrutiyet istedik, hakimiyeti milliyemizin tecellisini istedik. Sultan Hamit derhal bu kitabı bize gösterdi: "Pekala bu kitabı mı istiyorsunuz? Maksadınız bu kitap mıdır? Alınız, verdim!" dedi.»[104] Sonra? Sonra 31 Mart ayaklanması, dökülen kanlar, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi vb. Aslında değişen birşey yoktu. «Efendiler! Bu kitabın hükümleri cari oldukça memleket ve milletin üzerinde istibdat ve mutlakiyetin devam etmesine engel olacak hiçbir kuvvet yoktur. Bu kitabın kuvvetini, ya bir adam kullanabilir veya o adamı elinde kullanabilecekler kullanabilirler.»[105] Sultan Reşat bu iktidarı kullanamayacak «tabiat ve hilkatte» olduğundan Devlet yönetiminde mutlakiyet idaresi «aynı birkaç kişi tarafından senelerce bu memleket ve millete tatbik edilmiştir! Nihayet efendiler Sultan Mehmet yerine sultanı hâzır geldi. Sultanı hâzır (Vahdettin) bu kitabın selahiyeti dahilinde verdiği hukuku derhal kullanmakta kusur etmedi. Derhal burada kendine verilmiş hukuku şahaneyi kullanarak milletin vekillerini kapı dışarı etti!»[106] Bu ilginç açıklamayı izlemeye devam edelim: «Ne oldu sonra efendiler! Erzurum Kongresi oldu, Sivas Kongresi oldu ve bu kongrelerde toplanmış olan insanlar millet namına dedi ki "Hayır, biz milli hâkimiyetimizi isteriz, milli irademizi kullanacağız! Nasıl? Yine bu kitabın hükümlerini tatbik ile kullanacağız." (Sultanın görüşü) şu yolda idi

103 Aynı eser, s. 200.
104 Aynı eser, s. 200-201.
105 Aynı eser, s. 201.
106 Aynı eser, s. 201.

"Sahi mi söylüyorsunuz? Kabul ettik!" Millet yine bu kitaba böyle bakarak, çocukların şekere bakıp aldandıkları gibi aldanarak vekillerini İstanbul'a gönderdi. Ne oldu efendiler? (Maltaya sesleri) İşte efendiler! Bu kitap yapıldığı sırada Hariciye Nazırı olan zatın Avrupa devletleri sefirlerine yazdığı bir yazıda dediği gibi, padişah ile milletin karşılıklı taahhüdüne dayanan bir kitaptır. Mukavelenamedir... Bir palavradır efendiler (alkışlar)»[107]. «Bu kitabın son rolü millet vekillerini, saltanat ve hilafet makamında bulunan zatın en büyük düşmanlarla ittifak halinde, dağıtmasıyla nihayet bulmuştur.Ve onun üzerine milletimiz çocukçasına aldatmaktan ibaret olan bu hareketi artık tekrar etmemeye tövbe ve istiğfar etmiştir ve bu defa hakikaten **kuvayı milliyeyi âmil ve iradeyi milliyeyi hakim kılmak üzere** (altını ben çizdim) yüksek heyetinizi buraya göndermiş ve bugünkü hükümet şeklimizi tayin, tesbit ve bugünkü faaliyet şeklini vazeylemiştir.»[108] Atatürk'ten aktardığım ve belki de bazı okuyucularıma uzun görünecek bu açıklamalar son derece önemlidir ve aslında tamamı okunmalıdır.[109] Çünkü bir devrim sadece egemen konumdaki bir toplumsal sınıfın ayrıcalıklarına son vermekten ibaret değildir. Onun bu ayrıcalıklarını meşru kılan dünya görüşünü ve siyasal mekanizmaları da yok etmeyi zorunlu kılar. Atatürk bu çözümlemesinde işte bunu yapmakta ve Osmanlı oligarşisinin ayrıcalıklarını meşrulaştıran «resmi tarih»i çürütmektedir. Bugün Türkiye'de egemen olan, okullarda okutulan tarih anlayışı Atatürk'ün Meşrutiyet anayasasını «kara kitap» olarak niteleyen bu çözümlemesine ne derece uygundur? «Resmi tarih» adı altında, şiddete indirgenmiş bir «jakobenlik» sayılan kemalizmi eleştirenler, aslında bazan bilinçli bazan da bilinçsiz olarak «devrim» fikrine saldırmaktadırlar.

Türk Devrimi'nin radikalliğinden ve radikal düzen değişikliklerinin kollektif psikolojide yarattığı rahatsızlıklardan söz

107 Aynı eser, s. 202.
108 Aynı eser, s. 202.
109 Atatürk bu görüşlerini başka konuşmalarında da işlemiş ve Osmanlı Devletinin yarı sömürgeleşme sürecini çözümlemiştir. Bk.**Söylev ve Demeçler**, II, 1952, s. 99-112.

etmiştim. Şimdi bu konuda bazı sorular sorabilir, bazı gözlemlerde bulunabiliriz. Türk Devrimi «Osmanlı bilinçaltı»nı ne ölçüde sarsmıştır? Türk Devrimi'nin «Habakuk»ları, «havari Paul»leri ve «Roma İmparatorları» kimler olmuştur? Bu konuda ilginç bir tabloyla karşılaşıyoruz. Gerçekten Atatürk bir yandan «resmi tarih» yazımını en ağır bir şekilde eleştirirken, Devrimin amaçladığı «ulusal kimlik»e tarihi dayanaklar arıyor ve psikolojik planda «süreklilik içinde değişiklik» taktiğiyle hareket ediyordu. Bu konuda saltanatın yıkılması vesilesiyle yaptığı ve Türk milletinin «tarihi derinliği»ni[110] sorgulayan konuşması bize önemli ipuçları vermekedir. Atatürk'e göre bu konuda iki ölçüt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi «tarih öncesi devirler»e ait ölçüttür. Bu bağlamda «Türk milletinin ilk ceddi Türk namındaki insan, ikinci, ebülbeşer Nuh Aleyhisselâmın oğlu Yafesin oğlu olan zattır.»[111] Atatürk tarihin bu ilk devirleri için «belge» konusunda pek hoşgörülü davranmak gerektiğini, dolayısıyla bu ölçütün efsanevi niteliğini de belirtiyor. Fakat asıl vurgulanması gereken nokta Atatürk'ün bu yaklaşımıyla Osmanlı kimliğini tek tanrılı dinlerin ortak kaynağına bağlayan alan içinde kalmasıdır.[112] Fakat «en kati ve en maddi tarihi delillere dayanarak»[113] Türk kimliği arayışında «onbeş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş» kavimlerden başlayarak ve bu kavimi «yüzü nuranî, sözü ruhanî, rüşt ve reviyette bedelsiz, sözünde sadık ve halim ve mürüvetçe saire faik olan Muhammed Mustafa»nın ilahi ilhamıyla donattıktan sonra, kahramanlarını sıralıyor: Melikşahlar, Cengizler, Selçuklar, Osmanlar vb.[114] Atatürk bu radikal dönemeçte, Tanzimat'a kadar egemen tarih anlayışının sınırları çerçevesinde seyretmektedir. Biliyoruz ki, hayatının son yıllarında bu çerçeveyi de aşıp, Türkleri dar bir etnik temelden kurtararak, evrensel bir

110 Söylev ve Demeçler, Cilt. I, s.261-271.
111 Söylev ve Demeçler, Cilt. I,s. 261.
112 Bu konuda bizim Osmanlı Kimliği (Hil Yayınları, 1986), s. 77-80.
113 Söylev ve Demeçler,I, s. 261-262.
114 Aynı eser, s. 269.

boyuta kavuşturmaya çalışacaktır. Bugün birçok tarihçinin alay ettiği dil ve tarih tezlerinin kemalist rejimin yeni bir dönüşümüyle, yeni «kurucu efsaneler» arama ihtiyacıyla yorumlanmaya çalışılması daha doğru bir yaklaşım olmayacak mıdır?

Devrim, Karşı Devrim ve Şiddet

Devrim kavramı ve olgusu ister istemez kökten bir davranışı, o da bir tepkiyi, toplumsal bir direnci çağrıştırır. Her devrimin bir Termidor'u, bir karşı devrimi yok mudur? Tarihi gelişme diyalektik çelişkiler içinde gerçekleşmiyor mu? Türk Devrimi ne gibi dirençlerle nasıl bir karşı-devrim potansiyeli ile karşılaşmıştır? Bu açıdan bakılırsa Türk Devrimi'nin tarihte en büyük güçlükler içinde gerçekleşmiş devrimlerden biri olduğu kolayca görülür. Atatürk'ün bir diplomat, bir asker, bir taktisyen olarak büyüklüğü buradadır. İçerden ve dışardan büyük bir düşman koalisyonu ile karşılaşan bir hareketin, kademeli ittifaklar çerçevesinde, giderek büyüyen bir cephe tabanında adım adım zafere ulaşması evrensel bir başarı örneği olarak selamlanmıştır. Eğer İttihatçıların lekeledikleri Türk sıfatı 1930'larda yeni ve taze bir saygınlık kazandıysa, bu başta Mustafa Kemal olmak üzere bir avuç devrimcinin eseridir.

Mustafa Kemal her devrimin bir Termidor'u olduğunu bilmiyor değildi. Bu konuda 1923 yılı başlarında yaptığı bir konuşmada şunları söylemişti: «Milletimiz, üç buçuk senelik bir zamana sıkıştırılması imkanı olmayan çok büyük bir inkılabın amili olmuştur. Gerçekten asırlardan beri tabi olmaya alıştığımız bir idare şeklinin haricine çıkarak dünyada benzeri bulunmayan bir devlet kurduk. Fakat bu yeniliğin mutlaka makûs (karşı) bir hareketi icabettireceğini hatırımızdan çıkarmamak lazımdır. Bu harekete özel tabiriyle "irtica"derler. Yaptığımız işler ve aldığımız neticelere göre bu gibi irticalara her vakit intizar olunabilir. Kan ile yapılan inkılaplar daha muhkem olur, kansız inkılap ebedileştirilemez. Fakat biz bu inkılaba vasıl ol-

mak için lüzumu kadar kan döktük. Bu kanlarımız, yalnız muharebe meydanlarında değil, aynı zamanda memleketin dahilinde de döküldü. Biliyorsunuz ki Hendek'te, Bolu'da, Konya'da, Yozgat'da vesair memleketimizde bir çok isyanlar vukua geldi. Ve bunların hepsi tenkil edildi. Şayanı temennidir ki, bu dökülen kanlar kâfi gelsin ve bundan sonra kan dökülmesin. Mesut inkılabımızın aleyhinde fikir ve his taşıyanları tenvir ve irşat etmek (aydınlatmak) münevverlere düşen milli vazifelerin en mühimi ve en birincisidir.»[115] Görüldüğü gibi bu konuşmasında, Atatürk, her devrimin «mutlaka karşı bir hareketi» doğuracağını söylüyor ve başvurulan şiddeti de bir «karşı şiddet» sınırları içinde düşünüyordu. Karşı devrim (irtica) ve karşı şiddet kaçınılmazdı.

Devrimlerin, devrimcilerin şahsında kana boğulması girişimleri toplumsal tarihin klasikleşmiş senaryolarından biridir. Bu bağlamda Türk Devrimi'nin de Mustafa Kemal'in şahsına yönelen suikatler içinde geliştiğini görüyoruz. Atatürk'e suikast tasarıları daha Samsun'a gitmek üzere Bandırma vapuruna bineceği sırada başlamıştı. «Vapurun Karadeniz'de batırılacağı»[116] söylentileri daha o sırada kulağına fısıldanmıştı. Atatürk bu konudaki anılarını anlatırken «Bu ihtimal mantıki idi. Ancak artık benim için yakalanmak, hapsolmak, sürülmek, düşündüklerimi yapmaktan menedilmek, hepsi ölmekle müsavi idi.»[117] diyor. Devrimcileri vururlar! Bunu biliyordu. Devrim derinleştikçe ve onun ulusal egemenliğe dayanan özü ortaya çıktıkça suikast girişimleri de ciddileşiyordu. Daha Amasya Tamimi'nden itibaren ulusal egemenlikle ilahi egemenliğin, dolayısıyla saltanat ve hilafetin uyuşamayacağı anlaşılmıştı. Atatürk'e en büyük saldırılar hilafetin kaldırılması, daha doğrusu bu yöndeki gidişin sezilmesiyle geldi. İngiliz emperyalizmi bu konudaki rahatsızlığı zamanında yakalamış ve daha 1921 mayısında bir ajanını, Mustafa Kemal'i öldürmekle görevlen-

115 **Söylev ve Demeçler,II, s. 68.**
116 **K.Atatürk Anlatıyor, s.150.**
117 Aynı eser, s. 150.

dirmişti. İngiliz istihbarat örgütüne bağlı olan ve Mustafa Sagir takma adını taşıyan bu ajan tanınmış bir Hintli müslüman aileye mensuptu. Ailesinin isminin gizlenmesi karşılığında İngiliz emperyalizminin tüm oyunlarını açıklayan M. Sagir daha önce Mısır ve İran'da çalışmış, Afganistan'da da bir emiri öldürmüştü. Davayı izleyen ve onun «en güzel Oxford ingilizcesiyle kaleme alınmış» itiraflarını okuyan bir Fransız gazeteci «bu islam camiası önünde İngiltere doğu politikasının tümünün yargılanmasıydı»[118] diyor. Bu politikayı Sultan ve Damat Ferit'le işbirliği halinde bir İngiliz subay kliği yönetiyordu.

1922 sonlarında Halifeliğin kaldırılması gündeme gelince Kemalist saflar arasında da bölünmeler başladı. Bu bölünmeler inanç ayrılıklarından mı, kişisel rekabet ve çekememezliklerinden mi, yoksa sınıfsal çıkarlardan mı kaynaklanıyordu? Bunların hepsi de rol oynamıştır ve bireysel planda ayrı ayrı incelenmelidirler. Yalnız dikkati çeken nokta, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı altında örgütlenecek olan muhalefet akımının en önde gelen isimlerinin bu aşamada hilafetten yana tavır almalarıdır. Bu muhalefet kendini hilafetin geleneksel işlevi ve «manevi hazine» oluşu fikriyle savunuyordu. Ayrıca hilafet Türklerin elinden çıkarsa, 5-10 milyonluk Türk devletinin «Alem-i İslamda, hiçbir önemi kalmayacağı»[119] ileri sürülüyordu. Bunun dışında Atatürk'ün şahsında «diktatörlüğe» gidiş tehlikesi açıkça yazılıyor ve «Hakimiyeti Milliye idaresinin» sarsılacağı söyleniyordu. Daha Kongrelerdeki başkanlık seçimlerinde, kemalist kadrolar arasında başlamış olan bu kutuplaşmanın toplumsal anlamı neydi? Bu muhalefeti toplumsal bir olgu olarak değerlendirirsek, ister istemez sınıfsal çıkarlara

118 B. G. Gaulis, **Angora...**, s. 242-247. Yazara göre, Sagir'e Hindistan Hilafet Komitesi, İngilizlerle işbirliği sağlamak için 10 milyon sterlin vermişti. Bunun bir buçuk milyonu Roma'da bulunuyordu. Anlaşma halinde hemen M. Kemal'e verilecekti. Ayrıca bk. Hanns Froembengen, **Atatürk, a Biagraphy**, Londra, 1939, s. 142-143.

119 Bu konuda bk.Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik**, Ankara, Turhan Kitabevi, s. 139. H.Cahit de Tanin'de «Halifeliği Türkiye hudutları dışında çıkarmak intihardan farksızdır.» (11 Kasım 1923) diye yazıyordu.

öncelik vermek zorundayız. Siyasal egemenlikten ayrılmış bir hilafetin bile eninde sonunda bir iktidar merkezi haline geleceği açıktı ve Abdülmecit gibi aydın bir halife dahi daha görevinin başlangıcında bazı çok önemli isimlerin desteğini arkasında hissetmişti.[120] Abdülmecit'in kısa hilafeti Halifeliğin, o makamı işgal eden kişinin öznel amaçlarını aşan nesnel bir işlevi olduğunu ortaya koymuştu. Hilafet,Türk Devriminin tasfiye etmekle yükümlü olduğu Osmanlı oligarşisinin simgesiydi.

Türk Devrimi'nin temelindeki sınıf kavgası, Anglo-sakson kökenli «modernleşme» kuramcılarında «seçkinci» (elitist) bir yaklaşımla yorumlanmıştır. Çoğu E. Shills'den ilhamını alan ve bir kısım Türk toplumbilimcileri de etkileyen bu görüşe göre XIX. yüzyılda başlayan Osmanlı «modernleşmesi» sonunda «bir askeri oligarşiyi ve kemalizmi yaratmıştır»[121]. Atatürk'ün tarihi yorumuna tamamen ters düşen bu analiz kemalist rejimin devrimci atılımının sınırlarına geldiği ve yeni bir burjuvazi yarattığı dönemden itibaren emperyalizmi meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Türk Devrimini sınıfsal temellerinden soyutlanmış bir «seçkinler kavgası» olarak gören bu yorum nesnel nitelikten tamamen yoksundur.

Atatürk Osmanlı oligarşik yönetici sınıfını tasfiyeye yönelik devrimci hareketinde, radikal bir tarih yorumuna paralel olarak, Hilafeti kendi ideolojik çerçevesi içinde de nötralize eden bir yönteme başvurmuştur. Bu amaçla çağdaş düşünceli ulema ve düşünürlerden oluşan bir komisyona uzun bir rapor hazırlatmış ve Gazali, Buhari, Nesefi, Maverdi, Taftazani ve Davvani gibi islam klasiklerine dayanarak, Halifeliğin ulusal egemenliğin

120 S. Akgün, aynı eser, s. 136-138. Ayrıca bk. Mehmet Emin Bozarslan; **Hilafet ve Ümmetcilik Sorunu**, İstanbul, Ant Yayınları, 1969, s. 104-105.

121 David E. Apter; **The Politics of Modernization**; Londra-Şikago, 1967, s. 153. Ayrıca bk. E. Shills, **Political Development in teh New States**, Granvenhage, 1962, Samuel P. Huntington; **Political Order in Changing Societies**, Yale University Press, 1970, s. 257. C. H. Dodd; **Political Development**, Londra, 1972, s. 40. S. Eisenstadt; **Tradition, Change and Modernity**, New-York, 1973, s. 84

üstünde olamayacağı fikrini ortaya koymuştur.[122] Fakat bu da çeşitli nedenlerle hilafetten yana olanları yatıştırmamış ve kavga derinleşmiştir. Hilafetin kaldırılmasından bir yıl önce, ittihatçılara da karşı olan bir milletvekilinin yazdığı şu satırlar günün havasını iyi yansıtıyor: «Paşa'nın İttihat ve Terakki ile anlaşıp anlaşamaması meselesi hâlâ bir sarahat ve vuzuh iktisab edemedi. İttihatçılar pek supl (esnek) adamlardır. İcabında her şekle girebilirler. Binaenaleyh bugün Paşa ittihatçılarla birleşirse akıbet bir Mahmut Şevket Paşa olmaya mahkumdur. Zamanı geldi mi İttihatçılar onu bir encombrement (engel) addederek istiskal edip bir tarafa atarlar, yahut bir kurşun ile ecarter ederler (yokederler).»[123] Gerçekten de Lütfi Fikri Bey'in görüşleri doğru çıkmış, sınıfsal bir muhalefet bir kaç yıl sonra Atatürk'ü bir kurşunla yok etmek girişiminde bulunmuşdur.[124] Dersim milletvekilinin gözlemi, İzmir suikasdının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla açıklanamayacağına bir tanıklık teşkil etmiyor mu? Kemalist rejimi bir diktatörlük olarak eleştiren yazarlar, onu öldürmeye çalışanların «demokrat» olduklarını savunabilirler mi?

Türk Devriminin Sınırları

Türk Devrimi Osmanlı oligarşisine karşı bir sınıflar koalisyonu tabanında yürütülmüştü. Osmanlı yönetici sınıfının tasfiyesinden sonra yeni ihtilafların gündeme gelmesi kaçınılmazdı. Balkan Savaşlarından itibaren seferberlik halinde yaşayan bir ulus Cumhuriyet rejimine geçerken büyük bir fakirlik içindeydi. Bu bağlamda sınıflararası çelişkiler fazla hissedilmiyor, «halkçılık» ilkesinin sınıf farklarına karşı kullanılması bir ölçüde

122 **Hilafet ve Milli Hakimiyet,** Ankara, 1923. Raporun Fransızca çevirisi için bk. **Revue du Monde Musulman,** 1925, cilt. 59.

123 **Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü,** İstanbul, 1991, s. 140.

124 Uğur Mumcu, **Gazi Paşa'ya Suikast,** 1992. Tabloyu tamamlamak üzere, suikastlere ek olarak, M. Kemal Paşa'nın İstanbul hükümetince idama mahkum edildiğini de anımsatalım.

inandırıcı oluyordu. İç tasarrufun zaten çok az olduğu bir ülkede, yabancı şirketlerin satın alınması, dış borçların ödenmesi ve 1929 dünya buhranının etkileri iktisadi kalkınma için büyük bir engel teşkil etmişlerdir.[125] Fakat 1930'lardan sonra yeni yönetici zümrenin zenginleşme sürecine girmesi «halkçılık»ın geleceği bakımından anlamlı ipuçları veriyordu. Gerçi devrim coşkusu bitmemişti ve Atatürk 1931'de Türk Ocaklarını kapatarak Halkevlerini kurmak suretiyle bu coşkuyu örgütlemek istemişti. Aynı yönde, ampirik bir ilke olarak ortaya çıkan «devletçilik» politikası da kıt kaynakları seferber etmeye çalışmıştır. Herşeye rağmen, 1930'larda uluslararası planda kemalist rejimin imajı çok parlaktı ve bu dönemde yeni Türkiye hakkında övücü bir sürü eser yayınlanmıştır. Sovyetler Birliği ile dostluk ve Balkanlarda denge temeline dayanan dış politika da bu parlak imajı pekiştiren önemli bir etkendi. Türk Devriminin sınırlarına gelindiğinin ilk belirtileri de dış politikadaki dönüşümlerde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Lozan anlaşmasınınen güç çözülen sorularından biri Boğazların statüsüydü. Bu konuda itilaf devletleri tam bir çıkar birliği içinde kenetlenerek Boğazların silahsızlanmasını ve kendi gemilerine açık tutulmasını sağlamışlardı. Oysa Türkiye açısından İstanbul'un savunması için Boğazlara egemen olması, bunun için de bölgeyi silahlandırması gerekiyordu. Fakat emperyalist blok karşısında çaresizlik içinde bu olup bitti kabul edilmişti.[126] Sovyetler Birliği desteğinin hesaba katılmaması, Kurtuluş Savaşımızın bu en büyük destekçisinde elbetteki soğukluk yaratmıştı.

125 Kont Sforza. Savaş sonrasında Türkiye'nin karşılaştığı güçlüklerle ilgili şu yorumu yapmıştır: «Mustafa Kemal en büyük hatayı –tam bir Türk olarak– iktisadi hayatta yaptı İmparatorlukta tüm ticareti tekeline almış olan Rumlara ve Ermenilere güvenemediği için, onları kovunca ceplerindeki paranın Türklere geçeceğini sandı.Rumların ve İtalyan, Fransız asıllı levantenlerin ticari dehasının yüzyıllık geleneklerin ve çalışmanın ürünü olduğunu dikkate almadı.» **Dictateurs et Dictatures...**, s. 218. Kont Sforza bu konuda, bizzat temsil ettiği emperyalizmin ve gayrimüslim halkların sorumluluğunu hiç hesaba katmamıştır.

126 N. de Bischoff Boğazlarla ilgili ödünü Lozan'da verilen en büyük ödün olarak görüyor, a.g.e., s. 126.

Fakat kemalist diplomasi uluslararası konjonktürün tüm olanaklarını kullanarak onurlu bir yol izlemiş, emperyalizmin aleti olmamıştı. Ne var ki İstanbul'un güvenliğinin Milletler Cemiyeti'ne bırakılması sürüp gidemezdi. Bu nedenle Türkiye 1934'de Milletler Cemiyeti'nin olağanüstü toplantısında Boğazların statüsünü değiştirmek girişiminde bulundu. Türkiye, Sovyet delegesi Litvinof'un da desteğiyle, Boğazları silahlandırmak ve askeri gemilere kapatma hakkına sahip olmak istiyordu.[127] Ancak burada da sonunda Türk tezi yerine İngiliz tezi kabul edildi ve savaş gemilerinin geçişinde Karadeniz'de kıyısı olan ülkelere öncelik tanınmadı. Sovyetler Birliği Ankara büyükelçisi Karahan, Türkiye'nin tutumunun «SSCB'ne karşı pek dostça olmadığını» belirtecek ve İngiliz eski başbakanı Eden anılarında şu yorumda bulunacaktır: «Sıkı bir İngiliz-Türk dostluğunun Kremlin'in gözü önüne serilmesinin fena birşey olmayacağını düşündüm.»[128] Daha sonraki gelişmeler Türkiye'yi İngiltere'ye büsbütün yaklaştırmış ve 1939 ittifakına yol açan süreç başlamıştır. Bu ittifak düz ve tutarlı bir çizgi izleyerek Türkiye'yi Nato'ya mı götürecektir? Bunu iddia etmenin zor olduğu kanısındayım.[129] İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği çelişkili dış politika, enflasyonun ve Milli Korunma Kanunu uygulamasının

127 İsmail Soysal; **Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi, (1934-1937),** Belleten, Ocak, 1981, Sayı. 177.

128 Nakleden İ. Soysal, a.g.m., s. 123, 126. Montreux konferansını ayrıntılı olarak inceleyen Anthony R. Deluca, Türkiye'nin Boğazları silahlandırma ve kontrol etme hakkını elde ettiği için konferanstan «en kesin siyasal galip» (s. 123) olarak çıktığını yazıyor. Bunun dışında yazar İngiltere'nin Türkiye ile «yeni bir dostluk temeli» (s. 127) yarattığını ve Türk-Sovyet ilişkilerinin giderek artacak olan bir «soğuma» dönemine girdiğini (s. 126) belirtiyor. Gelişmeler bu görüşü haklı çıkarmıştır. Fakat Deluca'ya göre «1936 yazında Türk-Sovyet ilişkilerinde, kesin bir kopuşa gidiş olduğunu söylemek yanıltıcı olurdu» (s. 126). Yazar,Türkiye'yi Sovyet Rusya'nın bir «junior partner»i (s. 125) olarak sunduğu için, Anlaşmayı Türk bağımsızlığının artması yönünde görüyor. Aynı bağımsızlığa İngiliz emperyalizminden gelecek tehlike üzerinde ise tabii ki hiç durmuyor. Bk. **Great Power Rivalry at the Turkish Straits: The Montreux Conference and Convention of 1936. New York,** 1981.

129 İ. Sosyal sözkonusu makalesinde Atatürk'ün de sağ olsaydı Nato'ya gireceğini ileri sürüyor, s. 152. Böyle bir görüş Atatürk'ün bağımsızlık konusundaki titizliğini çok hafifsiyor gibi görünüyor.

yarattığı yeni vurguncu sınıf ve zümreler, savaş sonundaki diplomatik yalnızlık vb. gibi etkenler incelenmeden Türkiye'nin emperyalizmle bütünleşmesi anlaşılamaz. Türk Devrimi bu süreçte sınırlarına ulaşmış, karşı devrimci bir hücuma uğramış ve kemalizm de bu bağlamda ancak yeni ve sansürcü bir yorumla ve devrimci özünden ayıklanmış olarak gündemde tutulmuştur.[130] Bugün kemalizmi devrimci açıdan eleştiren yazarların düştükleri anakronizm Mustafa Kemal'in kemalizmi ile A. Menderes'in ve Nato generallerinin kemalizmini aynı şey kabul etmeleridir. Bir devrimle karşı-devrimi aynı kefeye koyan bu yaklaşım aslında bir soruyu gündeme getirip tartışmamak ve ona doyurucu bir yanıt vermemekten kaynaklanmaktadır. Bu soru şudur: Devrimci bir siyasal hareket nasıl olup da karşı devrimci iktidarların ideolojik silahı haline gelebilmiştir? Bu iktidarlar buna neden ihtiyaç ve gerek duyabilmişlerdir?

Burada Türk Devrimi'nin özgül bir cephesiyle kemalizmin «Atatürk kültü»ne dönüşmesi olgusuyla karşılaşıyoruz.

Kemalizm ve Atatürk Kültü

Kemalizm 1920'lerin Türkiye'sinin yarattığı siyasal bir doktrindir, bilimsel bir statü iddiasında değildir. Temel ilkeleri, çağdaş dünya içinde Türkiye'nin yeri gözönünde bulundurularak, kitaplıklarda değil savaş alanlarında, kongre ve meclislerde, diplomatik konferanslarda geliştirilmiştir. Onun bir ideoloji haline gelişi ve ilkeler halinde özetlenmesi devrimci atılımın bitmesinden sonradır. Gerçekten, daha önce de belirttiğimiz gibi, altı ilkenin 1931 Kurultayında CHP programına «büyük bir sessizlik» içinde girmesi devrimin «tamamlandığının» bir göstergesidir. Böylece kemalist ideolojiyi ifade eden («altı ok»u oluşturan) ilkeler, toplumsal olayları açıklamaya yönelik bir yön-

130 1940'lardaki dönüşüm için yorumumuz **«Çok Partili Hayata Geçiş»** (İletişim Yay. 1991) isimli incelemede yapılmıştır.

tem ve kuramlar bütünü olarak değil; yeni Türk Devleti'nin siyasal dayanaklarını saptayan prensipler olarak ortaya çıkmışlardır. Kemalist rejimin otoritarizmi, sık sık ileri sürüldüğü gibi, bunların donmasına ve dogmatik kalıplara dönüşmesine mi yol açmıştır? Bu sorundan önce kemalizmin otoritarizminin ya da diktatörlüğünün niteliğini kısaca tartışmamız gerekiyor.

Günümüzde «demokrasi» sadece siyasal yönüyle anlaşılıyor ve değerlendiriliyor. Siyasal hak ve özgürlüklere (örgütlenme, seçim, düşünce özgürlüğü vb.) yer tanımayan rejimleri diktatörlük sayan bu görüş doğru, fakat eksiktir. Demokrasinin bir de farklı statüdeki toplumsal sınıfların varlığından doğan sosyal yönü vardır. Devrimlerin, jakoben yöntemler de kullansalar, demokratik yönleri burada ortaya çıkar. Her devrim egemen ve ayrıcalıklı bir sınıfı tasfiye ettiği ölçüde bir **demokratik devrimdir.** Bunu izleyen rejim ister istemez devrimi korumaya yönelik yasaların otoriterce uygulandığı, karşı devrim potansiyelinin önlenmeye çalışıldığı, siyasal özgürlüklerin kısıtlandığı bir rejimdir. Bu yüzden böyle rejimleri birer «demokratik diktatörlük» olarak niteleyebiliriz. Bunlar toplumsal açıdan demokratik, siyasal açıdan diktatoryal rejimlerdir. Ancak toplumsal evrim yeni ayrıcalıklı sınıflar yarattığı ölçüde demokratik niteliklerini kaybeder, tutucu dikkatörlükler halini alırlar.

Kemalist rejimin siyasal dikatörlüğünü de göreli bir şekilde düşünmek gerektiği kanısındayım. Kemalist rejim tüm düşünce özgürlüğünü değil, karşı devrimci düşüncelerin özgürlüğünü ortadan kaldırmıştır. Bu, tüm devrimlerin ortak özelliğidir. Devrimci fikirler, ulusal-burjuva devriminin kendi sınırları içinde, tek parti döneminde de eleştiri özgürlüğü bulmuşlardır. Bu çalışmamda gösterdiğim gibi, devrimci girişimlerin zorla halka mal edilemeyeceği «zabıta kuvvetine dayanarak yaşamayacağı» bizzat devrimin ideolojisini yapan gazetelerde ifade edilmiştir.[131] Bu gibi düşünceler, Halkevlerinin örgütlenmesi gibi yeni atılımlara yol açmışlardır. Atatürk'ün kişiliği tartışma ve

131 Bk. Hakimiyeti Milliye, 19 Şubat 1931.

eleştiri dışında kalmışsa bu da devrimlere özgü genel bir özelliktir. Napolyon Bonapart, Garibaldi, Lenin, Gandi, Nasır, Che Guevera gibi değişik koşulların ve kültürlerin ürünü olan devrimciler daima isimleri etrafında yaratılan bir karizmanın, bir «kült»ün konusu olmuşlardır. Atatürk gibi bir aydınlanma önderinin karizmatik kişiliğinin «kült»e dönüşmesi olumlu bir olgu sayılamazsa da anlaşılabilir bir olaydı. Anlaşılması daha güç olan husus, bu kültün neden bu kadar uzun sürdüğüdür.

Atatürk kültü, iki yüz yıldır Batı hegemonyası karşısında ezilmiş, kendine güvenini kaybetmiş, kompleksli bir aydın kitlesinin bir «ulusal kahraman» özlemine cevap vermiştir. Bu kült ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu konuda kesin bir tarih vermek olanaksızsa da söz konusu kültün 1930'lara girerken oluştuğunu söyleyebiliriz. Fakat Atatürk kültünün oluşmasını tartışırken bu büyük liderin, karizmatik kişiliğiyle, kendisini yakından tanıma fırsatını bulmuş Batılı yazar ve diplomatlarda da bir hayranlık uyandırdığına işaret etmemiz gerekiyor. Gerçekten İngiltere, Fransa, İtalya, ABD gibi ülkeler Sevr anlaşmasıyla Türkiye'yi haritadan silme girişiminde bulunduktan sonra Sezar'ın hakkını Sezar'a verme durumunda kalmış ve –kinleri sağduyularını bastıran birkaç yazar dışında– Atatürk'ü bir evrensel değer olarak kamu oylarına sunmuşlardır. Fransız düşünürü Jean Deny, daha 1926'da Enver Paşa'nın «maceracı enerjisi»ne karşı Atatürk'ün «gerçek devlet adamı»[132] niteliğini vurguluyordu. Fransa'nın ilk Ankara büyükelçisi Albert Sarraut ise Atatürk'le ilgili anılarında önce Gazi karşısında büyülendiğini kaydettikten sonra şunları eklemiştir: «Fakat asıl mucize –abartmadan söylüyorum– çelik şimşeklerle yumuşak ışıkların birbirini izlemesinin; baştan çıkarıcı bir çekicilikle, kendine mutlak bir hakimiyeti ortaya koyan eşsiz bir atılımın birbirini izlemesine yol açan bakışındaki mucizeydi.»[133] Bu büyükelçi Sevr anlaşmasının ezikliğini benliğinde yaşayan bir Türk yurtseveri olsaydı

132 Jean Deny, M. Kemal Pacha, Revue du Monde Musulman, 1926, Cilt. 63, s. 146-147.

133 Albert Sarraut, a.g.m., s. 54.

acaba ne yazacaktı? Bazı Fransız yazarları da ulusal kimliklerinin derinliklerine inerek «Galat'ların (Galyalılar) antik merkezi Ankara'dan, Lozan anlaşmasıyla kaba kuvvete karşı hukuku zafere götüren»[134] bu büyük lideri Romalılarla savaşan efsanevi kahramanları Vercingétorix'e benzetmiş ve onunla bir özdeşlik kurmuşlardır.

Ankara'da 1932-1933 yıllarında elçilik yapan Amerikalı general Sherill ise Atatürk'le G. Washington, Musa, Martin Luther ve İngiliz kralı VIII. Henri arasında benzerlikler kurmuş, özellikle George Washigton'la benzerliği üzerinde uzun uzun durmuştur.[135] İtalyan diplomatı Kont Sforza da «savaş sonrası diktatörlerden sadece bir tanesi, Mustafa Kemal, sahte başarıya değil gerçek başarıya ulaştı.»[136] diye yazmıştır.

Atatürk konusunda en az hoşgörülü davranan batılı ülke emperyalizmin başını çeken İngiltere olmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'da bulunmuş tek İngiliz kadını olan Grace M. Ellison bunun ender istisnalarından biri sayılabilir. Gerçekten Ellison, büyük zaferden sonra Atatürk'le yaptığı röportajların etkisiyle, onun hayranlık dolu bir portresini çizmiştir. Zekası, nüfuz kabiliyeti, sadeliği, alçakgönüllülüğü Atatürk'ün İngiliz gazeteciyi büyüleyen başlıca özellikleridir. «Bu insanın karakter ve politik başarılarını anlatmadan ya da incelemeden, zekâsının gücünü ve derinliğini size aktarmakta tereddüt ediyorum.»[137] diye yazar G. Ellison. O sıralarda «kemalist» sözcüğü yeni yeni kullanılmaktadır. Fakat Atatürk bu sözcüğü benimsememiştir. İngiliz gazeteciye şunları söyler: «Bu kelime hareketin ruhunu anlatmıyor. Ben ölsem de canlı da kalsam hareket devam ede-

134 Marguerite Bourgon, **La Turquie d'Atatürk,** Paris, 1936, s. 145. Yazar ilk TBMM'yi Fransız devriminin «Convention»una benzetiyor ve Mustafa Kemal'in kavgası «1871 komüncülerinden pek farklı değildi» diyor. s. 240. Ayrıca bk. Noelle Roger, **La Turquie du Ghazi,** Paris, 1930, s. 31-33.

135 Charles H. Sherill, **Mustafa Kemal,** Paris, 1934, s.75.

136 Kont Sforza **Dictateurs...,**s. 211. İtalyan emperyalizminin bu önemli temsilcisi, Kurtuluş Savaşından doğan bir devrimci diktatörlüğü, savaş sonunun gerici diktatörlükleryle aynı plana koymakta sakınca görmemiştir.

137 Grace M. Ellison, **Kuvayi Milliye Ankarası,** Milliyet yayınları,1973, s. 169.

cektir.»[138] Mustafa Kemal toplumsal devrimin diyalektiğinden doğan «hareketi», siyasal ideolojilerle dondurmanın olanaksızlığını çok iyi ifade etmiştir. Daha sonraki eserlerinde, eleştirici bir uslupla, Atatürk kültünü anlatacak olan[139] Grace Ellison, Türkiye'yle ilgili bu ilk kitabında bu kültün oluşmasına katkıda bulunduğunu unutmuş görünmektedir.[140]

1930'lu yıllarda «İngiliz hakim sınıfının gözü, kulağı ve sesi» olan ve «bu sınıfın üyelerince yurt içinde ve yurt dışında dinsel bir bağlılıkla»[141] okunan **The Times** gazetesinde kemalist imajı inceleyen Feroz Ahmad, hayli farklı bir tabloyla karşılaşmıştır. Bu yazara göre İngiliz gazetesi, İngiliz emperyalizminin çıkarlarına paralel bir kemalist Türkiye imajı vermiş, bu imaj Türk-İngiliz ilişkileri düzelene kadar olumsuz olmuş, ancak 1936'da imzalanan Montreux sözleşmesinden sonra giderek artan ölçüde olumlu bir yön almıştır.[142]

Atatürk kültünün Türkiye'deki tezahür biçimleri hakkında örnekler vermeye gerek görmüyorum. Bugün hala bazı çevrelerde canlı olduğunu söylemekle yetinebilirim. Bu konuda önemli olan Türk Devrimi'nin gelişme süreci içinde Atatürk kültünün toplumsal işlevinin de aynı kalmadığını, radikal dönüşümlere uğradığını vurgulamaktır. Kemalist rejim devrimci atılımlar içindeyken Atatürk kültü içten ve coşkulu bir inanç içinde yaşanmıştır. Bağnaz dinci çevreler ya da eski Osmanlı egemen zümresine özlem duyanlar dışında hiç bir halk kesimi üzerinde, bir baskı aracı olarak kullanılmamıştır. Laiklik ilkesi yer yer sert uygulamalara yol açmış olsa bile, islam dini kendi alanındaki ruhani ege-

138 Aynı eser, s. 165

139 Bu konuda Ellison'un **Turkey Today** (1928) başlıklı eserinden Mete Tunçay'ın yaptığı aktarmalara bakılabilir. **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, (1923-1931)**, Ankara, Yurt Yayınları,1981, s. 323-324.

140 Ellison, 1923'de M. Kemal hakkında şunları yazıyordu: «Ben bir çok büyük Avrupa devlet adamlarıyla konuştum, fakat hiçbirini ondan daha alçakgönüllü bulmadım. Acaba bu Avrupalı devlet adamlarından hangisi şartlar bu kadar aleyhindeyken böyle büyük bir zafer kazanmıştır.» **Kuvayı Milliye Ankarası**, s. 165.

141 Feroz Ahmad, **The Times (Londra) ve Kemalist Devrim: 1930-1939, (İttihatçılıktan Kemalizme içinde)** İstanbul,Kaynak Yayınları, 1986, s. 265.

142 Aynı eser, s. 275.

menliğini sürdürmektedir. 1930'da Atatürk Kuran'ın ve peygamberin hayatına ait bir eserin türkçeye çevrilmesini emretmiş ve «irtica»nın obskürantist temellerini sarsmak istemiştir. Bu konuda bir Alman gazeteciyle konuşurken şunları söylemiştir: «Camilerin kapanmasına hiçbir kimse taraftar olmamasına rağmen, bunların bu suretle boş kalmasına taaccüp ediyor musunuz? (şaşırıyor musunuz?)»[143] Aynı yıl Kont Sforza da, Türkiye'de yer yer laikliğe direnmeler olduğunu belirtmekle beraber şu gözlemde bulunmuştur: «Fakat gerçek şudur ki Türkiye'de camiler boş kalıyor ve hatta kutsal Bursa'da bile yeşil türbanlı imamlar eski sadıklarının ilgisizliğine ağlıyorlar.»[144] Devrimlerin özüyle ilgili bir konuda, Osmanlı evrimiyle karşılaştırmalı bir gözlemi yine batılı bir toplum bilimci yapmıştır: «Türkiye'ye (Osmanlı döneminde) herbirinin kendi özel çıkarları olan Büyük devletlerce dışarıdan zorlanan düzeltimlerle, Türklerin kendilerinin komşularıyla yarışma halinde ulusal bağımsızlıklarını korumak amacıyla yurtseverce bir coşku içinde isteyerek yaptıkları (altını biz çizdik) düzeltimler arasındaki fark büyüktür.»[145] Ne zaman ki Türk Devrimi kendi sınırlarına gelmiş, karşı devrim eğilimli bir sınıf ortaya çıkmış, Türkiye'nin diplomasisi nitelik değiştirmiştir, o zaman devrimci coşku da tükenmiş ve Atatürk kültünün toplumsal işlevi değişmiştir. 1946'da idealist ve demokrat kemalistlerin yanı sıra (ve daha da güçlü olarak) savaş vurguncusu bir sınıf ve toprak ağaları iktidara yürürken Atatürk bağnaz dincilerin saldırısına hedef olmuş ve seçimleri 1950'de «27 senelik istibdat» propagandasıyla kazanan Demokrat Parti Atatürk'ün şahsını «alenen hakaret eden ve söven kimse»lere karşı korumak için[146] bir kanun çıkarmak zorunluluğunu hissetmiştir. Bir kısım demokrat ve devrimci aydınlarımızın bugün

143 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. III, s. 84. (**Vossiche Zeitung** muhabirine demeç).
144 Sforza, **Dictateurs...**, s. 219-220.
145 R. J. Kerner, **Social Sciences in the Balkans and in Turkey** (1930) dan naklen M.Tunçay, a.g.e., s. 331.
146 **Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**,Resmi Gazete, 31 Temmuz 1951.

eleştirdikleri kemalizm budur. Unuttukları nokta bu eleştiriyi M. Kemal'in daha 1923'de daha gerçekçi bir biçimde yaptığıdır.[147]

Atatürk kültünün günümüzde ilginç bir çözümlemesi bir Fransız düşünürü tarafından yapılmıştır.

Soruna çok disiplinli (siyasal bilimler, siyasal sosyoloji, psikanaliz, marksizm, göstergebilim vb.) bir prizma çerçevesinde bakan Pierre Ansart «siyasal ihtirasların yönetimi»[148] sorununun günümüzde henüz yanıt bulamadığı kanısındadır. Kendi denemesinde üç karizmatik lideri (Lenin, Atatürk, De Gaulle) ele alarak, toplumsal bunalım dönemlerinde bunların oynadıkları rolü çözümlemeye çalışmıştır. Ansart'a göre toplumsal buhranlarda «siyasal yaşamı ilgilendiren duygusal davranışların derin evrimi, topyekun tutku ve coşkuların nitelik ve biçim olarak değişmesi ve evrimi olgusunu gözler önüne sermektedir.»[149] Yeni kollektif bir kimlik yaratmaya yönelik bu evrim, yeni bir zamansallık geliştirir. «Nicelerinin gerileme ve çöküş zamanı olarak tanımladığı o günü, (Atatürk) tam tersine eylem zamanı, karar zamanı, bir kesin tarihsel kopma anı (altını biz çizdik), bir kollektif yeniden doğuş zamanı olarak algılamaktadır.»[150] Böylece karizmatik bir liderin «zamansal-mekansal yapıları, psişik yatırımlarla kimlikleri yeniden belirleme»[151] amacına yöneldiğini görüyoruz. Kendisinin de belirttiği gibi Ansart'ın denemesi, derinleştirilmesi ve zenginleştirilmesi gereken bir çözümlemedir. Fakat Türk Devrimi bağlamındaki kavga ve çelişkileri sadece haset ve rekabetten doğan çekişmelere indirgeyen anglosakson yaklaşımından[152] çok daha düşündürücü ve nüfuz edicidir.

Görüldüğü gibi, büyük liderlerin kitleler üzerinde yarattığı

147 291 ve 292. sahifelerdeki açıklamamıza bakılabilir.
148 Pierre Ansart, **La Gestion des Passions Politiques**, Lausanne, L'Age d'Homme, 1983.
149 P.Ansart, **Kemal Atatürk ve Siyasal Duyarlığın Değişimi**, T. İş Bankası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981), s. 470, (Ankara, 1983)
150 Aynı eser, s. 474.
151 Aynı eser, s. 480.
152 Örneğin Dr. Dwaine Marwick'in,İş Bankası Atatürk Sempozyumuna sunduğu «Çekişen Seçkin Gruplar» başlıklı rapor, a.g.e., s. 447-465.

cazibe kuvveti, kimilerinin «şahsa tapma» deyimiyle geçiştirdiği olgudan çok daha karmaşık bir olgudur. Kollektif siyasal duyguların aniden ve yeniden şekillenmesi süreci ile ilgilidir. Elbette liderle toplum arasındaki karşılıklı etkileşim toplumsal bir tabanda oluşur. Fakat, daha önce Marks'ın bazı gözlemleri çerçevesinde de değindiğimiz gibi, devrimler sınıf ve doktrin kavgalarının ötesinde bir de «duygu dönüşümleri» sorunsalı bağlamında çözümlenmelidir. Türk Devrimi'nde ittihatçıların büyük bir kısmının kemalist cepheye katılışı, turancı milliyetçiliğin anti-emperyalist ve Milli Misakçı milliyetçiliğe dönüşümü ve giderek Atatürk Kültünün oluşumu hep soruna bir de «duyguların yönetimi ve dönüşümü» çerçevesinde bakmak suretiyle aydınlanabilir. Buna karşılık başarıya ulaşmış karizmatik liderlere bireysel bir psikanaliz yöntemiyle yaklaşmanın pek verimli sonuçlar verebileceğini sanmıyoruz.[153] Atatürk kendi «nevroz»unu en olumlu bir biçimde aşmıştır.

Bu konuyu kaparken sonuç olarak diyebiliriz ki Atatürk kültü çok disiplinli bir yaklaşımla ve bir dönemleme (périodisation) içinde ele alınmalıdır. Devrimle, karşı devrimle, milliyetçilikle ve özgürlükle ilişkileri bu çerçevede anlaşılabilir.

Evrensel Planda Türk Devrimi ve Etkileri

Gerçekleştiği dönem itibariyle Türk devrimi tarihte stratejik bir yer işgal ediyordu. Sömürgeciliğin ve ulusal birlik hareketlerinin çerçevesini çizdiği birinci dönem kurtuluş savaşları bitmiş, Sovyet Devrimi'nin etkisi ve desteği ile anti-emperyalist nitelikli ikinci dönem kurtuluş savaşları başlamıştı. Türk Devrimi bunların ilk örneği ve öncüsü sayılabilir. Bu yüzden uluslararası yankıları da büyük oldu.

Türk devrimi benzer gelişme düzeyindeki ülkelere iki türlü

153 Bu konuda Vamık D. Volkan'la, N.İtzkowitz'in «**The Immortal Atatürk: A psychobiography** (Chicago, 1984) başlıklı eserini örnek gösterebiliriz.

örnek olmuştur. Genel planda sömürgeciliğin sultası altındaki ülkelere son derece eşitsiz koşullarda bile bir ülkenin ulusal bağımsızlığı için seferber olabileceğini ve zafere ulaşabileceğini göstermiştir. Bu planda Çin'de Kumintang partisinin kurucusu Sun Yat-Sen ile Hindistan'da Gandi, Nehru gibi liderler gösterebiliriz. İkinci ve daha özgül bir düzeyde ise Türk Devrimi hem bir Kurtuluş savaşı hem de bir kültür ve kimlik değişimi olarak müslüman ülkeler üzerinde etkili olmuştur. Ancak bütün bu etkiler gerek sözkonusu ülkelerin Türkiye'ye karşı tutumu gerekse Türk Devriminin tarihi gelişimi ve dönüşümüne göre farklı biçimler almıştır. Örneğin Türk Kurtuluş Savaşı 1920'lerde Sun Yat-Sen ve Kumintang için önemli bir örnekti, fakat İkinci Dünya Savaşında Mao-Ze-Dong için bir örnek olmaktan çıkmıştı. Mao-Ze-Dong, bu sırada artık ikinci bir kemalist Türkiye'nin olamayacağını ve 450 milyon kişilik bir ülkede ise hiç olamayacağını yazıyordu. Türkiye'nin İngiliz-Fransız emperyalizmi ile bütünleştiğine dikkati çekerek «1927'de ilk büyük devrimin (Çin'de) başarısızlığa uğramasından sonra, Çin burjuvazisinin bazı unsurları büyük haykırışlarla kemalizmi istediler. Fakat Çin'in Kemal'i nerede?»[154] diye soruyordu. Hindistan'da ise Gandi ve Nehru gibi hindu liderler, önemli bir müslüman azınlığa sahip bir ülkenin önderleri olarak Türk Devrimi'nden farklı bir bağlamda etkilenmişlerdir. Müslüman liderlere gelince, onlar, daha önce anlattığımız gibi, 1920-21 yıllarında hilafeti savunduktan sonra düşkırıklığına uğramış, fakat anti-emperyalist özlemleriyle yine de Mustafa Kemal'i takdir etmekten kendilerini alamamışlardı. Daha sonra Pakistan'ın kurucusu olarak tarihe geçen Muhammed Ali Cinnah, Atatürk ölünce, onun «dünyanın geri kalan yanı ve özellikle Doğu'daki müslüman devletler için örnek kişi»[155] olduğunu söylemiştir. Yine Hintli müslümanların büyük şair ve filozofu İkbal, kurtuluş savaşını düşünerek, «bugünün müslüman milletleri arasında sadece Türkiye gaflet uykusundan silkinmiş ve kendi bilin-

154 Mao Tse-Toung, **La Nouvelle Democratie,** Pekin, 1968 (ilk bas. 1940), s. 326.
155 Dr.S. A. Haqqı, **Atatürk Devrimi ve Hindistan,** T. İş Bankası Sempozyumu, s. 658-659.

cine erişmeyi başarmıştır.»[156] diye yazmıştı.

Türk Devrimi'nin Orta Doğu, özellikle arap ülkeleri arasındaki etkilerine gelince, burada çok çelişkili gelişmelere tanık oluyoruz. Bu konuda Mısır'ın gerek gelişme düzeyi, gerekse Türkiye ile özel ilişkileri açısından bir önceliği vardır.

Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrimi, Mısır bir İngiliz sömürgesiyken başarıya ulaşmıştı. Bu yüzden «reform» hareketlerine Tanzimat'tan da önce başlamış olan Mısır'da büyük bir ilgi ile izlenmiştir. Mısır milliyetçiliği arap milliyetçiliği çerçevesinde gelişmiş, fakat kökeni firavunlar çağına giden ögelerle zenginleşmiş bir ideoloji olarak çağdaş Mısır kimliğinin başlıca temelini teşkil etmiştir. Bu milliyetçilik önemli bir ölçüde Türklere karşı geliştiği için Osmanlı dönemini bir «zulüm dönemi» sayan bir tarih yazımı oluşturmuştur. Mısırlı teorisyenler ulusal uyanışlarının başlangıcı olarak daha çok Napolyon'un istila hareketini (1798) görme eğilimindedirler.[157] Mehmet Ali Paşa'nın reformları da önemli bir dönem olarak ele alınmış ve «Mısır Ulusu»nun kuramcısı Rifa'ah al Tahtavi bu bağlamda düşüncelerini geliştirmiştir. Tahtavi'ye göre Mehmet Ali Paşa'nın özerk idaresi Mısır'ı bir yandan «Osmanlı zulmünden» koparmış öte yandan kısmen Fransız devrimi uyanışına, kısmen de antik Firavunlar rejimi ile daha sonraki Mısırlı islami rejimlere bağlamıştı.[158] Mısır kimliğinin özgüllüğü böylece ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyıl sonlarında özgürlük savaşı yapan al Kavakibi de arapları diğer müslümanlardan ayırarak arapların Türklere karşı milliyetçiliklerine katkıda bulunmuştu.[159] Böyle bir ideolojik temel üzerinde Mısırlı özgürlükçü çevreler Kurtuluş Savaşına ve Türk Devrimine gerekli sıcaklığı gösteremediler ya da –daha doğru bir ifadeyle– duydukları sempatiyi ifade edemediler. Bu sıcak ilgiyi daha çok yabancı gözlemciler dile getirmişlerdir. Bunda

156 Dr. Hanif Fauq; **Atatürk ve Pakistan,** aynı eser, s. 619.
157 Anouar Abbel-Malek, **İdéologie et Renaissance Nationale: L'Egypte Moderne,** Paris, 1969, s. 214-215.
158 Aynı eser, s. 221.
159 G. Antonius; **The Arab Awakening,** Londra, 1945, s. 97.

Ziya Gökalp'in, Leon Cahun'ün etkisiyle geliştirdiği milliyetçiliğin de bir rolü olmuştur.[160] Türkleri ve Moğolları Asya'nın en üstün ırkları olarak gören Cahun, «Arablara karşı sadece küçümseme değil, dikkati çekici bir nefret»[161] duygusu ifade etmiştir. Bu satırları yazan Kont Ostrorog, Cahun'ün etkisiyle «kendilerini Asya'nın aristokrasisi sayan Türklerin» arapları ihanetle suçladıklarını yazıyor ve şunları ekliyor: «Lozan'da Arap politikacıların bu horlayıcı tutumu nasıl hissettiklerini ve ondan nasıl acıyla yakındıklarını anımsıyorum.»[162] Demek ki daha Lozan'da «mazlum millet» milliyetçiliğinin bir yana bırakıldığının belirtileri görülmeye başlanmıştı. Bütün bunlara rağmen Türk Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen gelişmeler Mısır'da büyük yankılar uyandırmıştır. Bir Fransız dergisine göre Sakarya Zaferinden sonra Mustafa Kemal için bir «duygusal hayranlık» başlamıştı.[163] Daha sonraki gelişmelerin etkisiyle de, El Azhar çevrelerinin direnmesine rağmen, Milliyetçi Vafd Partisi laik akımlara açılmıştı. Hatta El Azharcılar arasında bile hilafeti kısıtlı bir biçimde düşünmeye başlayanlar ortaya çıktı.[164] Fakat Mısır'da devrimci bir hareket olmadığı için tutucu görüşler ve karşılıklı antipatiye dayanan milliyetçi akımlar Türk Devrimine açık bir senpatiyi önlemiştir. Nasır'ın liderliğinde Özgür Subaylar hareketi 1952'de Mısır Devrimini ger-çekleştirdiği zaman ise Türkiye Nato'ya girmiş ve emperyalizme teslim olmuş bir konumdaydı. Devrimcilere örnek olamazdı. Gerçekten belirtileri Atatürk'ün son yıllarında iyice ortaya çıkmaya başlayan tutucu hareket Türkiye'de iktidara gelince, Türk Devrimi'nin uluslararası imajı da değişmeye başlamıştır. Esas olarak İkinci Dünya Savaşından sonra ortaya cıkan bu durumu Bernard Lewis şöyle ifade ediyor: «Asya ve Afrika'nın bazı müslüman, hatta müslüman olmayan ülkelerinde kemalist Türkiye hem islama

160 Bu konuda bk. bizim **Osmanlı Kimliği,** s. 112-114.
161 Léon Ostrorog, **The Angora Reform,** Londra, 1927, s. 60-61.
162 Aynı eser, s. 65
163 **Revue du Monde Musulman,** 1925, cilt. 59, Mısırla ilgili makale, s. 83.
164 Aynı makale, s. 83.

hem de Asya'ya ihanet etmiş bir ülke olarak görülüyor ve Türkler her türlü gururu ve tarihi mirası bir yana bırakmış, Batı'nın kişiliksiz bir kopyecisi ve hizmetçisi gibi telakki ediliyorlardı.»[165] Nasırcı rejimden itibaren bu görüşü Mısır'da test edebiliriz.

Bir darbeyle gerçekleşen Mısır devrimi, ne toplumsal ne de siyasal açıdan Türk Devrimi'nin radikalliğine sahip değildi. Nasır, «Devrim'in Felsefesi» isimli eserinde, hareketin kökenini Napolyon'un Mısır'da «Moğolların ördüğü zincirleri kıran»[166] seferine kadar uzandırıyordu. 1962 Şartı bu görüşü düzeltmiş ve Osmanlı sömürgeciliğine bayrağı ilk kez El Azhar üniversitesinin açtığını ifade etmiştir.[167] Enver Sadat da önemli bir rol oynadığı devrimle ilgili anılarında Fransız ihtilalinin «hayal alemlerini alevlendirdiğini» söylüyor, Danton'u, St. Juste'ü ve Robespierre'i övüyordu.[168] Bu anılarda dikkati çeken nokta, Sadat'ın Kurtuluş Savaşlarını XIX. yüzyıldan itibaren sayarken Türk Kurtuluş Savaşı'ndan hiç söz etmemesiydi. Mısır'ın antiemperyalist bir kavgada olduğu bir sırada yayınlanan bu kitapta, Nato üyesi Türkiye'nin devrim öncüleri arasında sayılmaması doğal karşılanmalıdır. Buna karşılık Sadat, devlet başkanı olduktan ve Batı ile uzlaştıktan sonra yayınlanan anılarında Atatürk'ün uzun bir övgüsünü yapmıştır. Yazdığına göre «Kemal Atatürk bütün islam dünyasında bir ideal halini almıştı, çünkü ismi ülkesini kurtarmak ve yeniden kurmak isteyen bir liderin ismi haline gelmişti.»[169] Evlerinde Atatürk'ün bir resminin de asılı olduğunu söyleyen Sadat şöyle devam ediyor: «Askeri Akademi'de geçirdiğim süre zarfında da, gözlerim hep Atatürk üzerindeydi. Türk Devrimi'ne ve Mısır tarihine ait eserler okumaya başladım.»[170] Belki de bu fikirler, başından itibaren, Nasır'ın da

165 B. Lewis, **La Naissance de la Turquie Moderne**, Paris, 1988. s. IV (önsözden). B. Lewis,«kemalist Türkiye» gibi genel bir formül kullanmışsa da, bu ifadeye uyan dönem 1950'den sonraki Türkiye'dir.
166 Gamal Abdel Nasser, **La Philosophie de la Révolution**, Kahire, 1953, s. 33.
167 Bk.**La Vision Nasserienne** (Textes), Paris, Sindband, 1982,s. 93.
168 Anouar el-Sadate; **Révolte sur le Nil**, Paris, Pierre Amiot,1957, s. 34.
169 Anouar el-Sadate, **A la Recheche d'une İdentité**, Paris, Fayard, 1978, s. 23.
170 Aynı eser, s. 29.

Sadat'la paylaştığı fikirlerdi, fakat Ortadoğu'da emperyalizmin ileri karakolu haline getirilmiş bir ülkenin devrim adına övülmesi olanaksızdı.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın islam dünyasında etkilerinden biri de Cezayir'de olmuştur. Gerçekten Cezayir milliyetçi hareketinin kurucusu Messali Hac, anılarında kendisine babasından geçen Mustafa Kemal hayranlığını içtenlikle anlatmıştır. Babası Türk Kurtuluş Savaşını büyük bir heyecan ve ihtirasla izlemektedir. Kendisi de yirmi üç yaşındayken bir siyasal toplantıya katılır, kendini tutamayarak «Yaşasın Mustafa Kemal Paşa!»[171] diye bağırır ve ilk kez polis karakolu ile tanışır. Messali Hac daha sonra radikal sola kaymış ve eylemine Üçüncü enternasyonal çerçevesinde devam etmiştir. Bu bağlamda açılan kampanyada 1954'den sonra itibarının zedelenmesine ve adının unutulmasına yol açmıştır. Bir çeşit «kemalist Türkiye» adına Fransız emperyalizminin Cezayir Kurtuluş Savaşına karşı desteklendiği düşünülürse, daha sonra Cezayir'de Mustafa Kemal'in adının pek duyulmadığı yadırganabilir mi?

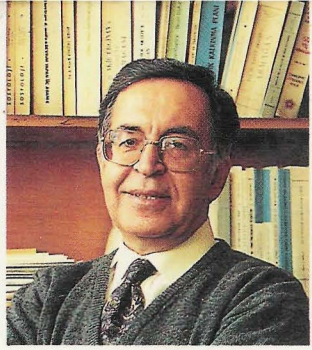
Ya Tunus ve Habib Burgiba? Sık sık kemalizmden çok etkilendiği ileri sürülen bu cumhuriyetçi liderin izlenimleri ne olmuştur? 1934'de Auguste Comte'un pozitivist ilkelerine göre Yeni Destur partisini kuran Habib Burgiba Atatürk'e gençliğinde duyduğu hayranlığı hiçbir zaman inkar etmemiştir. Fakat 1951 de Türkiye'yi ziyaret ettikten sonra ifade ettiği izlenimler daha ılımlıdır. Bunları yayınlayan «manevi evladı» şu özeti yapmıştır: «Gençliğinde kendisini o kadar büyüleyen K. Atatürk'ün eseri hakkındaki izlenimi hafiflemiştir. Derin bir şekilde islami inanca bağlı bir ülkede laik bir devletin kurulması, sonuçlara bakılırsa, kendisine kesinlikle ileriye dönük türdeş bir ulusun gerçekleştirilmesi için en uygun yol olarak görünmedi.»[172] 1951 yılı Türk Devrimi için en bahtsız yıldı. Atatürk heykelleri

171 Bk. Benjamin Stora; **Messali Hadj (1898-1974)** Paris, l'Harmattan, 1986, s. 39.

172 Habib Bourguiba, **Ma Vie, Mon Oeuvre**, Paris, Plon, 1985 (manevi evladı Muhammed Sayah yayına hazırlamıştır), Cilt. I, s. 145.

kırılıyor, bunun zeminini hazırlayanlar tarafından «Atatürk'ün "dış görünüşüne" dokunulmazlık bahşeden»[173] bir kanun çıkarılıyor, Türkiye en karşı devrimci dönemini yaşıyordu. Fakat, sık sık yinelediğimiz gibi, toplumlar devrim ve karşı devrim atılımları içinde evrensel tarihin çarklarına eklemlenirler. Tarih bitmediğine, bitemeyeceğine göre gelişmelerin seyri ancak global çözümlemelerle sezilebilir. İran şahı «islami devrim»den üç yıl önce Ayetullah Humeyni için «burada teröristlerden başka kimse onun adını anmıyor.»[174] derken ve Türk Devriminden küçümseyerek bahsederken sadece kendi ufkunun ne kadar dar olduğunu sergiliyordu. Bunun için ulusal çözümlemelerimizi, evrensel boyutlu analizler içine yerleştirmezsek ve uluslararası plandaki etki ve tepki ilişkilerini bir «dönemleme» bağlamında ele almazsak olayları ve onlarla ilgili değerlendirmeleri kavramamıza olanak yoktur. Nasıl tarih bitmemişse, Türk Devrimi de bitmemiştir. Bütün sorun M. Kemal'e hiç de iddialı olmadığı «doktrin» alanında anlamsız eleştiriler yöneltmek yerine, onun **devrimci** kişiliğini bütün boyutları içinde kavramak ve o nasıl 1920'lerde devrimci olduysa, 1990'larda çok farklı ulusal toplumsal ve küresel koşulların analizi çerçevesinde –ve herhalde çok daha mütevazi bir ölçüde– devrimci olabilmektir. 1990'ların gündeme getirdiği devrim, ulusal-demokratik nitelikli Türk Devrimini, kendini aşma olanaklarını da hazırlayıcı bir biçimde tamamlamak perspektivinde şekillenmektedir. Yetmiş yılda bu devrimin neden hala tamamlanamadığını açıklamak ise, burada sadece ipuçlarını verebildiğimiz, ayrı bir **karşı devrim tarihi** yazmayı gerektirir. Bu tarih, Lozan'dan yetmiş yıl sonra, Türkiye'nin, bütün temelsiz övünmelere rağmen, hala neden bağımlı, fakir, adaletsiz ve borçlu ülkeler arasında olduğunu aydınlatmalıdır.

173 Cem Eroğul, **D.P. Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Yayınları, 1989, s. 79-80.
174 M. Reza Pahlavi, **Le Lion et le Soleil** (Söyleşiler), Paris, Stock, 1976, s. 158, 43.

Prof. Dr. Taner Timur

TÜRK DEVRİMİ VE SONRASI

Sınıfsal, diplomatik ve ideolojik dayanaklarıyla
Türk Devrimi nedir?

Kemalizm diyebileceğimiz bir ideoloji var mıdır?
Yoksa Türk Devrimi'nin dayandığı bazı ilkelerden
sözetmek mi daha doğrudur?
Eğer öyleyse bu ilkeler nelerdir? Evrensel bir statüye
sahip midirler?
Kemalist ideoloji ya da Atatürk ilkeleri bugün aşılmış mıdırlar?
Ya da tamamen veya kısmen güncelliklerini koruyorlar mı?

İşte bu sorulara yanıt arayan, yirmi yıl arayla yapılmış, birbirini tamamlayan, düzelten ve zenginleştiren iki çözümleme...
"Devrim" kavramı etrafında örgütleniyor...

ISBN 975-533-047-X

9 789755 330471

İMGE kitabevi

57000 L